Discussiones Neogradienses

Birtokosok és birtokok

Discussiones Neogradienses 12.

DISCUSSIONES NEOGRADIENSES 12.
BIRTOKOSOK ÉS BIRTOKOK

Szerkesztette:
Dr. Szirácsik Éva

Olvasószerkesztő:
Szabóné Tősér Anett, Szigediné Bencsik Hajnalka

Angol rezümé:
Tátrai Emese

Borítóterv:
Birkás Babett, Moravszki András

Nyomdai előkészítés:
Moravszki András

Készült a Nógrád Print Kft gondozásában
Felelős: ügyvezető

Kiadja a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet
Felelős kiadó: Dr. Szirácsik Éva megyei múzeumigazgató

HU ISSN 0236-7041
ISBN 978-615-5284-00-7

Salgótarján, 2012

TARTALOMJEGYZÉK/CONTENTS

Ulrich Attila
- Bocskai István zempléni főispán elkobzott birtokai 1672-ben 9
- The Confiscated Estates of István Bocskai, Supremus Comes of Zemplén County in 1672

Dominkovits Péter
- Sopron vármegye 16—17. századi uradalmai a historiográfiában *(Vázlat)* 17
- Demesnes in Sopron County in the 16th and 17th Centuries in Historiography

B. Gál Edit
- A Debrő-parádi uradalom a 17—18. században 47
- The Debrő-Parád Estate in the 17th and 18th Centuries

Tarkó Ilona
- Rabkereskedelem és sarcalku Batthyány I. Ádám uradalmában 71
- Slave Trade and Ransom Deals in the Domain of Adam Batthyány I.

Komjáti Zoltán Igor
- A kuruc foglyokkal való bánásmód Füleken Koháry István főkapitányságának korában (1672—1682) 113
- The treatment of the Kurucian prisoners in Fülek Fortress in the time of Stephen Koháry Captain-General (1672—1682)

Szirácsik Éva
- A majorsági termelés a Nógrád vármegyei központú Koháry-birtokokon a Rákóczi-szabadságharc után 131
- Manorial Production on the Nógrád County-centred Estates of the Koháry Family after the Rákóczi Freedom Fight

Horváth Zita
- A parasztság helyzete Borsod megyében az úrbérrendezés idején 161
- The Situation of Peasantry in Borsod County in the Period of Socage Regulations

Lukács Gábor — Tóth Éva
- Festetics György, a tudatos birtokgyarapító 175
- György Festetics the self-conscious estate developer

Kaposi Zoltán
- A hitbizományi működés nehézségei a piacosodás korában 189
- Problems of Fideicommissum in the Age of Growing Market System

Czeglédi Noémi
- A falusi elöljárók szerepe a feudális jogszolgáltatásban 221
- The Role of Village Stewards in Feudal Jurisdiction

Balaton Petra
- A feudális székely társadalom változásai a polgári átalakulás korában 233
- Changes of the Feudal Székely Society in the Period of Bourgeois Transition

A KÖTET MUNKATÁRSAI

Dr. Balaton Petra
Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Budapest

Dr. B. Gál Edit
Mátra Múzeum, Gyöngyös

Dr. Czeglédi Noémi
Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő

Dr. Dominkovits Péter
Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára

Dr. Horváth Zita
Miskolci Egyetem BTK, Miskolc

Dr. Kaposi Zoltán
Pécsi Tudományegyetem KTK, Pécs

Dr. Komjáti Zoltán Igor
Debreceni Egyetem BTK, Debrecen

Dr. Lukács Gábor
Pannon Egyetem Georgikon Kar, Keszthely

Dr. Szirácsik Éva
Nógrádi Történeti Múzeum, Salgótarján

Tarkó Ilona
Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba

Tóth Éva
Pannon Egyetem Georgikon Kar, Keszthely

Dr. Ulrich Attila
Jósa András Múzeum, Nyíregyháza

BOCSKAI ISTVÁN ZEMPLÉNI FŐISPÁN ELKOBZOTT BIRTOKAI 1672-BEN

ULRICH ATTILA

Bocskai István, Bocskai Miklós fia, a nagymúltú család utolsó férfitagja volt. Apja, Miklós, a „hajdúfejedelem" Bocskai István utolsó vérrokona.[1] A fejedelem „unokaöccse", az ifjabbik István 1647-ben lett Zemplén vármegye főispánja, 1655-ben királyi táblai ülnök lett.[2] A főispán hagyományosan jó kapcsolatot ápolt a Rákóczi házzal, a Magyarországi és Erdélyi nemességgel is. Az egyébként visszahúzódó természetű főispán „hangja" az 1660-as években lett egyre élesebb, és a Wesselényi összeesküvésben teljesedett ki elégedetlensége. Az összeesküvés szálainak felgöngyölítésekor elhangzott vallomások alapján a kamarai ügyészek hosszú bűnlajstromot írtak az öregedő főispán számlájára. Az ügyészi vádirat szerint a felkelés egyik értelmi szerzője volt, I. Rákóczi Ferenc tanácsosa, az egyik legmagasabb rangú lázadó, aki „eretnek" vallású lett. A németeket idegeneknek nevezte, a kassai gyűlés után a lázadó katonák főfelügyelőjévé választották. A Gömör vármegyei rendi gyűlésen a szabadság kivívására szólította fel a vármegyét. Üdvözölte a Dunáninneni vármegyék besztercebányai gyűlését, részt vett a kassai gyűlésen, jelen volt a tállyai tanácskozáson. Sürgette az insurrekció összehívását, és jónak látta volna, ha a jobbágyok képviselőit is meghívják a terebesi gyűlésre. Ezzel a gondolatával a főispán előrevetítette a nemesség és a nemtelen tömegek közötti összefogás szükségességének elvét, amellyel korának egyik előfutára lehetett. Az előbb említett terebesi gyűlésen nem mellesleg Rákóczi hűségére szólította fel az ott megjelent nemesség, polgárság tagjait. Jelen volt a szomotori mustrán, és gyakran mondogatta, hogy inkább hallja a török „allát", mint a német „berdót". Támogatta a török szövetséget, és a török fennhatóság elismerését, Czeglédy Istvánt követként Erdélybe küldte. Felszólította a hegyaljai

[1] A család genealógiáját Bocskai temetésén elhangzott beszédeket tartalmazó kötetben követhetjük nyomon. *„Az Tekéntetes Méltóságos Bocskai Familiának Genealogiája, mellyet ugyanezen deák orationak Authora, etc. A' Kolosvári Reformata Ecclesianac Templomában, az Oratio után el olvastatott".* Ebben olvashatjuk, hogy Bocskai István apja Miklós, nagyapja András, dédapja Gergely, ükapja László volt, aki Bocskai István erdélyi fejedelem nagyapjának édestestvére volt.

[2] Nagy, 1857.

[3] MOL NRA Fasc. 718. N° 1–27.

mezővárosokat és falvakat, hogy Tokajban gyűlést tartsanak. Hosszú tehát a lista.[3]

A Wesselényi mozgalomban vállalt fontos szerepe miatt neki és második feleségének[4] Török Katalinnak is elkobozták birtokait. A büntetés elől Erdélybe menekült, ahol 1672. december 24-én, Kolozsváron halt meg. Mivel gyermeke egyik nejétől sem maradt, így benne halt ki a Bocskai család.[5]

A főispán uradalmait és felesége hozományát jelentő zétényi birtokot a kamara már 1670-ben lefoglalta. Bocskai István legkisebb uradalma a Sáros vármegyében fekvő demetei uradalom volt, ami 1670-ben került kamarai tulajdonba. A névadó község-központra épülő kis uradalmacska, ami mindössze 4 helységből állt, jó szervezetben működött. A birtokot a Demetén épült kastélyból irányították, ahol egy földesúri vám is helyet kapott. Ennek bevétele közös volt a Szemere családdal (körülbelül 19 Ft évente családonként). A faluban kocsmát, sörfőzdét, malmot írtak össze, illetve itt került kialakításra a mindössze 137 köblös majorság, és a 32 szekér szénát adó rétallódium. A domíniumhoz tartozó Demete, Becsfalva, Trics és Nagyszilva falvakban 4—4 egész- és féltelkes jobbágy, illetve 17 zsellér lakott.[6] Érdekességként említjük, hogy az összeírás egy egész jobbágytelken ülő zsellérsorba vett családot is lejegyzett!

Egy újabb forrás alapján a főispán demetei kastélya bástyás, erkélyes kőből épült épület. A kastély területén találunk darabant házat, istállót, sörfőzdét, sőt még iskolának való szobát is![7] Az uradalomhoz 3 nyomáson 150 köblös föld, és 16 részből álló, 10 szekér és 3—4 öl szénát termő rét (Demetén és Becsfalván) tartozott. Demetén malom alkotta a földesúri haszonvételt, amelyben a molnár harmados volt. A domíniumban két varga árendás élt, az egyik Demetén, a másik Fricskén, 6 és 8 pár saru volt az éves „adójuk". Fricskén lengyel származású fazekas is lakott, árendában fazékkal tartozott.

település	fő	ökör	tehén	tinó	borjú	bika	sertés	juh	telek
Demete	11	16	18	14	3	--	--	--	2
Nagyzubna	1	--	--	--	--	--	--	--	puszta
Becsfalva	4	2	4	5	--	--	1	--	?
Fricske	6	14	13	8	4	2	--	39	2
összesen	**22**	**32**	**35**	**27**	**7**	**2**	**1**	**39**	**4**

[4] Első felesége nagylónyai Lónyay Zsuzsanna volt.

[5] Nagy, 1857. 128—135., 134—135.

[6] MOL U et C Fasc. 174. No. 73. A puszta telkek száma 3.

[7] MOL U et C Fasc. 5. No. 21. 1670. június vége – július 1.

A kamarai kimutatások szerint a demetei uradalomból 1670—72 között 278 kassai köböl kétszerest, 100 köböl árpát, 118 köböl zabot, 1 köböl köles, 12¾ köböl borsót, 6,5 köböl lent vételeztek be. A kamarai kiadási oldal tekintélyes volt – ami ismételten felhívja a figyelmet a feudális gazdálkodás extenzivitására, illetve a magyar nagybirtok magas kiadási oldalára is. Az újbóli vetésre, sörfőzésre, konvenciókra kiadott mennyiség 241¼ kétszeres, 82 árpa, 91 zab, 13¾ köles, 10,5 borsó, és 5¼ köböl len volt. A maradvány – de nevezhetjük haszonnak is – mindössze 36¾ köböl kétszeres, 18 köböl árpa, 27 köböl zab, 2¼ köböl borsó, 1¼ köböl len, 1 köböl köles.

A szerdahelyi uradalom szintén 1670-ben került elkobzásra. Az óriási kiterjedésű bodrogközi uradalomhoz 40 település tartozott, a közben ide vont bacskói uradalmi résszel, illetve a szintén ide szolgáló rutén falvakkal együtt. Az uradalom szolgáló népessége a következőképp alakult: 223 egész-, 57 fél-, 4 db 2/4 telkes gazda, 10 zsellér, 29 hajdú, és 3 inskripciós[8] alkotta. Nagyon magas volt a puszták száma: 365 (!) egész telek, 24 fél telek, 3 db Ľ telek. Az uradalom központjában a szerdahelyi kastély állt, összesen 702 köblös uradalmi szántóval (Szerdahely, Bottyán) és 317 szekér szénát adó réttel. A bottyáni allódium az ott felépített fa kúriához szolgáltatta be a megtermelt javakat. A domíniumhoz tartozott egy, a Bodrogon lévő gázló, aminek jövedelme 40 Ft és 80 kősó volt. A másik központot Bacskón alakították ki: itt 770 köblös föld, 197 szekér szénát adó rét-majorságot találunk. Jelentősnek mondható az uradalmi szőlőtermesztés is. Maguk a szőlők ugyan nem első osztályú minőségűek voltak, azonban a Hegyaljához közel eső területek még jó bort produkáltak. Szerdahelyen és Nagykövesden 9 (40 hordós terméssel), Nagybáriban, Ladmócon, Balasócon és Kisfalun egy-egy (összesen 87 hordó) szőlőt írtak össze. A bacskói uradalomhoz összesen 6 szőlő tartozott (Bacskón 3, Gálszécsen 3, termésük 50 hordót tett ki).[9] A több részből álló hatalmas kiterjedésű szerdahelyi uradalomnak a legkisebb része a szürtei rész volt. A mindössze három településből álló uradalmacska központjában a szürtei kúria állt, az ott kialakított 57 köblös föld-, és 35 szekér szénát adó rétallódiummal. Ehhez a részhez 3 egész telkes, 19 fél telkes jobbágy, és egy zsellér tartozott, a puszták száma összesen 15. Ezt a részt az elkobzása után a kamara (király) Vécsey Sándornak adta.

A források bizonytalanságára jó példával szolgál egy másik összeírás.[10] A szerdahelyi uradalom központjában kő kastély állt, innen szervezték a birtok gazdasági munkáját is. A helységben sörfőzde, kocsma, vám (50 Ft készpénz és 30 kősó éves jövedelemmel), szárazmalom (40 köblös bevétellel) volt. A kastélyhoz

[8] Az inskripciósok 3 nemesi telken éltek.

[9] Az uradalom három kocsmájában Bocskón, Kereplyén és Kohanócon az adatok szerint 24 hordó bort mértek ki évente.

[10] MOL U et C Fasc 9. N° 69.

3 nyomáson 600 köblös föld (228 jugerum), és 5 darab rét (113 szekér nagyságú), Szerdahelyen 5 (154 hordó), Ladmócon egy (10 hordó) allodiális szőlővel.[11] További allódiumokat találunk Kiskövesden (50 szekérnyi rét), Lukán (200 szekérnyi rét), Bereckin (3 szekérnyi rét).

A kiterjedt uradalomban egy „aluradalom" (officiolátus?) is működött: a botytyáni. Bottyán faluban majorsági központ lett kialakítva, majorházzal a centrumában. Allodiális föld 2 nyomásban 341 köböl, rét 6 darabban 167 szekér szénaterméssel. Az officiolátushoz tartozó erdő 4000 sertés makkoltatására volt elegendő. A bottyáni részen az erdők jelentős nagyságban voltak jelen: Ágcsernyőn nem meghatározott nagyságú, Agárdon azonban 5000 sertésnek való volt a földesúr tulajdonában.

A szerdahelyi rész jobbágyi adózása terén általánosnak tekinthető a pénzbeli cenzus, konyhára való élelmiszerek adásával kiegészítve, gabona- és sertéstized, esetenként bortized. A jobbágyi robot 3 napot tett ki egy héten. Szerdahely cenzusa 50 dénár volt jobbágycsaládonként, és 3—3 tyúk. A bottyáni részben a cenzus pénzbeli része megegyezett az uradalmival, tyúkból viszont csak egyet adtak. Különbség a robotnapok számában volt: itt ugyanis a jobbágyok heti négy napot dolgoztak a földesúri földeken. Terhelte őket szekerezés is aratás környékén, ami „korábban" heti két nap volt. Szőlőrobottal is terhelték őket, az adatok szerint szőlőmunka idején szintén heti 4 napot kellett dolgozniuk.

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	borjú	sertés	szőlő	méh	juh	telek
Szerdahely	47	64	77	34	59	--	85	45	--	--	23 ½
Vécs	14	23	54	--	23	--	46	--	12	--	7
Nagykövesd	4	4	14	--	8	--	14	--	--	--	2
Kiskövesd	11	17	36	--	19	--	28	13	8	--	5 ½
Örös	2	2	6	--	--	--	3	1	5	--	1
Luka	6	14	40	--	27	--	32	--	--	--	3
Berecki	14	16	16	--	22	--	37	--	14	--	7
Bottyán	8	14	--	--	2	7	17	--	--	--	4
Ágcsernő	16	30	36	4	24	8	57	--	8	--	12

[11] Szerdahely: Szilágyi 100, Mayr 25, Balasi 18, Paczk 6, Boho 5 hordós terméssel. A ladmóci szőlő neve Telek volt.

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	borjú	sertés	szőlő	méh	juh	telek
Bisztra	1	2	4	--	3	--	3	--	--	--	″
Patkanóc	9	8	15	3	12	13	24	8	--	39	10
Medvedóc	3	3	--	--	2	1	5	3	--	18	2
Suko	1	2	4	--	4	4	4	4	1	--	1
Csapocska	8	11	8	--	8	5	7	8	--	18	3
Benedeki	7	6	10	2	13	8	17	7	--	8	5
Kálnik	6	9	2	--	9	8	7	5	--	12	8
Balasóc	5	6	4	--	3	3	4	4	--	--	3
Szomotor	7	6	28	--	14	10	28	14	2	--	3 ½
összesen	**169**	**237**	**354**	**43**	**252**	**69**	**450**	**109**	**54**	**87**	**101**

A rutén falvak esetében Patkanóc adózása volt a meghatározó. Pénzbeli cenzusuk 50 dénár családonként, emellett egy övet, zsineget, tyúkot adtak. Sertésből és juhból tizedet fizettek, az esetleges szőlők után nem adóztak. Robotot a balasóci szőlőkben kellett tenniük. Balasócon 6 szőlő, körülbelül 40—50 hordós termésű volt. Emellett biztosítaniuk kellett 40 hordót, 8 kádat és 2 „szedőedényt".

A főispán feleségét **zétényi Török Katalint** is teljes birtokelkobzás sújtotta. Bocskainé zétényi uradalmát szintén 1670-ben okkupálták. A túlnyomó részben a Bodrogközhöz, illetve Zemplénhez kapcsolódó uradalom központja a névadó településen Zétényben volt, ahol kastély, és fából épült kúria is a földesúr rendelkezésére állt.[12] A szemtermelés 443 köblös uradalmi földön folyt, a rétek 140 szekér szénát teremtek. Szőlőmajorság Királyhelmecen, Szerdahelyen, Kövesden, Varkócon (Torna vármegye) volt kialakítva. A 8 szőlő 55 hordós termést adott. A zétényi domíniumhoz ezen kívül még tolcsvai birtokrész is tartozott. A kastély „módra" kőből épült ház körül szintén kialakították a majorsági gazdálkodás feltételeit. A tolcsvai birtokhoz malom, mészárszék, 35 köblös föld, 4 szekér szénát termő rét, és természetesen 6 szőlő tartozott: ez utóbbiak 80 hordós terméssel.

Kutatásunk több kamarai forrás egybevetésével megpróbálta meghatározni a főispán és felesége birtokainak allodiális kiterjedtségét, az általuk birtokolt jobbágyok számát, azok adózás alá eső állatállományát, az uradalmak pénzbevételének

[12] MOL U et C Fasc. 157. N° 73. Az uradalomban 53 egész-, 30 féltelkes jobbágy, 1 zsellér, 6 házatlan zsellér szolgált, a puszták száma 17 volt.

nagyságát. Bocskai István uradalmaiban összesen 1035 kassai köböl nagyságú uradalmi földet, 533 szekér területű rétet, 19 majorsági szőlőt, 177 hordós termésűt írtak össze. Bocskainé zétényi uradalmában 478 köböl szántót, 144 szekérnyi rétet, illetve 14 szőlőt, 135 hordós terméssel vetettek papírra.[13] Az adatok kiterjedt allodizálásra engednek következtetni, amit természetesen az uradalmak síkvidéki (Bodrogközi) jellege (a demetei uradalom kivételével) is lehetővé tette.

Bocskai szerdahelyi uradalmához 18 település tartozott, az abban élő jobbágycsaládfők száma 169, a jobbágyfiaké, testvéreké további 237 fő. A 169 különálló család 101 telket birtokolt. Birtokukban összesen 354 darab ökör, 43 ló, 252 tehén, 69 borjú, 450 sertés, 87 juh, 54 méhcsalád, 109 szőlő volt. A demetei uradalom 4 falvában 22 jobbágyfő és 32 további férfi lett felmérve. Nekik 32 ökrük, 35 tehenük, 36 borjújuk, 1 sertésük, 39 juhuk és 4 szőlőjük lett összeírva.[14]

Az uradalmak pénzbevételét kamarai összeírásokból tudjuk nyomon követni. Az alábbi táblázatban láthatjuk azok nagyságát 1670—72 között. Felhívjuk arra a figyelmet, hogy a történelmi események nagyban zavarhatták a kamarai adószedők munkáját, így alakulhatott ki nagy eltérés az egyébként a két majorsági központot alkotó két uradalomban, Szerdahelyen és Bottyánnál. 1670-ben Bocskai bodrogközi és közép-zempléni uradalmai 2635 Ft 81 dénár jövedelmet adtak, ami igencsak kevésnek tűnik, ha a birtokterületet vesszük alapul. A három év alatt (az 1672-es csonka évet is beszámítva) 6593 Ft 84 dénár bevétel származott. A kis, Sáros vármegyei demetei birtokrész 232 Ft 73 dénárt bevételt jelentett a kamarának. Összesen a Bocskai birtokok 1670—72 között 6826 Ft 40 dénár pénzjövedelmet biztosítottak az államnak. A zétényi uradalom bevétele emellett eltörpül, mindössze 635 Ft 73 dénárral járultak hozzá a bevételekhez.[15]

név	**uradalom**	**1670**	**1671**	**1672**
Bocskai István	Szerdahely, Bottyán	1278 Ft 74 d	528 Ft 43 d	321 Ft 25 d
Bocskai István	Parnó, Bocskó, Polyánka	1357 Ft 7 d	1673 Ft 69 d	1434 Ft 66 d
Bocskai István	Demethe	59 Ft 74 d	116 Ft 66 d	57 Ft
Bocskainé Török Katalin	Zétény	481 Ft 65 d	154 Ft 8 d	--

[13] MOL U et C Fasc. 157. N° 73.

[14] Az adatok nem tartalmazzák Bocskai parnói uradalmának számait.

[15] MOL E 263. Szepesi Kamarai Levéltár, Szepesi Kamara számvevősége. Libri perceptionum et erogationem 1567—1746. 1670—73 között konfiskált javak. Filmtár: 3945. doboz.

A bocskói és polyánkai uradalom majorságaiban 4377 köböl elegyes búza, 811 köböl árpa, és 1282 köböl zab termett 1670—72 között. A kiadás, 4260 ¼, 738 és 1083 ¼ köböl lett. A maradvány 116 ¾ köböl búza, 73 köböl árpa és 198 ¾ zab. A haszon tehát a búza esetébe mindössze 2,65% (!!), a árpa esetében 9,89%, a zab esetében pedig 15,50%. A demetei részbirtok 278 köböl búzát, 118 köböl zabot, 20 ¾ tatárka, 1 köböl kölest, 12 ¾ köböl borsót, 6,5 köböl lenmagot termett. A kamarai kiadások után ebből 36 ¾ köböl búza, 18 köböl árpa, 27 köböl zab, 7 köböl tatárka, 2 ¼ köböl borsó, 1 ¼ köböl lenmag, és 1 köböl köles maradt.

Egy másik kamarai forrás szerint 1670-ben Bocskai sárosi, zempléni és ungi birtokain az alábbi terméseredmények érték el.

vármegye	búza	gabona	elegyes búza	árpa	zab	tönköly	tatárka	köles	len[16]	borsó	bab	lenmag	káposzta[17]
Zemplén	2203	--	2501	490	771	150	80	70	17	28	30	60	190
Sáros	75	108	--	61	56	--	--	--	--	--	--	--	--
Ung	60	--	70	45	25	--	--	--	6	18	--	--	--
összesen	**2338**	**108**	**2571**	**596**	**852**	**150**	**80**	**70**	**23**	**46**	**30**	**60**	**190**

Az elért eredmények igen jelentősek, főleg ha figyelembe vesszük és átszámoljuk azokat (a köblöt) kilóba. Ha tényként rögzítjük a kassai köböl körülbelül 70 kilós értékét, akkor könnyen kiszámítható, hogy a Szepesi Kamara által az állam 1670-ben csak a Bocskai birtokokból 163 660 kiló (kb. 16,3 tonna) búzával lett gazdagabb. Ha a pénzbevételeket, az allodiális bevételeket, a jobbágyi adózást is hozzávesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy a Bocskai család utolsó férfitagjának birtokai képesek voltak főúri szinten ellátni a földesurat, emellett megfeleltek a kor piaci igényeinek is, miszerint a megtermelt hatalmas mennyiségű gabonából jutott eladásra is. Bocskai uradalmainak „fejlettsége" a mezőgazdasági adatok alapján azt mondatná velünk, hogy lényegében késő-feudális mintagazdaságokat tártunk fel. Óvatosságra int azonban az, ami lényegében a legtöbb földesúri domínium gondja –egyben az egyik legfontosabb fokmérő is ebben a korban–, hogy a készpénzbevételek eltörpülnek, a természetbeni bevételek mellett. Ez pedig mutatja a rendszer visszásságát: a piacra termelő, egy modernebb gazdasági forma

[16] Szekérrel számolva a borsóval együtt.

[17] Szekérrel számolva.

felé törekvő jelleg mellett, az allodizálás kiterjedtségével azonosuló, a robotmunkán alapuló, fejlődésképtelen feudális jelleget.

A főispán és felesége birtoka a későbbiekben túlnyomó részben a Vécsey és a Klobusitzky család tulajdonába került.

IRODALOMJEGYZÉK

Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pest, 1857.

The Confiscated Estates of István Bocskai, Supremus Comes of Zemplén County in 1672 by Attila Ulrich

The confiscation of the estates owned by István Bocskai Supremus Comes (Lord-Lieutenant) of Zemplén County and his wife took place in 1670. The supremus comes fled to Transylvania where he died on 24 December 1672 and so the Bocskai family died out. Considering possession-history and the economic perspective the estates extended to the major parts of Bodrogköz, producing high-yielding crops according to our data. The management of these estates and the sources of income did not differ from those of traditional feudal estates, shown by the relatively low income. The chamber made profit from the confiscation of the lands, since significant yield quantities were also seized between 1670 and 1672. Later, the estates got into the possession by the Vécsey and Klobusitzky families.

SOPRON VÁRMEGYE 16–17. SZÁZADI URADALMAI A HISTORIOGRÁFIÁBAN
(VÁZLAT)

DOMINKOVITS PÉTER

A 16. századi birtokos-társadalom, birtokszerkezet kutatások, az e témakörökben publikált adattárak – így a század közepi porta-összeírások, avagy a század végi házadó-összeírások – valamint jelentős részben az e forrástípusokon alapuló elemzések a kora újkori Sopron vármegyét a világi nagybirtok túlnyomó dominanciájával, az egyházi birtok szerény súlyával, a középbirtokos nemesség viszonylag kis számával, valamint nagyszámú kisnemességgel, továbbá a királyi/kamarai birtokok csekély jelenlétével jellemezték.[1] Ez utóbbit csupán a szomszédos Moson vármegye adózó portáinak közel 2/3-át kitevő magyaróvári uradalomhoz tartozó, szőlőtermeléséről, boráról, borkereskedelméről ismert –1681-ben szabad királyi városi rangot nyert– Sopron vármegyei Ruszt mezővárost jelentette.[2] Sopron vármegye birtokos társadalmának specialitása a német nyelvterület szakirodalmából jól ismert város-uradalom *(Stadtherrschaft)* volt, amit esetünkben Sopron szabad királyi város 16. század derekára immáron nyolc, a Fertő mellett egységes tömbbe szerveződött jobbágyfalva alkotott. Egy-két meggyökeresedett toposz mellett – pl. a város vezetői és a belső tanács tagjai éves változással, *Graf* elnevezéssel kerültek a haszonvételükbe adott egyes jobbágyfalvak élére – a jobbágyfalvak és város kapcsolatáról, a jobbágyfalvak városi uradalomként történő működéséről, működtetéséről szinte alig tudunk valamit.[3]

---

[1] Maksay, 1979.; Maksay, 1990. 661–679.; Dominkovits, 1999.; Dávid, 2001. 26–27., 362–376. Sopron város uradalmára szétszórt adatokkal: Mollay, 1956. 71–72.; Tirnitz, 1976. 159–160.

[2] A királynői, kamrai birtokstruktúrába ágyazva a magyaróvári uradalom 16. századi történetére, igazgatására, birtokgazdálkodására: Kenyeres, 2008. 60–148., 230–242., 414–427. Ruszt borkereskedelmére, a korábbi modern irodalommal: Prickler, 2008., különösen: 121–132. A szöveg nem tünteti fel bilingvis formában a mai Burgenland területére eső településneveinket. A témára részletesen l. Karl Semmelweis majd, Johann Seedoch kézikönyvként használt kutatásainak legutóbbi eredményét: Seedoch, 2010.

[3] Sopron város 16–17. századi jobbágyfalvairól, a szabad királyi város mint földesúr által működtetett város-uradalomról a tárgyidőszakból feldolgozás nem született, szétszórt adatokat hoz: Mollay, 1956. 71–72.; Tirnitz, 1976. 159–160. A jobbágyfalvak egymás közötti határviszályaik, valamint kegyúri problémáik, árendáik miatt a 16. században sokszor fordultak Sop-

Sopron vármegye birtokszerkezetét, birtokos társadalmát vizsgáló elemzések, adattárak arra is felhívták a figyelmet, hogy a vármegye nyugati részének birtokstruktúráját a középkortól folyamatosan, meghatározó módon uralták az egybefüggő (vár)uradalmak. A szomszédos Vas vármegyét hasonlóképpen jellemző birtokszerkezet mellett e térséget egy speciális zálogjogi viszony is jellemezte. A tárgyidőszak nagy részében Sopron nyugati felének – miképpen a szomszédos Vasnak is – egy nagyon jelentős területsávja nem a történeti vármegye részét alkotta, hanem a 15. század derekáig visszanyúló előzményként – a Habsburg-ház expanzív képviselője, III. Frigyes Duna-völgyi hatalmi harcainak köszönhetően – azok a magyar Szent Korona visszaadásáért cserébe zálogbirtokokként az Alsó-ausztriai Kamarához kerültek. A 15. század középső harmadának politikai-, hadtörténeti eseményei során az 1447. évi regedei/Radkersburg-i fegyverszüneti megállapodás, valamint az 1463. évi soproni békeszerződés – mely a történeti szakirodalom elemzése szerint egyben zálogszerződésnek is számított – határolta körbe az ún. nyugat-magyarországi koronazálog-helyek körét, de azok másfél évszázados megszilárdulását az I. (Habsburg) Miksa Magyar Királyság elleni hadjáratát lezáró 1491. évi pozsonyi békekötés határozta meg. E békeszerződés révén hét váruradalom, a Sopron vármegyei Fraknó (Forchtenstein), Kismarton (Eisenstadt), Kabold (Kobersdorf) és Szarvkő (Hornstein), valamint három Vashoz tartozó dominium, Borostyánkő (Bernstein), Kőszeg (Güns), Rohonc (Rechnitz) került az Alsó-ausztriai Kamara kezelése alatt ún. koronazálog státusba.[4] Az ún. koronazálog-uradalmak regisztrálását, azok jogi státusát, alzálogolási rendszerét, az osztrák és magyar zálogbirtokosok körét mind az osztrák, mind a magyar szakirodalom – politikai szempontoktól is vezettetve – egyaránt tanulmányozta (pl. osztrák részről *Otto Aull, August Ernst,* magyar részről *Házi Jenő, Bariska István*). Az összetett kérdéskör historiográfiája jól feltárt.[5] E kérdéskörből itt és most csak egy, a Sopron vármegyei záloguradalmakhoz kötődő történeti folyamatot jeleznék.[6] A Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel folytatott nikolsburgi béketárgyalások következtében az által, hogy az uralkodóhoz hű, a térség stabilizálásában nagy szerepet játszó Esterházy Miklós (udvari méltóságviselőként főudvarmester 1618—1622, majd nagybírák sorában országbíró: 1622—1625), 1622-ben a munká-

ron város magisztrátusához, miképpen a falvak lakosságának polgári- és büntetőperes ügyei is többször e bírói fórum elé kerültek. Sopron város 1533-tól induló tanácsülési (és bíráskodási) jegyzőkönyveinek regesztái erre több példát hoznak. A legutóbbi kötet pl. Harka, Kelénpatak, Meggyes jobbágyfalvak kapcsán, jelentős mennyiségben szolgáltat ilyen esetekre példákat: D. Szakács, 2011. Nr. 63., 89., 129., 97., 159., 183., 198., 205., 219., 224., 283., 292., 397., 410., 434., 440., 443., 445., 500., 522., 532., 544., 555., 580., 587., 640., 652. etc.

[4] Bariska, 2007. 29—35.

[5] Bariska, 2007. 15—29.

[6] A záloguradalmakra és birtokosaira: Bariska, 2007. 35—50.

csi uradalom erdélyi fejedelemnek történő átengedésébe beegyezett, zálogjogon 400 000 ft-ért megszerezhette a kismartoni és a fraknói uradalmakat. 1626-ban immáron nádorként (1626—1645) elérte, hogy a fraknói grófság a koronazálog uradalmak rendszeréből a Magyar Királysághoz visszacsatolásra kerüljön. (Az 1625. évi soproni országgyűlésen hozott XXXVII. tc.-ben a rendek már ünnepelték az uradalom visszacsatolását). Ugyancsak 1626-ban került visszaváltásra a kaboldi uradalom is, amelyet a Gregoróczy, kaszaházi Joó, zombori Lippay családok a dominiumot szétaprózó birtoklásából később a gr. ipolykéri Kéry család tudott egyesíteni. A zálogbirtokok közül az utolsó két Sopron vármegyei uradalom, az 1622-től az Esterházy család által elzálogolt Kismarton – amely Esterházy Miklós nádor legidősebb fia László, és a család sógora, Nádasdy III. Ferenc konfliktusát követően végül is az Esterházy család kiterjedt birtokállományát gyarapította–, valamint a szarvkői uradalom –amelyet viszont a Stotzing családtól később Nádasdy III. Ferenc szerzett meg–, a reinkorporációt kimondó 1647:LXXI. tc. révén ez évben újra a Magyar Királysághoz került vissza.[7] A visszatért uradalmakat gyorsan integrálták a magyar vármegye- és adóztatási rendszerbe, így Draskovich II. János nádor (1646–1649) már 1647 szeptemberében megparancsolta Sopron vármegye rendjeinek a visszatérő két uradalom adóösszeírásba történő felvételét, az adók kirovását.[8]

A vármegye birtokszerkezetének, birtokos társadalmának még csak futó ismertetése sem lehet e kis dolgozat célja, a meghatározó tendenciák jelzése csupán a meglévő uradalom-történetek elhelyezése miatt szükséges. Az 1549. évi portaösszeírás alapján a vármegye legnagyobb birtokosa a Kanizsai család fekvőbirtokait házasságával megszerző Nádasdy Tamás volt (411 porta), őt követte Erasmus Teuffel (150) és Sopron városa (114). A világi birtokosok mellett a régió nagybirtokosai sorába tartozó győri püspök két uradalma, a szombathelyi uradalom törzsterületéről leszakadt, Sopron vármegye nyugati felében található települések, valamint a Rábaköz dél-keleti felében található keszői dominium, ekkor összesen 100 adózó portát tett ki. A 10-nél több, 100-nál kevesebb adózó portával rendelkező birtokosok között 10 nemesi család, pl. a térség „törzsökös" famíliái sorába tartozó asszonyfalvai Ostffy, Niczky, a régió nagybirtokosai sorába tartózó enyingi Török János, avagy a záloguradalmak sorából Hans von Weispriach révén rövid ideig a kőszegi, majd hosszabban a kismartoni uradalmat is zálogoló Weispriach család került a portális adóösszeírás tabelláiba. Az egyházi személy, avagy intézmények sorából kiemelkedett a csornai premontrei prépostság.

[7] Bariska, 2007. 15—50., 137—138. A fraknói grófságra: Tobler, 2005. 11—12. E törvény csatolta vissza a Vas vármegyei Borostyánkő és Kőszeg uradalmait is. A Batthyány család birtokolta rohonci uradalom már korábban visszakerült.

[8] Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1. doboz, Klenovnik, 1647. szept. 27.

Ők alkották a vármegye csekély számú középbirtokosságát.[9] Az 1598. évi házösszeírás a vármegye legnagyobb birtokosait Nádasdy II. Ferencben (1406 ház), szerdahelyi Dersffy Ferencben (808 ház) adta meg. A Győr erődváros oszmánok általi elfoglalását (1594) követően az adóösszeírásokba fel nem vett, pusztult Rábaköz hiányában (többszörösen) csonka vármegye harmadik nagybirtokosaként Sopron szabad királyi várost regisztrálták a nyolc, döntően a Fertő partján, egy tömbben található jobbágyfalva alkotta város-uradalmával (373 ház). Az egyházi birtokosok legnagyobbika ekkor is a győri püspök volt (217 ház). A püspökség vármegyei birtokainak súlypontját, egyben a főpap gyakori rezidenciáját a Fertő parti Rákos mezőváros jelentette. A mezővárost 16—17. század konfliktusai során Sopron város többször kívánta, és átmenetileg meg is tudta szerezni. A középbirtokosok (50—200 ház) összetett csoportját nagyobb részt a Nádasdy családdal familiárisi kapcsolatban álló, a vármegyébe migrált új birtokosok köre alkotta (pl. Megyery Imre, Réchey Imre, Sitkey Ádám, Szentgyörgyi János). A 16. század során ugyanide tartoztak a döntően ugyanezen kapcsolatrendszerbe tartozó törzsökös famíliák egyes képviselői (pl. Viczay István), illetve más dominusi rendszerbe integrálódott régi nemesi családok (pl. a Batthyány családdal kapcsolatban álló Kisfaludy). E csoport összetételét tovább színesítették az e társadalmi körökkel rokonsági kapcsolatban álló, többnyire beházasodás révén a vármegye nemességébe került végvári főtisztek (pl. Maróthy Mihály pápai vicekapitány).[10] A 17. század középső harmadában, az Esterházy család felemelkedése révén, a vármegye birtokszerkezete, birtokos társadalmának összetétele is módosult. Esterházy Miklós nádor halálára, a következő generáció, a Vezekénynél tragikusan elhunyt Esterházy László főispánsága idejére (1645–1652) Sopron vármegye legnagyobb birtokosa a Nádasdy helyett immáron az Esterházy család lett. Az 1648. évi portaösszeírás alapján a fiatal főispán birtokában, illetve gyámság miatti kezelésében Sopron vármegye adózó portáinak 33%-a, míg Nádasdy III. Ferenc országbíró birtokában 20,7%-a volt.[11]

URADALOMTÖRTÉNETEK

A szomszédos Vas vármegye 16—17. századi történeti feldolgozottsága szervesen összefonódik a klasszikus uradalomtörténetekkel, valamint az uradalomtörténeti keretek között végzett társadalom- és demográfia történeti, kultúrtörténeti, etnográfiai, antropológiai vizsgálatokkal. Az 1960-as években olyan klasszikus uradalomtörténeti nagymonográfiák láttak napvilágot, amelyek mind az egyes

[9] Maksay, 1979. 157—162.; Maksay, 1990. 661—679. A 16. század második felére: Dominkovits, 1999.

[10] Dávid, 2001. 26—27., 362—376.

[11] Dominkovits, 2009. 901—902.; Dominkovits—Pálffy, 2010. 1093—1096.

dominiumok kialakulását, szervezeti kereteinek létrejöttét, irányítását, gazdálkodását, társadalmát monográfiai igénnyel dolgozták fel, mind pedig a kötetek függelékei, az uradalmak egésze mellett az azokat alkotó egyes települések meghatározó adattárai is lettek. Így a fenti évtizedben a Batthyány családra fókuszálva *Zimányi Vera* németújvári (1962), majd a rohonc-szalónaki kettős uradalomról (1968), valamint *Harald Prickler* inkább az alsó-ausztriai Königsberg család zálogbirtokossága, földesurasága időszakának a borostyánkői uradalmáról (1960) készült monográfiái láttak napvilágot.[12] Generációk egymásra épülő tudományos munkásságát kitűnően érzékeltetik a tanítványok ugyancsak a vasi Batthyány uradalmakra fókuszáló monográfiái, monográfiai igényű tanulmányai. Gondolhatunk itt *Bán Péter* 17. századi Batthyány uradalmak igazgatástörténetéről döntően az instrukciók alapján készült tanulmányára, avagy *Tóth István György* körmendi uradalom keretei között végzett, széleskörű társadalom-, iskola-, művelődés- és alfabetizáció történeti tanulmányaira.[13] Nem csoda, ha a meghatározó forrásbázis, a hg. Batthyány család családi és uradalmi levéltárainak – pontosabban a körmendi uradalomnak – a kutatástörténete is elkészült.[14] Természetes, e kimagasló eredmények mellett is lehet hiátusokról beszélni. Hiányként nem csak más Batthyány uradalmak további feldolgozását lehet felvetni (pl. dobrai, muraszombati uradalom), hanem a nagybirtoktól uralt Vas vármegye más világi, egyházi nagybirtokai, uradalmai további kutatásának, feldolgozásának a szükségességét is fel lehet vetni. Elég, ha itt csak két példa kerül említésre. Ilyen a világi főnemesség oldaláról az Erdődy család (1617 előtt Zrínyi) uradalmainak (vépi, monyorókeréki dominiumok) szinte teljes kutatatlansága, valamint az egyházi főrendek sorából a győri püspökség Sopron és Vas vármegyei településeket magába foglaló, Szombathely, Rákos centrumú szombathelyi uradalma feldolgozásának fontossága.[15] Mindezek ellenére már most sajnálattal kell megállapítani: tárgyidőszakot tekintve a szomszédos Sopron vármegye a szétaprózott, viszonylag nagyszámúnak tűnő eredmények ellenére sem rendelkezik oly' mértékű uradalomtörténeti feldolgozottsággal, mint a szomszédos Vas.

A világi nagybirtok: Sopron vármegye 16—17. századi történetkutatása szempontjából mindössze négy uradalomtörténeti munka – egy-egy uradalom egy bizonyos időszakra, avagy egy földesúr uradalmainak monográfiai igényű feldolgo-

[12] Az uradalomtörténetekre a tudósi személyi életműbe integrálódással: J. Újváry, 2001.; Fazokas, 1994.

[13] Bán, 1977. A körmendi uradalomra vonatkozó kutatások összegzése: Tóth, 1992.

[14] A Batthyány levéltárakra vonatkozó korábbi irodalommal, így többek között Josef Karl Homma, Zimányi Vera, Felix Tobler munkáival: Koltai, 2000.

[15] Bár a 16. századi Szombathely vára és városa állt a forrásfeltárás középpontjában, az uradalom egésze vizsgálatának a fontosságára is felhívta a figyelmet a korábbi eredményeket összegző, urbárium- és inventárium közzététel: Zágorhidi Czigány, 2000.

zása – vehető számításba. Mind egy-egy doktori disszertáció nyomán keletkezett, annak nyomtatásban megjelent verziója, avagy kéziratban maradt példánya. Míg a magyar nyelvterület uradalom-történetírása az 1930-as évekhez, a *Domanovszky Sándor* professzor nevével fémjelzett agrár- és uradalomtörténeti szemináriumokhoz fűződik, mindkét magyar nyelvű munka ennek keretében született, publikált doktori disszertáció. A német nyelvterület klasszikus uradalomtörténete egy nemzedékkel később, az 1960-as években íródott, a vasi eredményekkel időrendben is párhuzamba állítható, kéziratban maradt doktori disszertáció. A negyedik ugyancsak egy Bécsben megvédett doktori disszertáció, mely a hagyományos uradalomtörténetek vizsgálati szempontjai helyett döntően egy Vas és Sopron vármegye határtérségében fekvő koronazálog uradalom jogi státuszára, birtoklásrendjére, és ezen keresztül az uradalom működésére fókuszál. A két magyar nyelvű munka a vármegye és a tágabb régió legjelentősebb 16. századi, 17. század eleji arisztokrata családjához, a Nádasdyhoz fűződik, és primer forrásbázisukat tekintve döntően a család Magyar Kamara Archivumában található, töredékesen is impozáns – Nádasdy Tamás korából a legteljesebb – levéltárára, valamint a dualizmus korában mesterségesen kialakított *Urbaria et conscriptiones* gyűjteményre támaszkodik.[16] Az 1960-as évek végén Bécsben megvédett doktori disszertáció az 1990-es évek burgenlandi történetkutatása főirányának – a hg. Esterházy család története kutatásának – egyfajta előzménye, ugyanis szerzője a Lánzsér-lakompaki (Landsee–Lacknebach Herrschaft) uradalom 16–17. századi történetét dolgozta fel. A kőszegi uradalom koronazálog időszakának történetét feldolgozó, kiterjedt forrásbázisra épülő disszertáció primer adatainak sora többnyire a Hofkammerarchivból (Bécs) származik.

A Domanovszky-iskola két világháború közötti uradalomtörténeti munkái sorában a későbbi történész, levéltáros, Komoróczy György, a 16. századi „magyar nagybirtok szervezetét, gazdálkodásformáit és társadalmi életét" kívánta bemutatni Nádasdy Tamás nádor a teljes nyugat-dunántúli régióban meghatározó birtokai alapján. Vizsgálatát, ahogy az jelzésre került, kiterjedt publikált és primer forrásbázisra alapozta (pl. urbáriumok, számadások, instrukciók, adóösszeírások, Nádasdy familiárisok levelezése). Célkitűzését gazdag szempontrendszer alapján kívánta megvalósítani. Így többek között a dominiumok területi megoszlását, bérletek révén történő birtokgyarapítást, a birtokkormányzat szervezeti egységeit, és a számadások felhasználásával a birtokigazgatás hierarchiáját, a tisztviselői hatásköröket, és a struktúrák személyi oldalát is elemezte. Figyelt a nagybirtok keretein belül tanulmányozható familiaritás megjelenésére. A familiárisok gazdaságirányítási munkája mellett bemutatta a birtokgazdálkodás formáit, ágait, kitért

[16] A Nádasdy család levéltárára: Maksay, 1992. 107–110. A Magyar Kamara Archivumában található „U et C"-re Soós, 1991.; H. Németh, 2004., a digitálisan elérhető urbáriumokra: http: //molarcanum.hu/urbarium/ (letöltés ideje 2012. január)

a terméseredményekre. A birtokgazdálkodás témakörén belül külön ismertette az allodiumok elterjedését, a majorgazdálkodást, az irtásgazdálkodás jelentőségét, adatolta az egyes mezőgazdasági munkákat. A jövedelemviszonyok, az uradalmi termelés és a kereskedelem bemutatása mellett kitért az uradalom katonai funkcióira is. Hasonlóan odafigyelt az uradalmon belüli falvakra (faluközösségekre), az uradalom jobbágy és zsellérlakosságát jellemző társadalmi jelenségekre. (Pl. a jobbágyfalu funkciói, a jobbágylakosság életnívója, jogi helyzete, migrációja stb.). Az adat és szempont-gazdag vizsgálat döntően a német, kisebb részben francia gazdaság, agrár- és uradalomtörténeti szakirodalom révén nemzetközi beágyazódással rendelkezett (pl. Bechtel, Below, Dopsch). Komoróczy elemzése területi szempontból nem csak a Sopron és Vas vármegyékre, hanem a dunántúli Nádasdy birtokok egészére kiterjedt.[17] Így joggal merül fel e forrásokban gazdag időszak egyes Sopron vármegyei uradalmakra (pl. a kapui dominium), azok társadalomszerkezetére, gazdálkodására, funkcióira vonatkozó analitikus vizsgálata igénye.

Későbbi időszakból, de ugyancsak a Nádasdy család, helyesebben egy összetett Nádasdy uradalom, a Sárvár-felsővidéki dominium gazdaságtörténeti súlypontú feldolgozását adja a másik Domanovszky tanítvány *Tholt Judit* munkája. Bár a szerző gazdaságtörténeti adatsoraiban (pl. terméseredmények) a 16. század utolsó harmadáig, Nádasdy II. Ferenc időszakáig tekint vissza, a kötet súlyponti időszaka az özvegy Báthory Erzsébet, majd fia, Nádasdy Pál és hitvese, Révay Judit földesuraságának évei. A gazdaságtörténeti elemzés természetesen kitér a birtokigazgatásra – az uradalmi tisztviselők, szegődményesek fizetésének bemutatásával annak elsősorban financiális oldalaira – de a narratíva súlypontjai között megtalálható a majorsági gazdálkodás elterjedése és üzemszerű működése, a vetésterületek alakulása, az egyes gazdálkodási ágak produktivitásának a bemutatás (pl. állattenyésztés, kertészet, szántóföldi művelés). Mindezekkel összefüggésben a jobbágygazdaság – majorság kettősségének uradalmon belüli gazdasági szimbiózisát is érzékeltette. Forrásait döntően az uradalom gazdálkodására vonatkozó iratok, pl. különböző típusú számadások, lajstromok, és leltárak, szegődményesek szerződései jelentették, a felhasznált urbáriumok is döntően ezt a kutatási irányt szolgálták.[18] A kitűnő részelemzések, részadatok sorai mellett a szerző meglepő konklúziót fogalmazott meg: a megelőző századhoz képest a 17. század első felében csökkent a majorgazdaság jelentősége. Ennek okát így indokolta: „[m]*egszűnt a földesúr hadi jelentősége és nem volt többé érdeke a hadi kiadások fedezésére termelnie*”.[19] Itt és most nem e következtetés elemzése, elfogadása avagy elvetése a cél, csupán annak jelzése, hogy e gazdaságtörténeti központú vizsgálat primer forrásfeltárása, elemzése jelentős részben

[17] Komoróczy, 1932.

[18] Tholt, 1934.

[19] Tholt, 1934. 69.

az 1606–1627/1628 közötti két évtizedet érinti. Azaz döntően olyan időszakot fog át, amelyben a hosszú török háború terhei (hadisegély, átvonuló katonaság ellátása, vallon beszállásolások) és azt követően a Bocskai felkelés okozta sebek Sopron vármegyét és a Nádasdy uradalmakat is súlyosan érintő esztendei, majd a lassú reorganizáció után nem sokkal újabb háborús évek következtek. Ugyanis a harminc éves háború első, cseh-pfalzi szakaszába határozottan belépő Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1619–1621 közötti dunántúli hadjárata e térséget és ezen uradalmakat is erősen érintette.

A Nádasdy család kultúrateremtő és mecénási szerepének, udvarainak, rezidenciáinak, a családtagok reprezentációjának, honvédelemben betöltött szerepének kutatása,[20] illetve mind a főrangú család tagjai, mind pedig az alávetettek életmódját, társadalmi érintkezését, hétköznapi életét feltáró forrásközlések mellett szinte generációnyi időnként fordult az érdeklődés a főnemesi család által birtokolt uradalmak története irányába. Sopron vármegyét tekintve az uradalmak gazdálkodásával, társadalmával kapcsolatos forrásközlések,[21] illetve a csupán pár, számvevői perrel kapcsolatos esettanulmány mellett egy-egy földesúr, avagy uradalom, meghatározott nézőpon(ok)ból történő feldolgozását a közelmúltban mindössze három szerző tűzte ki célul. Nádasdy Tamás életútjának egyik legjobb mai ismerője, *Bessenyei József,* a nádor birtokállományának, jövedelmi viszonyainak a feltérképezését és bemutatását vállalta egy tanulmány keretei között, az eddigi szakirodalom összefoglalása mellett kiterjedt levéltári forráskutatások alapján.[22] *Kelemen István* muzeológus-történész a Széchényi család Sopron vármegyei birtokait kutatva jutott el az előzményekhez, a korábbi társadalom, gazdaság és szokásrend formáló erőhöz, a Nádasdy uradalomhoz. Az 1608., 1639., 1663. évi urbáriumok, illetve a Wesselényi összeesküvésben történő részvétel vádja miatt kivégzett országbíró halála után, a Magyar Kamara kezelésébe került javakról felvett 1677. évi urbárium elemzése révén mutatta be Nádasdy (II.) Ferenc özvegye, Báthory Erzsébet, illetve unokája, Nádasdy (III.) Ferenc Sárvár-felsővidéki uradalma Sopron vármegyei települései jobbágy társadalmának e forrástípus alapján kirajzolódó paraszti társadalmát, élet- és jogviszonyait, szolgáltatásait. Ez a vizsgálat tizenkét, döntően Fertő parti településre koncentrálódott.[23] Esettanulmányként

[20] Az új eredmények mellet egyben az eddigi ismeretek összegzését nyújtják az alábbi kiadványokban megjelent tanulmányok: Söptei, 1999. (Bariska István, Bartók István, Bessenyei József, Jankovics József, Kasza Péter, Monok István, Pálffy Géza, Szakály Ferenc tanulmányai), Századok 145. (2010) 4. sz. (Bariska István, Buzási Enikő, Király Péter, Kiss Erika, Pálffy Géza, Toma Katalin, Viskolcz Noémi, Varga Szabolcs tanulmányai).

[21] A Sopron vármegyét is érintő munkákról ld. később.

[22] Bessenyei, 2009. Más forrásadottságok mellett, alsó-ausztriai uradalmak példáján a gazdálkodásra: Knittler, 1989.

[23] Kelemen, 2008.

indult a főúri levéltárat helytörténeti adatfeltárás céljából kutató Horváth László munkája, aki Vasváry Imre deák, kapui udvarbíró (1587—1589) számadásvizsgáló perét valójában a 31 települést felölelő uradalom (1 várhely, Kapu, 1 mezőváros, Szil, 29 rábaközi falu) tárgyalt időszakbeli gazdálkodását feldolgozó tanulmánnyá növesztette ki.[24] Az esettanulmányok mellett egy-egy Nádasdy uradalom történetének monográfiai igényű feldolgozása még várat magára.

A Nádasdy családra vonatkozó napjainkig kézikönyvként használt, fent említett két uradalomtörténet mellett Sopron vármegye esetében a harmadik, klasszikus uradalomtörténet a Lánzsér-lakompaki uradalommal kapcsolatban íródott. *Deák Ernő* Bécsi Egyetemen megvédett doktori disszertációja egy uradalom több évszázadon keresztüli (16—17. század, kitekintéssel a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig terjedő időszakra), gazdaság-, társadalom-, település- és hadtörténeti szempontok alapján készült, monográfiai szintű feldolgozása. A szerző Lánzsér vára és a lakompaki kastély története mellett bemutatja az uradalom létrejöttét, részletesen taglalja birtoklástörténetét (16—17. század: Grafeneck, majd a Weispriach családok, Oláh Miklós esztergomi érsek, Oláh-Császár Miklós, szerdahelyi Dersffy Ferenc, Esterházy Miklós, Esterházy Pál), az uradalom jogbiztosítási, gazdasági és szociális, valamint katonai fukciórendszerét.[25] Bár a szerző több, e doktori disszertáción alapuló tanulmányt jelentetett meg (pl. uradalomtörténeti szempontokat is érvényesítve Lánzsér váráról, az uradalomhoz tartozó jobbágyfalvakról),[26] de sajnos az alap-munka máig csak kéziratos formában érhető el.[27]

Miképpen a vasi példák is illusztrálják, és ahogy a Lánzsér–lakompaki uradalomról készült kéziratos doktori disszertáció is mutatja, a Burgenlandra vonatkozó osztrák, döntően burgenlandi történetírás vizsgálati keretei egyrészt az uradalomtörténetek, másrészt az egyes települések (városok, mezővárosok, falvak) múltjának feldolgozását célzó vizsgálatok. Az utóbbi irány itt sem osztrák, sem magyar vonatkozásban nem vehető figyelembe. A fentiek figyelembevételével kell a Burgenland tartomány történetéről készült rövid összefoglalóra,[28] miképpen e kettősséget magában hordozó nagy összegző kézikönyv sorozatra, a tartományi topográfia eddig megjelent köteteire (Landestopographie des Burgenlandes) is tekinteni. A Landestopographie történeti bevezetői a településsoros szövegrészek előtt minden alkalommal nagy figyelmet szenteltek az uradalomtörténeteknek. A három megjelent kötet-sorozata közül alapvetően a kismartoni, nagymartoni járásokat (Verwaltungsbezirk Eisenstadt, Verwaltungsbezirk Mattersburg) feldolgozó kötetek foglalkoznak az egykori Sopron vármegye nyugati részével, miképpen az

[24] Horváth, 2005

[25] Deák, 1969.

[26] Pl.: Deák, 1994.; Deák, 2008.

[27] Deák, 1969.

[28] Az uradalmak fontosságát hangsúlyozza: Ernst, 1987. 57—85.

ugyancsak e törvényhatóságra vonatkozó felsőpulyai járást (Verwaltungsbezirk Oberpullendorf) illetően jelenleg is folyik az adatgyűjtés, feldolgozás.[29] A már publikált kötetek nyomán állítható: A Landestopographie keretében döntően primer forrásfeltárások alapján, közép- és kora újkori súlyponttal de a reformkorig kitekintve, gazdagon adatolt, összefoglaló uradalomtörténeti tanulmányok készültek el, amelyek az egyes dominiumok létrejöttét, birtoklás- és gazdaságtörténetét, jogszokásait, népességét, adózó erejét kísérik figyelemmel. Így pl. a kismartoni járást feldolgozó bevezető kötetben a szarvkői, a kismartoni, a fraknói uradalmakról, valamint Sopron város uradalmának a mai Burgenland területére eső részéről (Kelénpatak/Klingenbach, Medgyes/Mörbisch, Lépesfalva/Loipersbach településekről) található feldolgozás.[30]

Míg a Vas vármegye nyugati részét jelentő mai Dél-Burgenlandra vonatkozóan Harald Prickler és Zimányi Vera nevéhez több –fent jelzett–, 16—17. századot feldolgozó uradalomtörténet fűződik, a történeti Sopron vármegyéből erre az időszakra Deák Ernő kéziratos disszertációja a meghatározó. Bár *Johann Seedoch* az Esterházy család földesurasága alatt álló szarvkői uradalomról készített kéziratos doktori disszertációjában (1962) a tárgyidőszakra vonatkozó adatokat is hoz, annak súlypontját érthetően a későbbi századok jelentik.[31] Ugyanakkor a szerző az elmúlt évtizedben több, a szarvkői uradalom 17. századi történetével kapcsolatos publikációt jelentetett meg. Így a Bécs felé vivő kereskedelmi út mellett fekvő, Nádasdy III. Ferenc által megszerzett uradalom (Szarvkő, Büdöskút/Stinkenbrunn, Lajtaszék/Stotzing, Lajtapordány/Leithaprodersdorf, Loretom, Vimpác/Vimpassing, Újfalu/Neufeld, és a törzsterülettől kissé távolabb fekvő Pöttelsdorf) új birtoklást követő, 1652. évi határleírását, valamint annak 1702. évi, Esterházy Pál általi megszerzését.[32]

Miképpen a Vas vármegyei kora újkori uradalomkutatás a Batthyány dominiumokra, úgy egészen 2008-ig bezáróan a Sopron vármegyei az Esterházy család uradalmaira – illetve mindkét törvényhatóság esetében a jogelőd birtokos famíliákra – koncentrált.[33] Korábbi törekvések, magas szintű tartományi

[29] Ez döntően az ún. mai Közép-Burgenland területe. A megjelent, uradalomtörténeti fejezeteket tartalmazó kötetek: ALtB, 1963., 1981.

[30] ALtB, 1963. 63—173.

[31] Munkásságára: Fazokas, 1994. Johann Seedoch doktori disszertációját követően készült el a fraknói uradalomról egy egyetemi szakdolgozat, hasonlóképpen nagy időszakot átívelve: Pöschl, 1963.

[32] Seedoch, 1998.; Seedoch, 2001. Hasonlóképpen feldolgozta a kőszegi uradalom Esterházy Pál által történt megszerzését is. Seedoch, 2003.

[33] Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert az Ausztria (Burgenland Tartomány) által rendszeresen megrendezett Szalónaki Beszélgetések (Schlaininger Gesprchäche) nemzetközi konferencia keretében 2009—2010. években a Nádasdy család állt az érdeklődés homlokterében.

kiállítást (1993: Bollwerk Forchtenstein) követően, annak sikerére építve, Burgenland Tartomány 1995. évi tartományi kiállítását az Esterházy család a térségben meghatározó multifunkcionális szerepére építette.[34] A mecénási, politikai szerephez bázist jelentő uradalmak régi ismereteket összegző, nagyon jelentős primer forrásfeltáráson alapuló történeti feldolgozásai egyaránt szóltak az egyes dominiumok megszerzéséről, a kiterjedt birtokhálózat kronológiai, financiális kiépítéséről *(Fülöp Éva Mária),* a birtokokon folytatott gazdálkodásról (Harald Prickler) és a birtokkormányzatról *(Felix Tobler).*[35] Joggal állítható: immáron közel két évtizede, hogy Felix Tobler kutatásainak egyik meghatározó iránya a hg. Esterházy család nyugat-magyarországi, elsősorban dunántúli birtokainak története, bár az uradalomtörténeti kutatások súlypontja egyre inkább a 19. századra tolódott át. E kutatások egyik összegzése az a kis kötet, amelyben a tizenhárom nyugat-dunántúli (Sopron, Vas, Moson vármegyei) Esterházy uradalom rövid, de roppant informatív birtoklástörténete, az egyes dominiumok településállománya, határainak változása került feldolgozásra. A narratív munkát kiemelkedő minőségű térképmelléklet teszi szemléletesebbé.[36]

A vasi és soproni uradalomtörténetek legújabb kötete a mindkét vármegye határtérségében elterülő kőszegi uradalom monográfiai igényű feldolgozása (Sopron vármegyei települések: Locsmánd/Lutzmannsburg, Répcesarud/Frankenau, Nagybarom/Großwarasdorf, Felső- és Alsószakony, Kiszsidány). Elisabeth Gmoser, az 1491. évi pozsonyi békekötéstől az 1647. évi reinkorporációig tartó záloguradalmi időszak forrásfeltárására, összegzésére törekedett. A szerző elsősorban az Alsó-ausztriai Kamara és a zálogbirtokosok kapcsolatára, a Kamara igazgatási tevékenységére koncentrált, az uradalom belső szerkezete, igazgatása, gazdálkodása, társadalma az elemzések során háttérbe szorult.[37]

Világi közép- és kisbirtok: A 16. századi különböző típusú, nyomtatásban megjelentetett adóösszeírások (1549, 1598) kisszámú megyei középbirtokosságot jeleznek. Soós Imre 1937—1941 között több publikációban hívta fel a figyelmet arra, hogy Sopron vármegyei jobbágytartó közép- és kisbirtokos nemességét a 15. század végi, 16. századi adótörvények hatására az adóztatott birtokok csökkentésére törekedtek, az adóelkerülést jobbágyok elbocsájtásával, teleknemesítéssel próbálták végbevinni.[38] Az adóösszeírásokon alapuló 16. századi nominális vizsgálatok differenciált összetételű megyei elitet mutatnak be, amelyben egyaránt megta-

[34] Perschy—Prickler, 1995.

[35] Fülöp, 1995.; Prickler, 1995.; Tobler, 1995.

[36] Tobler, 2005. Az uradalmak a tárgyalás sorrendjében: fraknói, pecsenyédi, kismartoni, szarvkői, köpcsényi, boldogasszonyi, kapuvári, süttöri, kaboldi, Lánzsér-lakompaki, németkeresztúri, lékai, kőszegi. A szerző szakirodalmi munkásságára: Tobler, 2008.

[37] Gmoser, 2002. A kötetről l. Kenyeres István elemző ismertetését: SSz, 58. (2004) 4. sz., 414—419.

[38] A korábbi publikációk szakmai eredményeinek összegzése: Soós, 1941. 71—88.

lálhatóak a vármegye törzsökös nemességének képviselője (Viczay, Cziráky), a régió elitjébe tartozó (Poky, Ostffy), illetve olyan családok, amelyek esetében, a Nádasdyakhoz fűződő familiárisi viszony révén, a migráció vagyongyarapodással társadalmi mobilizációt eredményezett. E családok közül eltérő birtokosi pozícióban több is a vármegyei elitbe került (pl. Megyery, Rátky, Réchey, Zeke). A középbirtokos családok birtokainak, birtokgazdálkodásának statikus, illetve a birtokmozgások rekonstruálása révén dinamikus bemutatása alapvetően még hátra van, ugyanakkor az eddigi eredményekről sem szabad megfeledkezni.[39]

A burgenlandi történetírás nemesi udvarházakhoz, rezidenciákhoz kötve, település- és birtoklástörténeti, genealógiai nézőpontból már több középbirtokos családot és gazdaságát mutatta be.[40] Így Kersnarich Jánosét, aki 1649-ben Esterházy László csornai gazdatisztjeként, hű szolgálataiért és érdemeiért Darufalva/Draßburg község fraknói grófsághoz tartozó részében, zálogjogon egy házat kapott, ami a 17/18. század fordulójára virágzó kisbirtokkal rendelkező nemesi kúriává épült ki.[41] A Füles/Nikitsch melletti Gálosháza 15—18. századi birtoklástörténetéből nőtt ki a vármegye középbirtokosai sorába tartozó Réchey, és a vasi gyökerekkel rendelkező másik középbirtokos birtokos família, a Sitkey család e településre koncentráló, birtoklástörténetre felfűzött története, illetve gazdálkodásának a bemutatása.[42] A nemesi udvarházra, birtoklástörténetre vonatkozó munkák mellett feltűnik egy ezzel rokon feldolgozás is, a fraknói uradalomból kiszakadt, zálogbirtokosoktól uralt Petlau avagy Sigleß/Siklós uradalma volt ez, amelynek 1526—1615 közötti története rövid, adatgazdag összefoglalást nyert.[43] Bár forráshiányra minden egyes kis- és középbirtok esetében hivatkozni lehet, ennek ellenére jóval szerényebb a hazai oldal rekonstrukciója. E sorok írója a II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnél diplomáciai szolgálatokat vállaló, ura bukása után Nyugat-Dunántúlra áttelepített, birtokigazgatásba integrálódott (Nádasdy III. Ferenc *universorum bonorum praefectusa*) Kövér Gábor széplaki uradalma kapcsán tett erre a korlátozott forrásanyag lehetőségei szerint kísérletet.[44] Mindegyik esettanulmány egy közös, és speciális intézményre hívja fel a figyelmet, ez pedig a patrónus kliens viszony értelmezését segítő, többnyire az egzisztencia és a további birtoképítés alapját jelentő zálogbirtok.

A viszonylag nagy számban fennmaradt 17. századi osztálylevél, különböző típusú kötelezvény ellenére sajnálatos módon egy-egy kisbirtokos gazdaság még

[39] A szervitorok birtokainak kutatására, a témakör fontosságára sok régióbeli adattal: Varga, 1981. 59–85.

[40] Réchey, Sitkey: Prickler, 1983.; Kersnarich: Tobler, 1973.

[41] Tobler, 1973. 86–92.

[42] Prickler, 1983.

[43] Prickler, 1973.

[44] Dominkovits, 2002.

statikus rekonstrukciója sem készült el. A vagyon, az iskoláztatás, társadalmi kapcsolatok, egyéni pályák terén akár szélsőségesen is differenciált, adófizetésre kötelezett, taxalista nemesség birtok-háttere teljességgel ismeretlen. Sajnos ugyanez mondható el a csekély számú megyei középbirtokosról is, és ezt a helyzetet csak részben indokolhatja a források szűkössége.

Érdemes kiemelni, hogy bár Harald Prickler klasszikus uradalomtörténeti monográfiája a Vas vármegye borostyánkői uradalommal foglalkozott, a szerző gazdag szakirodalmi munkássága során számos olyan településtörténeti tanulmányt jegyez, amely Sopron vármegyéhez fűződik. Ezek egy része az egyes uradalomtörténetek 16–17. századi történetével kapcsolatos ismereteinket is gazdagítják, pl. lánzsér-lakompaki, lékai, avagy kőszegi uradalom esetében.[45]

Egyházi birtokosok: Sopron vármegye legjelentősebb egyházi birtokosa a győri püspök volt, amely a törvényhatóság keleti részében – a későbbi Alsó-Rábaközbe – a keszői uradalmat, Sopron környékén a 16. században a szombathelyi uradalom szervezeti kereteibe tartozó Fertő parti Rákos mezővárost, illetve több megyei települést (pl. Zsira, Himód) birtokolt. A 16–17. században fontos püspöki rezidenciaként is funkcionáló Rákos mezőváros és a püspöki javak uradalmi keretbe történő feldolgozása az elkövetkező időszak feladatai közé tartozik.[46] A világi papsághoz kötődő egyházi intézmények közül a Győr vármegye nagybirtokosai közé tartozó győri székeskáptalan Sopron vármegyei, a törzsterületektől nagyon távol eső birtokállománya alapján e törvényhatóságban csupán a kisbirtokosok közé tartozott. A káptalanvisi birtokot és az ahhoz fűződő haszonvételeket (pl. hegyjog, malom a Répcén) az egyházmegye jeles történész-kanonokja, *Bedy Vince*, egy rövid szócikkben írta le.[47]

A vármegyében birtokos több szerzetesrend közül a Sopron, Győr, Veszprém vármegyei kiterjedéssel a 16. század során szinte folyamatosan, majd közel fél évszázad szünet után, a 17. század derekától újra működő hiteleshelyet működtető Csorna székhelyű premontrei prépostság Sopron vármegyei birtokainak többsége a székhely közelében, a Rábaközben szétszórva terült el, a vármegye nyugati felében mindössze Márc/Marz település tartozott hozzá. Míg a 16–17. századi premontrei prépostok (a Nádasdy család kegyúri joga alapján kommendatorok) prozopográfiája jól adatolt,[48] miképpen a rend és a hiteleshely 17. századi újjá-

[45] Bibliográfiája: Fazokas, 1994.

[46] A 16. századi püspöki uradalomra vonatkozóan kivonatos urbáriumok jelentek meg, és instrukciók: Zágorhidi Czigány, 2000. passim, Horváth, 2001.; Kenyeres, 2002. 675–678. A 16–17. századi Rákos mezőváros püspökségen belüli fontosságát a településtörténet is érzékelteti: Bán, 2000. 24–32.

[47] Bedy, 1938. 197–198.

[48] Horváth, é. n. 1702. évi, több forrásőrző helyen (pl. Magyar Országos Levéltár, H. Németh, 2004., Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltára, Archivum Vetus, Csorna) megtalálható urbáriuma nem került feldolgozásra.

szervezését végző Szenttamásy Máté csornai prépost tevékenysége is modern feldolgozást nyert,[49] az egykorú premontrei uradalomra feldolgozással nem rendelkezünk. Ugyancsak az egyházi intézmény alapítására, működésére koncentrált a Rábaközben birtokos pápóci prépostság történetét feldolgozó munka, amely a prépostság javairól (Páli) fölöttébb csekély említéssel szolgál.[50]

Sopron vármegye nyugati felében terült el a borsmonostori ciszterci apátság, melynek 16. század első felében kialakult bizonytalan jogviszonya 1568-tól stabilizálódott. Szigetvár elestét követően, Kanizsa átadásáért Nádasdy Tamás nádor fia, Nádasdy II. Ferenc szerezte meg a szerzetesi javakat. Az uradalom 16–17. századi története a meglévő ismeretek ellenére is további feldolgozást kíván.[51]

SPECIÁLIS VIZSGÁLATI SZEMPONTOK: URADALOM ÉS FELEKEZET – URADALOM ÉS ETNIKUM

A felekezetképződések, konfesszió váltások időszakában a hagyományos uradalomtörténetek vizsgálati szempontjai mellett (pl. birtokigazgatás, birtokgazdálkodás, termelés, az uradalmak lakosságának társadalmi, jogi jellemzői, életviszonyai stb.) óhatatlanul kiemelt érdeklődés övezheti a földesúr és az uradalom lakosságának felekezeti viszonyait. A modern kutatások már csak az olyan meggyökeresedett fogalmak miatt is indokoltak, mint a „földesúri reformáció" modellje, vagy a földesúrhoz kötött katolizáció. Meglepőnek tűnhet, de míg a főnemesi felekezetváltások (pl. Batthyány I. Ádám, Nádasdy III. Ferenc) többször is a kutatói érdeklődés középpontjába kerültek, a térség uradalmainak felekezeti viszonyairól jóval kevesebb a feldolgozás, gyakran csak sommás megállapításokra hagyatkozhatunk.

Sopron vármegyére koncentrálva annak csupán nyugati részét jellemzik az uradalmi keretek között végbevitt szisztematikus vizsgálatok. Ezek alapján a jelenlegi kutatás három nagy 16–17. századi katolizációs hullámot különböztet meg. Míg az első az Alsó-Ausztriai Kamara által zálogolt birtokok területén 1582-től mutatható ki, és a Klosterrat működéséhez fűződik,[52] a másik két hullám az Esterházy családhoz kapcsolható, annak két uradalmában került feldolgozásra. Miklós nádor 1638-ban, illetve a rákövetkező esztendőkben a fraknói és kismartoni uradalmak területén békés térítést végeztetett, míg az Esterházy Pál nevéhez

[49] Fazekas, 2010.

[50] Bedy, 1939. 14–15. Meg kell említeni, hogy a kötet a perjelség ugyancsak rábaközi birtokára érdemben már nem is tért ki.

[51] Kovács, 1910. 162–166., 300–306.; Prickler, 1996. 68–75.

[52] Monográfiai igényű feldolgozása: Sinowatz, 1957. A Klosterrat térségre vonatkozó irat-anyagának regesztái: Rittsteuer, 1955.

fűződő 1659–1660. évi térítéseket az evangélikus rendek 1662. évi sérelmi iratai egy, a nyugat-dunántúli evangélikusságot szisztematikusan felszámolni kívánó földesúri mozgalom részeként tárgyalták.[53] Az 1638 körüli térítésekről felvett jegyzőkönyvek a falusi lakosság magas szintű felekezeti tájékozottságáról tesznek tanúbizonyságot.[54] A Nádasdy uradalmak esetében már az eddigi egyháztörténeti feldolgozások is felhívták a figyelmet Nádasdy III. Ferenc katolizációjának az uradalmak lakosságára, felekezetváltására, avagy migrációjára tett hatására, valamint egyes uradalmi tisztviselők (pl. az evangélikus családból származó Réchey György) ebben játszott szerepére.[55] Ugyanakkor az uradalmi keretek között elvégzett esettanulmányok még nem készültek el.

A 16–17. századi nyugat-dunántúli uradalmak lakosságának etnikai viszonyaiból két kutatási irány jelenik meg nagyon karakteresen. Az ún. vlachok, vlach jogú települések létrejötte elsősorban a térség déli részére, a történeti Vas vármegyére koncentrálódott (pl. Batthyány, Erdődy családok uradalmaira), az összetett témakör történeti, jogtörténeti, etnográfiai kutatástörténete könyvtárnyi. Ugyanez még hangsúlyozottabban igaz az oszmán előrenyomulás elől menekülő, spontán, vagy szervezett telepítésekkel a nyugat-dunántúli magánföldesúri, egyházi, kamarai kezelésben álló uradalmakba, illetve Sopron város speciális uradalmába telepedő horvát lakosságra. Minthogy még egy kis vázlatos kitekintés is e kis dolgozat terjedelmi kereteit szétfeszítené, valamint ezen ismertetés célját is más irányba vinné, így csak két munkára hívnám fel itt a figyelmet. Az egész történeti Nyugat-Magyarországra koncentrálva, a korábbi magyar, osztrák, horvát, cseh, morva szakirodalmat fölöttébb kiterjedt primer forrásfeltárás mellett Josef Breu professzor dolgozta fel, és a térségre nem csak összefoglalóan, hanem település sorosan is ismertette a horvát betelepülés tendenciáját, szakaszait, nagyságrendjét, jellemzőit.[56] A sporadikusan a 17. századra is kitekintve, de alapvetően a 16. századra koncentrálva, mai burgenlandi térséget felölelve, a horvát migráció kormányzati, uradalmi szintű forrásanyagát tárta fel és publikálta egy nemzetközi együttműködés révén létrejött forráskiadvány.[57]

[53] Fazekas, 1992. 1–4.; Fazekas, 1994. 127–128., 131–133.

[54] Monok–Péter, 1990.

[55] Payr, 1924. 686–687.

[56] Breu, 1970. A horvát migráció szakaszaira: Breu, 1983.

[57] Pálffy–Pandžić–Tobler, 1999.

ESETTANULMÁNYOK: KONFLIKTUSOK, URADALMI TISZTVISELŐK

A már jelzett felekezeti konfliktusokról, valamint a speciális forrásgyűjtés és elemzések mellett mára szinte már önállósodott boszorkány kutatásról itt és most nem szólva, a 16—17. századi Sopron vármegyei uradalmak, és azok működése kapcsán az uradalmi adminisztrációval kapcsolatos gondok, konfliktusok kerültek elsősorban feldolgozásra. Az uradalmi adminisztráció revíziója kapcsán keletkezett forrásanyag, a számadás felülvizsgálatok, avagy számadásvizsgáló perek természetesen az adott birtok avagy birtokrész gazdálkodásra, helyi társadalmakra vonatkozóan is gazdag, sokrétű információt nyújt. Mindkét számadásvizsgálat a Nádasdy család e vármegyei birtokaihoz kapcsolódik.

Hetyéssy István Vitnyédy János felsővidéki prefektus Csepreghy Pál hegykői számtartóval folytatott számadási vitáját közölte és dolgozta fel. E közleményben Nádasdy Pál földesurasága idejéből a Bethlen-féle küzdelmek után épp reorganizálódó térség társadalmi, gazdasági problémái jelennek meg.[58] A másik esettanulmány egy generációval ezt megelőző időből, az apa, Nádasdy II. Ferenc földesuraságának esztendeiből származó forrásbázisra épült. Horváth László Vasváry István kapui udvarbíró számadásvizsgáló perét az 1580-as évek végének uradalmi gazdálkodásának feldolgozásává bővítette.[59]

Földesúr és jobbágy közötti úrbéri szolgáltatások miatti konfliktus jelenleg leginkább a megyei kis- és középbirtokról ismert. Ilyen árnyékolta be a Viczay család és Lózs mezőváros kapcsolatát, amelyben csak átmeneti kiegyezést hozott a Viczay Ádám földesurasága alatti 1635. évi úrbéri egyezség, de az 1640-es évek elejének úriszékei is többször tárgyaltak adókkal, robot és fuvarmegtagadásokkal kapcsolatos esetet. A mezővárosi lakosság földesúrral szembeni konfliktusai mellett a 16/17. század fordulójáról ismert petőházi Zeke János özvegye, Szemcsey Orsolya és Petőháza község bírája, elöljárói között támadt ellentét.[60]

Sopron vármegyében az uradalmak vezető gazdatisztjeiről sajnos nem készült olyan részletes, az egyéni pályaképet, gazdaságirányítási tevékenységet egyaránt bemutató feldolgozás, mint amit Bethlen Gábor erdélyi fejedelem prefektusáról, majd az őt e fejedelmi székben követő I. Rákóczi György sárospataki prefektusáról, Debreczeni Tamásról (1570—1650), az ő életútjáról *Debreczeni-Droppán Béla* mintaszerűen elkészített.[61] A kiterjedt forrásfeltárás ellenére jelenleg csak egy speciális szempontból, a paleográfia oldaláról kerültek elemzésre Nádasdy Tamás nádor vezető uradalmi tisztségviselőjének, Sennyei Ferenc kapui udvarbírónak,

[58] Hetyéssy, 1967.

[59] Horváth, 2008.

[60] Lózsra: Dőry, 1901., Mikó, 1998. 40—44., Petőházára: Dominkovits, 1996.

[61] Debreczeni—Droppán, 2004.

sárvári prefektusnak életútja, levelezése.[62] Nem a vizsgált témakör, hanem maga a személy szempontjából speciális az az esettanulmány, amely II. Rákóczi György diplomatája, Kövér Gábor esetét mutatja be, aki Nádasdy III. Ferenc dunántúli birtokaira átmenekítve gálosházi Réchey György után az *universorum bonorum praefectus* hivatalát vette át. A jó gazdasági szakember a Wesselényi-féle összeesküvésbe keveredett főúr kivégzését követően e tisztjét a Kamarai kezelésbe vétel után is megtartotta.[63] Nem az uradalomtörténet, hanem a főúri família vizsgálatának oldaláról került rövid bemutatásra az Esterházy család birtokigazgatásban tevékenykedő több generációs szervitor családja, a Kürtössy.[64] Valójában mind a Nádasdy, mind az Esterházy tárgyidőszakbeli birtokkormányzatának a személyi háttere egyaránt megkívánja az adatbázisok kialakítását, és a további esettanulmányokat.

FORRÁSKÖZLÉSEK

A feldolgozások, illetve a feldolgozásokkal egybekötött forráspublikációk mellett érdemes röviden kitérni a Sopron vármegyére vonatkozó, eltérő iniciatívából készült (pl. országos vállalkozás, avagy helyi, egyéni érdeklődés keretében szisztematikusan, valamint eseti jelleggel), uradalomtörténeti vonatkozású forrásközlésekre.

A meghatározó uradalomtörténeti forrástípusok közül bár a vizsgált időszakot megelőzi a fraknói grófság 16. század eleji urbáriumának közzététele, de felemlítése azért is érdemes, mert a forráskötet döntően birtoklástörténetre koncentráló bevezető tanulmánya kitekint 16. század végéig, még a dominiumból zálogbirtokként kiszakadt Petlau-Sigles-i kisbirtok tekintetében is.[65] Az 1950-es évek máig meghatározó nagyszabású forrásközzéadásai közül a *Maksay Ferenc* nevével fémjelzett urbárium kötet is tartalmaz Sopron vármegyei dokumentumokat, így pl. a még Kanizsay család földesurasága alatt álló lékai uradalom jobbágyainak szolgáltatásairól, panaszairól felvett 1528. évi jegyzéket,[66] avagy Nádasdy (III.) Ferenc özvegye, Báthory Erzsébet kezén lévő Léka-borsmonostori uradalmak 1608. évi urbáriumát, miképpen ugyancsak a lékai uradalom 1670. évi kivonatos urbáriumát.[67] A szisztematikus urbárium és inventárium feltárások speciális kötete az, amely a bár a két centrumú dominium (Szombathely, Rákos) első számú centru-

[62] Boros, 2003.

[63] Dominkovits, 2002.

[64] Dominkovits, 2008

[65] Prickler, 1998. különösen: XXXI–XLII.

[66] Maksay, 1959. 85–89.

[67] 1608: Maksay, 1959. 90–120., illetve az 1670: Maksay, 1959. 121–130.

mára, Szombathely mezővárosra és a szombathelyi várra koncentrál, de kivonatosan közzé adja a győri püspökség Vas és Sopron vármegyei településekből álló szombathelyi uradalmának 16. századi urbáriumait és összeírásait.[68] A további elemzéseket segítő, igényes eseti forrásközlések egyike *Mikó Sándor* forráspublikációja, Nádasdy II. Ferenc kapuvári uradalma 1597. évi urbáriumának betűhív közzététele.[69] Az urbáriumok egyik legnagyobb mesterségesen keletkezett gyűjtőhelyének, a Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones gyűjteménynek a feltárása, és immáron digitális formában történő elérhetővé tétele, az e forrástípusra alapozott kutatást több Sopron vármegyei birtokos és birtok szempontjából megkönnyítette (pl. a nagybirtokosok sorából a Nádasdy, a középbirtokosok részéről a telekesi Török).[70]

Az urbáriumok mellett a gazdaság, társadalomkutatást egyaránt segítő dézsmajegyzék közlések sorából ugyancsak eseti publikációkat tett meg Mikó Sándor. Az 1559. évi bordézsmajegyzék publikálása a Viczay család meghatározó birtokához, Lózshoz (Nagylózs) fűződik, míg több forrásközlés a Nádasdy birtokokkal kapcsolatos, miképpen azt a kapui uradalom 1587. évi gabona-dézsmajegyzéke, avagy a felsővidéki uradalom részét képező Cenk és Pereszteg községek 1567. évi hegyvámbor-dézsmajegyzéke illusztrálja.[71]

A normatív források, így az udvarbírói utasítások számos példánya található meg szétszórtan a 19. század vége, 20. század első évtizedének forrásközlő folyóirataiban, a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle és a Történelmi Tár évfolyamaiban (pl. Nádasdy, Esterházy család birtokairól). Az utóbbi időszak szisztematikus forrásfeltárása a kamarai kezelésű uradalmakat ölelte fel.[72] Meglepőnek tűnhet, de a vizsgált területre jelentős részben pont az átmeneti kamarai kezelés miatt ismert több instrukció. Ugyanis így kerültek közzétételre a győri püspökök átmenetileg a Magyar Kamara kezelésébe került szombathelyi és keszői uradalmainak vezető uradalmi tisztségviselői számára kiadott instrukciók, azaz Kapronczay István szombathelyi prefektus és udvarbíró 1577-es, illetve a várkeszői uradalom területéről Szlajcsics Mátyás udvarbíró 1587-es, valamint Hrasztoviczay Mihály udvarbíró, püspöki javak adminisztrátorának 1590-es instrukciói. E források szerves folytatásaként, ugyancsak az utóbbi uradalomból ismert, de immáron az egyházi földesúr, Kutassy János győri püspök által Pestvármegyei Gáspár keszői udvar-

[68] Zágorhidi Czigány, 2000.

[69] Mikó, 1992.

[70] Soós, 1991.; H. Németh, 2004., az internetes elérhetőség: http://molarcanum.hu/urbarium/ (letöltés: 2012. január).

[71] Mikó, 1978.; Mikó, 1994.; Mikó,, 1997.

[72] Kenyeres, 2002. A főúri udvarral kapcsolatos normatív forrásokkal nem foglalkozik ez a kis áttekintés erre: Koltai, 2001. Ugyanakkor egy világi, összetett uradalom-komplexumra mintaadó: Winkelbauer, 2008.

bíró számára kiadott egy 1592-es utasítás.[73] További forrásközlések lehetőségét érzékelteti a Nádasdy III. Ferenc birtokainak elkobzását követően, a kamarai tisztviselők által összeállított Nádasdy-kódex (I—II. kötet) mintaszerűen feltárt, 1632, 1633-tól összegyűjtött uradalmi tisztségviselői utasításai.[74]

A Nádasdy család fölöttébb gazdag 16. századi magyar nyelvű levelezése a 19. század derekától a magyar nyelvű írásbeliség interdiszciplináris kutatásának a centrumában állt.[75] *Szalay Ágostontól, Károlyi Árpádon, Komáromy András*on át, *Mályusz Elemérig,* illetve újabban *Őze Sándorig,* azaz az egymást követő történész-levéltáros generációk napjainkig tartó sorának forrásfeltárása és kiadása révén számos uradalmi vezető tisztségviselő –így pl. Pelérdy Ádám, Sennyey Ferenc– levelezéséből jelent meg jelentős mennyiség. Egyes uradalmi tisztviselők levelezése döntő részben publikálásra is került, amit példázhatnak Sombory Gergely lékai, keresztúri uradalom helyzetéről (halastó építése, kémény felhúzása) 1555—1560 között írodott levelei. Ugyanakkor a már publikált, viszonylag nagyszámú 16. századi uradalmi tisztviselői levél mellett továbbra is fontos lenne oly' gazdatiszti levelezés közzététele, mint az I. Rákóczi György erdélyi fejedelem által 1638-ban megszerzett, a Mezőség területén található (Mező)Örményes – az örményesi-kóródszentmártoni uradalom központja – dominiumhoz, az ottani kastély építéséhez kötött, 1638–1688 közötti döntően gazdatiszti levelezés.[76]

Vizsgált uradalmaink tisztségviselői esetében jelenleg nem ismert olyan speciális forrás, ego-dokumentum, mint amit a Vaclav Bůžek tanítványa, Josef Hrdlička dél-csehországi Slawata birtokigazgatásban főtisztségviselővé vált, majd a délmorvaországi Telč uradalmának vezetői (Hauptmann) tisztébe emelkedett Jan Nikodem Maran Bohdanecké z Hodkova döntően 1678—1689 évekre koncentráló autobiográfiája.[77]

Az uradalmi tisztségviselők által vezetett számadáskönyvek nem csak az uradalom gazdálkodásának fontos forrásai, de a narratív kora újkori források a művelődéstörténet, történeti etnográfia, társadalomtörténet és más tudományos diszciplinák (pl. névtörténet) egyaránt fontos dokumentumai. Kronológiai sorrendben: a Kanizsai László kiterjedt Sopron és Vas vármegyei birtokainak 1520–1522. évi töredékes számadáskönyve nem csak azt a struktúrát érzékelteti, amit később Kanizsai Orsolyával kötött házassága révén Nádasdy Tamás szerzett meg, de a művelődéstörténeti adatokban gazdag forrás a dominus-szal kapcsolatban álló familiárisokról, valamint a Sopron-vasi térség jobbágyairól is számos értékes információt ad.[78] A

[73] Horváth, 2001. 56—59.; Kenyeres, 2002. 678—684., 762—767.

[74] Koltai, 2001. 269—277.

[75] A kérdéskör irodalmára: Dominkovits—Pálffy, 2010. 1096—1098.

[76] Mordovin, 2008.

[77] Hrdlička, 2003.

[78] Nógrády, 2011.

történeti etnográfiai vizsgálatok, a művelődéstörténet és hétköznapi élet kutatása iniciálta az 1540-es, 1550-es évtizedek Nádasdy uradalmi számadásainak gazdag válogatású közzétételét.[79] A művészettörténet irányából, a textilféleségekre, ruházatra vonatkozó kutatások eredményezték az Esterházy uradalmi számadások döntően a jelzett célra fókuszált, válogatott közzétételét.[80]

Az uradalmak lakosságáról, életviszonyairól, jogszokásairól egy speciális nézőpontból, az egymás közötti, szomszédos uradalmak, települések lakosságával kapcsolatos, avagy földesúrral szembeni konfliktusok (polgári és büntető peres, úrbéri) látószögéből nagyon sok információval szolgálnak az úriszéki perjegyzőkönyvek, illetve az úriszéki perekkel kapcsolatban keletkezett és fennmaradt vizsgálati iratok, esetleg kezeslevelek. Az 1950-es évek máig reprezentatív forráskötetei közül a Varga Endre neve által fémjelzett, úriszéki pereket közlő forráskiadvány Sopron vármegye esetében a nagy uradalmak helyett a törvényhatóság „törzsökös" nemesi társadalmába tartozó Viczay család úriszéki jegyzőkönyveiből válogat. A család a 15. században szerezte meg a lózsi uradalmat, aminek döntő részét székhelye, Lózs (ma Nagylózs) mezőváros jelentette. E birtoklás révén a család a törvényhatóság középbirtokosai sorába emelkedett, a család számára az arisztokráciába emelkedést Viczay I. Ádám 1645. évi bárói rangemelése jelentette. Fia, Viczay IV. János, Héderváry János és Esterházy Katalin leányával, a fiágon kihalt Héderváry család örökösével, Katalinnal kötött házassága révén a rangot birtokkal is megnövelte. A Viczay-Héderváry birtokok jobbágysága életéről nyújt jog-, társadalom-, gazdaság- és mentalitástörténeti szempontból sok információt e fent jelzett forrásválogatás. A közzéadók az 1619—1727 közötti úriszéki jegyzőkönyvből döntően az 1619—1668 közötti lózsi uradalomra vonatkozó (Sopron vármegyében: Lózs mezőváros, Vica falu, valamint részbirtokok Iván, Kövesd, Pinynye, Röjtök, Szécsény, Széplak településeken) forrásokat publikálták, valamint a kettős dominium 1669—1698 során keletkezett dokumentumaiból merítettek.[81] A Pozsony vármegyei migráció révén a 16. század derekán az Ikva völgyben fekvő Petőházán, beházasodással törzsbirtokot szerzett Zekék a törvényhatóság nagy számú, Nádasdy familiárisai közé tartoztak. Az egykorú adóösszeírások szerint a család ekkor a vármegye kisbirtokosai sorába tartozott, a Petőházára vonatkozó úriszéki jegyzőkönyvek az Esztergom ostroma (1594) során elhunyt Zeke János özvegye, az ugyancsak Nádasdy familiáris családból származó Szempcsey Orsolya földesúrasszony, illetve fia, Zeke György földesurasága alatti időszakból kerültek publikálásra. E források a település életébe, földesurakkal szemben kialakult konfliktusaiba engednek bepillantást.[82]

[79] Kumorovitz–M. Kállay, 1959.

[80] Tompos, 2000.

[81] Varga, 1958. 393–503.

[82] Dominkovits, 1996.

E teljesség igénye nélkül készült rövid áttekintés az eredményekre koncentrált, azok ismertetése, kiemelése közvetetten a hiátusokra is rámutat, melyek részbeni pótlása az elkövetkezendő kutatások, kutató generációk feladata a határ mindkét oldalán.

IRODALOMJEGYZÉK

Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes II/1. Der Verwaltungsbezirk Eisenstadt und die Freistädte Eisenstadt und Rust. Hg. von der Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt, 1963.

Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes III/1. Der Verwaltungsbezirk Mattersburg. Hg. von der Burgenländischen Landesregierung, Eisenstadt, 1981.

Bariska István: A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647. Szombathely, 2007. (Archivum Comitatus Castriferrei, 2.)

Bán János: Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi és kulturális története. Fertőrákos, 2000. (Fertőrákosi Füzetek, 1.)

Bán Péter: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. In: Agrártörténeti Szemle, 19. (1977) 1—2. sz., 24—71.

Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából, 3.)

Bedy Vince: A pápóci prépostság és perjelség története. Győr, 1939. (Győregyházmegye múltjából, 6.)

Bessenyei József: Introitus et exitus... Nádasdy Tamás birtokai, vagyona, jövedelmei és kiadásai. In: Bessenyei József—Draskóczi István (szerk.): Pénztörténet-gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Bp.—Miskolc, 2009. 24—52.

Boros Zoltán: Sennyey Ferenc magyar nyelvű leveleinek kutatási tapasztalatai. In: Fons, 10. (2003) 2. sz., 249—276.

Breu, Josef: Die Ansiedlung der burgenländischen Kroaten im Gefolge der Türkenkriege. In: Türkenkrieg und Kleinlandschaft I. Red.: Burgenländisches Landesmuseum, Eisenstadt, 1983. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 68.) 181—193.

Breu, Josef: Die Kroatensiedlung im Burgenland und in den anschließenden Gebieten. Wien, 1970.

Dávid Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás. Budapest, 2001.

Deák, Ernő: Burg und Siedlung Landsee / Lánzsér vára és Lánzsér mezőváros. Oberwart, 2008.

Deák, Ernő: Die Untertanengemeinden der Herrschaft Landsse-Lackenbach. in: Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. [Red.: Felix Tobler] Eisenstadt, 1994. (Burgenländische Forschungen, Sdbd.; 13.) 69—88.

Deák, Ernő: Geschichte der Herrschaft Landsee-Lackenbach im 16. und 17. Jahrhundert (mit Ausblick auf die maria-theresianische Urbarialverordnung). Manuskript, Ung. Diss. Wien, 1969.

Debreczeni—Dropán Béla: Egy gazdasági szakember a XVII. századból: Debreczeni Tamás élete és működése. In: Fons, 11. (2004) 3. sz., 447—501.

Dominkovits Péter: A Kürtössy család a 17. századi Sopron vármegyében. Adalék a megyei nemesség összetételéhez, változásaihoz. In: Oborni Teréz–Á. Varga László (szerk.): Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Eger, 2008. 143—155.

Dominkovits Péter: Egy egy-generációs középbirtok és birtokosa: Kövér Gábor széplaki uradalma. Adalék Sopron vármegye birtokos társadalmához. In: Kenyeres István (főszerk.): Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. In: Fons, 9. (2002) 1—3. sz., 273—303.

Dominkovits Péter: Források a Sopron megyei birtokos nemesség XVII. századi úriszéki bíráskodásához. A Zeke család petőházi birtokán le-

folytatott úriszéki perek és vizsgálatok iratai (1604–1630). In: Arrabona, 35. (1996) 1—2. sz., 219—248.

Dominkovits Péter: Gróf Esterházy László Sopron vármegye főispánja. In: Századok, 143. (2009) 4. sz., 882—903.

Dominkovits Péter: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. In: Soproni Szemle, 53. (1999) 2. sz., 99—122.

Dominkovits Péter—Pálffy Géza:
Küzdelem az országos és a regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században. 1—2. rész. In: Századok, 144. (2010) 4. sz. 769—792., 5. sz. 1085—1120.

Dőry Ferenc: Lózs város úrbéri szerződése 1635-ből. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 8. (1901) 163—166.

D. Szakács Anita: Sopron város tanácsa bírósági jegyzőkönyveinek regesztái III. 1570—1579. Sopron, 2011.

Ernst, August: Geschichte des Burgenlandes. Wien, 1987.

Fazekas István: Adalékok a fraknói uradalom és a kismartoni grófság [!] rekatolizációjához. In: Benda Kálmán—Szabó András Ráday (szerk.): Gyűjtemény Évkönyve VII., Bp., 1994. 126—145.

Fazekas, István: Katholische Restauration der Grafschaft Forchtenstein und Herrschaft Eisenstadt im 17. Jahrhundert in Westungarn. Burgenländische Heimatblätter, 54. (1992) H. 1. 1—17.

Fazekas István: Szenttamásy Máté erdélyi püspök, csornai prépost élete és működése. In: Soproni Szemle, 64. (2010) 4. sz., 425—436.

Fazokas, Franz: Das wissenschaftliche Werk von Harald Prickler. In: Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. Eisenstadt, 1994. (Burgenländische Forschungen; Sdbd., 13.) 5—22.

Fazokas, Franz: Das wissenschaftliche Werk von Johann Seedoch. In: Archivar und Bibliothekar. Bausteine zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Johann Seedoch zum 60. Geburtstag. Red.: Felix Tobler—Norbert Frank. Eisenstadt, 1999. 10—20.

Fülöp, Éva Mária: Angaben zur Besitzgeschichte des fürstlichen Zweiges der Familie Esterházy in der Feudalzeit. In: Esterházy 1995. 84—97.

Gmoser, Elisabeth: Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung (1491—1647). Eisenstadt, 2002. (Burgenländische Forschungen, 86.)

Hetyéssy István: A Nádasdy-uradalom gazdatisztjeinek termelési és elszámolási vitája 1623/24-ben. In: Agrártörténeti Szemle, 9. (1967) 3—4. sz., 457—480.

H. Németh István (szerk.): Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et Conscriptiones) Budapest, MOL-Arcanum CD-Rom, 2004.

Horváth Antal: A csornai premontrei prépostság kommendátorai a XVI–XVII. században. Klny. A csornai Premontrei Kanonokrend Keszthelyi Gimnáziumának 1941—1942. tanévre kiadott évkönyvéből. H. n., é. n.

Horváth László: A kapuvári uradalom az 1580-as évek végén. In: Soproni Szemle, 58. (2004) 4. sz., 353—385.

Horváth Richárd: Egy kevéssé ismert püspöki vár: Várkesző 1592-ben. In: Levéltári Szemle, 51. (2001) 2. sz. 51—59.

Hrdlička, Josef: Autobiografie Jana Nikodéma Mařana Bohdaneckého z Hodkova. České Budějovice, 2003. (Monographia Historica, 3.)

J. Újváry Zsuzsanna: Zimányi Vera tudományos munkássága. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Ezredforduló–századforduló–hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Piliscsaba, 2001. 651—658.

Kelemen István: Adatok a Sárvár-felsővidéki uradalomhoz tartozó helységek jobbágynépességének 17. századi jogi helyzetéhez. In: Soproni Szemle, 62. (2008) 4. sz., 359—377.

Kenyeres István (szerk., bev.):
XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére 1—2. kötet. Bp., 2002. (Fons Könyvek, 2.)

Kenyeres István: Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Bp., 2008. (Habsburg történeti monográfiák, 2.)

Knittler, Herbert: Nutzen, Renten, Erträge. Struktur und Entwicklung frühneuzeitlicher Feudaleinkommen in Niederösterreich. Wien – München, 1989. (Sozial und wirtschaftshistorische Studien, 19.)

Koltai András: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. In: Levéltári Közlemények, 71. (2000) 1—2. sz., 207—231.

Koltai András: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617—1708. Bp., 2001. (Milleniumi Magyar Történelem, Források)

Komáromy András:
Magyar levelek a XVI. századból. 10. közlemény. Sombory Gergely levelei Nádasdy Tamáshoz. In: Történelmi Tár, 12. (1911) 443—477.

Komoróczy György:
Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 3.)

Kovács Ignác: A borsmonostori apátság története. Sopron, 1910.

Kumorovicz L. Bernát—M. Kállay Erzsébet:
Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból. Fasc. I. Kézirat. Bp., 1959. (Történeti-néprajzi füzetek, 1.)

Maksay Ferenc: A Magyar Kamara Archivuma. Bp., 1992.

Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén 1—2. köt. Bp., 1990.

Maksay Ferenc: Sopron vármegye birtokos társadalma a XVI. század közepén. In: Soproni Szemle, 33. (1979) 2. sz., 157—170.

Maksay Ferenc (szerk., bev.):
Urbáriumok a XVI—XVII. század. Munkatársak: Felhő Ibolya—W. Beretzky Nóra—T. Polonyi Nóra. Bp., 1959.

Mikó Sándor: A kapuvári uradalom gabonadézsma-jegyzéke 1587-ből. In: Agrártörténeti Szemle, 36. (1994) 1—4. sz., 510—521.

Mikó Sándor: Az 1597. évi kapuvári urbárium 1—3. r. In: Soproni Szemle, 46. (1992) 2. sz., 126—146., 3. sz., 213—230., 4. sz. 333—355.

Mikó Sándor: Cenk és Pereszteg 1567. évi hegyvám-bor jegyzéke. In: Agrártörténeti Szemle, 39. (1997) 1—2. sz., 265—284.

Mikó Sándor: Lozs 1559. évi bordézsmája. In: Soproni Szemle, 32. (1978) 1. sz., 69—77.

Mikó Sándor: Nagylózs – egy Sopron környéki falu története. Sopron, 1998.

Mollay Károly: Sopron vármegye vázlatos története. In: Derzsényi Dezső (főszerk.): Sopron és környéke műemlékei. 2. jav. bőv. kiad. Bp., 1956. 39—112.

Monok István—Péter Katalin:
Felmérés a hithűségről 1638-ban. In: Monok István (szerk.): Lymbus, Művelődéstörténeti Tár II. Szeged, 111—142.

Mordovin Maxim: Mezőörményesi udvarbírák XVII. századi levelezése, XVII. századi örményesi építkezésekre vonatkozó, eddig nem közölt források. In: Ujváry Gábor (főszerk.): Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlemények, Bp., 2008. 93—161—62.

Nógrády Árpád: Kanizsai László számadáskönyve. Bp., 2011. (História Könyvtár, Okmánytárak, 8.)

Pálffy, Géza—Pandžić, Miljenko—Tobler, Felix:
Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert. Eisenstadt, 1999.

Payr Sándor: A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. I. kötet. Sopron, 1924.

Perschy, Jakob—Prickler, Harald (red.):
Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene. Eisenstadt, 1995. (Burgenländische Forschungen, Sdbd., 16.)

Pöschl, Johann: Die Herrschaft Forchtenstein unter den Esterházy (1622–1848). Manuskript, Phil,. Diss., Wien, 1963.

Prickler, Harald: Bibliographie der wissenschaftlichen Arbeiten von Harald Prickler von Juli 1994 bis Jahresende 2003. In: Burgenländisches Heimatblätter, 66. (2004) H. 4. 176—184.

Prickler, Harald: Der Edelhof und die Kleinherrschaft Petlau (Sigleß) Burgenländische Heimatblätter, 26. (1964) H. 1., 31—45.

Prickler, Harald: Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Esterházy. In: Esterházy 1995. 60—83.

Prickler, Harald: Die Zisterzienser als Grundherren im burgenländisch-pannonischen Raum. In: 800 Jahre Zisterzienser im Pannonischen Raum. 1996: Klostermarienberg. Red Jakob Perschy. Eisenstadt, 1996. 63—88.

Prickler, Harald: Gálosháza. Burgenländische Heimatblätter, 45. (1983) H. 3., 155—185.

Prickler, Harald: Weinausfuhr Rust am See im 17. und 18. Jahrhundert. In: Burgenländische Heimatblätter, 70. (2008) H. 3., 121—168.

Prickler, Leonhard:
Das älteste Urbar der Grafschaft Forchtenstein von 1500/1510. Eisenstadt, 1998. (Burgenländische Forschungen; 77.)

Rittsteuer, Josef: Die Klosterratsakten über das Burgenland. Eisenstadt, 1955. (Burgenländische Forschungen, 30.)

Seedoch, Johann: Der Erwerb der Herrschaft Hornstein durch Fürst Paul Esterházy. In: Forscher—Gestalter—Vermittler. Festschrift Gerald Schlag. Hg. von Wolfgang Gürtler—Gerhard J. Winkler. Eisenstadt, 2001. (Wissenschaftliche Arbeiten aus Burgenland, 105.) 375—387.

Seedoch, Johann: Die Gemeindenamen des Burgenlandes im Wandel der Zeit. Eisenstadt, 2010. (Burgenländische Forschungen, 100.)

Seedoch, Johann: Hogyan került a kőszegi uradalom Esterházy Pál herceg tulajdonába? In: Mayer László—Tilcsik György (szerk.): Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szombathely, 2003. 177—181.

Seedoch, Johann: Reambulation der Herrschaft Hornstein im Jahre 1656. In: Festschrift für Hanns Schmid. Hg. von Gerald Schlag. Eisenstadt, 1998. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 100.) 167—175.

Sinowatz, Fred: Reformationn und katholische Restauration in der Grafschaft Forchtenstein und der Herrschaft Eisenstadt. Eisenstadt, 1957. (Burgenländische Forschungen, 35.)

Soós Imre: Az urbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. In: Horváth László (szerk.): Ősi sopronmegyei nemzetségek. Képek a sopronmegyei községek és családok történetéből. Sopron, 1941. 1—88.

Soós István: Sopron vármegye és helységei a Magyar Országos Levéltár kamarai urbáriumaiban és összeírásaiban. In: Soproni Szemle, 45. (1991) 2. sz., 140—157.

Söptei István (szerk.): Nádasdy Tamás (1498—1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10—11. Sárvár, 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai, 3.)

Takács Károly: Egy elfeledett halgazdálkodási mód a Barbacsi-tavon. In: Soproni Szemle, (1999) 4. sz., 390—394.

Tholt Judit: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp., 1934. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 10.)

Tirnitz József: Sopron város úrbéres falvainak lakossága a 18. század első felében. In: Farkas Gábor (szerk.): A Dunántúl településtörténete I. 1686—1768. Veszprém, 1976. 158—165. (MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője)

Tobler, Felix: Bibliographie der wissenschaftlichen und populärwissenschaftlichen Arbeiten von Felix Tobler. In: Burgenländische Heimatblätter, 70. (2008) H. 2., 72—87.

Tobler, Felix: Die Fürst Esterházyschen Herrschaften des burgenländisch-westungerischen Raumes und ihre Zugehörungen vom 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Eisenstadt, 2005.

Tobler, Felix: Die Hochfürstliche Esterházysche Zentralverwaltung vom Ende des 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. In: Esterházy 1995. 99—119.

Tobler, Felix: Zur Geschichte des sogenannten Kersnarich'schen Edelhofes in Draßburg. In: Burgenländische Heimatblätter, 35. (1973) H. 1., 86—95.

Tompos Lilla: Az Esterházyak számadásai és textilszámlái a XVII. századból. Bp., 2000. (Bibliotheca Humanitatis Historica, 16.)

Tóth István György: Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Bp., 1992. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 115.)

Varga Endre (szerk.): Úriszék XVI—XVII. századi perszövegek. Bp., 1958.

Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI—XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 94.)

Winkelbauer, Thomas:
Gundaker von Lichtenstein als Grundherr in Niederösterreich und Mähren. Normative Quellen zur Verwaltung und Bewirtschaftung eines Herrschaftskomplexus und zur Reglementierung des Lebens der Untertanen. Wien—Köln—Weimer, 2008. (Fontes Rerum Austriacarum, 3. Fontes Iuris, 19.)

Zágorhidi Czigány Balázs:
Szombathelyi urbáriumok és inventáriumok a 16. századból. A Magyar Országos Levéltár Urbaria et Conscriptiones gyűjteményéből. Szombathely, 2000. (Acta Savariensia, 10.)

Demesnes in Sopron County in the 16th and 17th Centuries in Historiography by Péter Dominkovits

Studies on the structure of landed properties and landowners' society in Sopron County in the early modern period drew attention to the dominance of secular demesne, the modest presence of ecclesiastical land-domain, the small number of well-to-do noble medium landowners, and the large number of lesser nobility. The paper, on the one hand, introduces major works on the history of land ownership related to the county e.g. brief monographs on the Nádasdy estates by György Komoróczy and Judit Tholt from the 1930s, the Landsee-Lackenbach estate by Ernő Deák (1969) and, on the other hand, it attempts to give an outline of historiography in Hungary and Burgenland, showing the results and pointing to shortages.

A DEBRŐ-PARÁDI URADALOM A 17—18. SZÁZADBAN

B. GÁL EDIT

A Debrő–parádi uradalom történetéről, illetve annak egyes részleteiről az elmúlt 100 esztendőben több feldolgozás is napvilágot látott. A legjelentősebb és legkorábbi Éble Gábor a Károlyi uradalmak történetét feldolgozó munkájának, „A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. I—II. Budapest, 1911" „debrői egysége", az 1909-ben önálló kötetben, illetve a Századok hasábjain megjelent, „A debrői uradalom birtoklási története." című műve. Éble Gábor, aki a kezdeti jogi tanulmányai után 1864 és 1868 között szerzett képesítést a Magyaróvári Cs. Kir. Gazdasági Felsőbb Tanintézetben 1870-ben lépett a Károlyiak szolgálatába Parádon. 1875 és 1901 között a család pénztárnoka és levéltárosa volt. Történeti feldolgozása azért is nagyon jelentős, mert ő még – elsősorban a debrői uradalom vonatkozásában, mely 1740-től közel 100 évig a Grassalkovichok birtoka volt - feldolgozhatta a Khuen-Héderváry levéltár azóta jelentős mértékben elpusztult anyagát. Olyan levéltári források is rendelkezésére álltak, melyek már nem, vagy csak töredékesen lelhetők fel a családi anyagokban, s ez munkáját eleve pótolhatatlanná teszi. Éble tanulmányai mellett a Heves megyei Levéltár egykori igazgatójának, Soós Imrének könyveiben jelennek az uradalomhoz tartozó településeknek egy-egy időszakát átfogó feldolgozások.[1] A debrő-parádi uradalom egy-egy konkrét forrásanyagát vizsgálva e tanulmány szerzőjének is jelentek meg tanulmányai, forrásközlései az Egri Múzeum évkönyveiben.[2] A legújabb és történetileg a legteljesebb feldolgozást a Száz magyar falu könyvesháza sorozat kötetei jelentik. Igaz itt egy-egy település évszázadainak áttekintése történik, de a falvak története elválaszthatatlan az uradalom egészétől, tehát birtoklástörténeti szempontból ismeretük elengedhetetlen.[3]

A Mátrában és a Mátra alján található, a 17. század második felében már 12 helységből álló debrő-parádi uradalmat, illetve annak nagyobb részét, 1740-ben vette meg báró Gyaraki Grassalkovich Antal királyi személynök a két akkori tulajdonostól gróf Aspremont-Reckheim Károly Goberttől és gróf Althan Mihály Antaltól. Az uradalom története azonban sokkal messzebbre nyúlik vissza.

---

[1] Soós, 1955.; Soós, 1975.

[2] B. Gál, 1991—1992.; B. Gál, 1993—1994.

[3] Zarnóczki, 2002.; Csiffáry—Cs. Schwalm, 2001.

A KORAI IDŐSZAK ÁTTEKINTÉSE

A debrő-parádi uradalom tulajdonképpen a 16. század folyamán két különálló birtoktestből alakult ki. Az egyik a mátrai, amelybe Bodony és Parád egész falu, Balla[4] és Derecske[5] fele, valamint Lak puszta tartozott. Ezek az egykor Thelegdy Istvánnak, majd Bebek Ferencnek adózó települések 1542-ben kerültek Perényi Péter birtokába. A másik birtoktest a Tarna melléki, melynek magvát az Aba nemzetségből származó Debrey család teremtette meg. Tótfalu, Német-Kál és Csal falvakat, egyesítve a debrői monostorral meg a várral létrehozták annak központját.[6] 1352-ben került végleg a család kizárólagos tulajdonába Debrő[7], Szentgyörgy, Csal, Tótfalu[8] és Német-Kál település. A 15. századtól már sűrűn változtak tulajdonosai. 1438-ban Albert király adományaként megosztva Debrői Imre és Rozgonyi László tulajdonába került, majd fiági magszakadás után e teljes gazdaság Rozgonyi Lászlónak, illetve fiainak és özvegyének jutott. 1493. szeptember 6-án Rozgonyi István tízezer aranyforintért eladta a várat és a hozzá tartozó birtokokat Kanizsai Györgynek és feleségének. 1496-ban hűtlenség miatt először Bakócz Tamás egri püspöknek, majd 1497-ben csere útján Bélteky Drágffy Bertalan erdélyi vajdának jutott. 1518-ban Perényi Imre vette meg nyolcezer aranyforintért a debrői várat Debrő, Kál, Csal és Tótfalu falubirtokkal. Még ez évben úgy végrendelkezett, hogy halála esetén második felesége, Kanizsay Dorottya örökölje Debrőt, s a hozzá tartozó részeket. Amennyiben Dorottya utód nélkül halna meg, a birtokok Perényi Imre első házasságából született fiaira, Ferenc váradi püspökre és Péterre szálljanak.[9] Egy évvel a birtokok megszerzése után 1519-ben a nádor meghalt, s a birtoktest felett ezután fia Péter rendelkezett. Perényi Péter hatalmas vagyonával, az országos politika egyik legbefolyásosabb embere volt. 1526 után hol Szapolyai, hol Ferdinánd pártján találjuk. 1537. augusztus 26-án I. Ferdinánd király Debrő várát és tartozékait párthívének, guthi Országh Lászlónak adományozta, kinek 1544 körüli halála után fia Kristóf örökölte a birtokokat. Az akkori jogszokásoknak megfelelően 1548-ban éri el a nagykorúságot, addig részben mostohaapja Losonczy István, részben -a debrői birtokok esetében- az ugyanezen évben elhunyt Perényi Péter kezelte a javakat. Országh Kristóf 1549 és 1552 között Heves vármegye legnagyobb birtokosa volt. 22 jobbágyfalu 214 jobbágyportája adózott neki. Összes birtokainak nagysága kitette a 476 628 kataszteri holdat. Mostoha-

[4] Ma Mátraballa.

[5] Ma Mátraderecske.

[6] Csiffáry–Cs. Schwalm, 2007. *http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Parad*

[7] Ma Feldebrő.

[8] Tóthfalu, Toth-falu vagy Toth új falu, ahogyan az összeírások emlegetik, ma Tófalu község.

[9] Zarnóczky, 2002. *http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Feldebro*

apja halála után megörökölte a nógrádi főispánságot, emellett pohárnokmester, majd országbíró volt. Testvérei közül Ilona Perényi Gábor, Borbála pedig Enyingi Török Ferenc felesége volt. Féltestvérei Losonczy Fruzsina Báthori Miklós, míg Losonczy Anna Ungnád Kristóf felesége lett. Országh Kristóf nagykorúsága után a testvérek pert indítottak a hatalmas vagyon felosztásáért. Talán e pernek, illetve az ezt követő megegyezésnek is köszönhető, hogy a Tarna melléki települések esetében Perényi Gábor megtarthatta 1556 után is rendelkezési jogát.

Bár a Debrő várához tartozó uradalom királyi adományként került az Országhok kezébe, helyzete mégis különleges volt, hiszen I. Ferdinánd 1548-ban Perényi Péter kiskorú fiának, Gábornak engedélyezte, hogy 24 éves koráig perrel ne legyenek támadhatók a javai.[10] Perényi Gábor 1532-ben született, tehát e királyi hozzájárulás értelmében 1556-ig jogos „kezelője" volt a birtokoknak. Perényi Gábor Országh Kristófhoz hasonlóan hatalmas úr volt. 1554 és 1557 között a tárnokmesteri, 1563-tól az országbírói címet viselte. Apja halála után 1549-től neki adózik Balla, Bodony, Debrő, Derecske, Parád és Pétervására.[11] Feleségül vette Országh Kristóf nővérét Ilonát, így még inkább kötődött a területhez. A Mátra alja életében Hatvan 1544-es török elfoglalása sorsfordulót jelentett. 5 év leforgása alatt Szarvaskő és Eger kivételével az egész megye meghódolt. Földig rombolták Debrő várát, s a települések zöme lakatlanná vált. Az uradalom települései közül Csal és Balpüspöki végleg eltűnt. Egy 1554-es összeírás szerint Debrőn ekkor 26 jobbágy, 16 zsellér, Kálban 19 zsellér élt, Tóth-faluban 3 egésztelkes, 6 féltelkes, Bodonyban 7 egésztelkes, 16 féltelkes és 3 zsellér, Ballán 2 egésztelkes, 1 féltelkes és 10 zsellér, Parádon 15 féltelkes és 3 zsellér, míg Derecskén 10 zsellér lakott.[12]

[10] Csiffáry–Cs. Schwalm, 2007. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Parad

[11] Csiffáry–Cs. Schwalm, 2007. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Parad

[12] MOL UC 45:36 188–199.

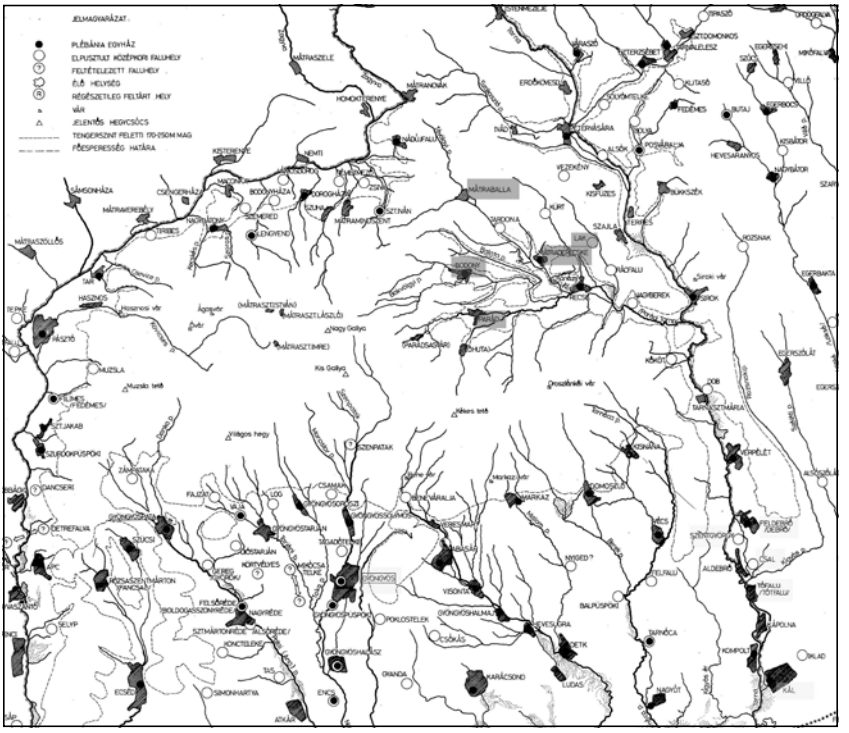

1. kép: A két különálló birtoktest. (Szabó János Győző térképe alapján)

Perényi a XVI. század közepén Heves vármegyei javait ónodi uradalmához kapcsolta. 1563-ban egyezett meg Miksával birtokai leendő sorsáról. Mivel láthatóan házassága gyermektelen maradt, így vagyonát halála után a kincstárra hagyta. Guthi Országh Kristóffal egy évben, 1567-ben halt meg. Az egyikük 32, a másikuk 35 éves volt. 1575-ben, a kamara által együtt kezelt, az ónodi váruradalomhoz tartozó Parádot és a debrői tartozékokat, Országh Kristóf és Perényi Gábor sógora, Ungnád Kristóf egri főkapitány 30 400 rajnai forintért kapta tizenhat évre zálogként. Parádot és a többi felső-mátrai falut tehát tulajdonképpen a kincstár egyesítette a debrői uradalommal.[13] Ungnád Kristóf halála után a zálog feleségére, majd annak második férjére Forgách Zsigmondra szállt.

Az ónodi, illetve ezen belül a debrői uradalom életében az újabb jelentős fordulópont 1603, amikor Rákóczi Zsigmond 42 200 forintért megvásárolja az egykori Perényi javakat. Ettől kezdve több mint 100 évig a birtokok a Rákóczi család tulajdonában maradtak.

[13] Csiffáry–Cs. Schwalm, 2001.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Parad

A RÁKÓCZI – KORSZAK URADALMA

Zsigmond halála után fiai, György és Pál osztoztak az ingatlan javakon. Az öröklési rend szerint felerészben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630—1648) ágán II. Rákóczi György (1621—1660) majd I. Rákóczi Ferenc (1645—1676) – mindkettő erdélyi fejedelem – birtokolta. A másik ágon Rákóczi Pál unokája, gróf Erdődy Györgyné Rákóczi Erzsébet tulajdonába került Debrő – és a többi uradalom – másik fele. 1676-ban, I. Rákóczi Ferenc halálával gróf Aspremont-Reckheim Ferdinándné Rákóczi Julianna és II. Rákóczi Ferenc örökölték.

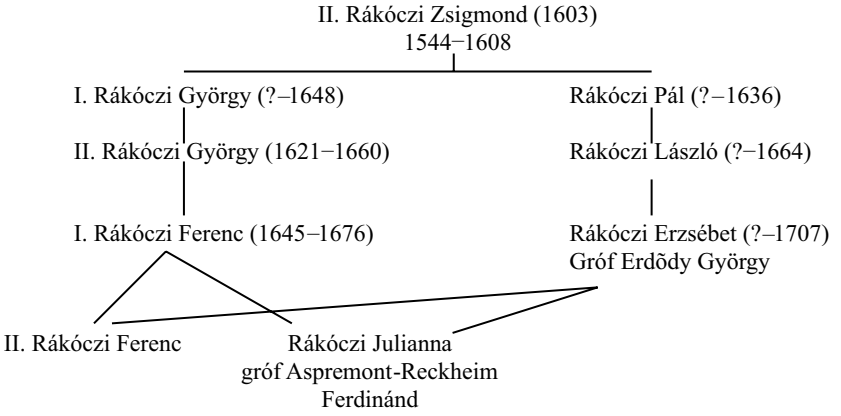

A tizenöt éves háborúban elnéptelenedett a vidék. 1601-ben pl. Debrőn csak négy telket találtak, míg 1621-ben tizenhét jobbágy lakott a településen. A lakosság száma csak az 1650-es évektől kezdett emelkedni. 1619 januárjában Rákóczi György, Pál és László osztályt tettek egymás között. Ekkor maradtak olyan birtokok, köztük a debrői uradalom falvai, pusztái is, *„mely jószágok még el nem oszlottak közöttünk, mivel némellyke puszta volna az jövedelmenek harom fele kell menny."*[14] A XVII. század 30-as éveire már megtörténik a birtokosztás, s ettől kezdve elkülönülnek a bevételek is. Fennmaradtak urbáriumok, amelyek különkülön szólnak a két birtokos részén lakó jobbágyi szolgáltatásokról. Érdemes talán megnézni, hogy a két földesúr – Rákóczi László és Rákóczi György részén miben egyeznek, és miben különböznek a járadékok.

Rákóczi László javai 1648-ban:[15]

Debrő: 7 jobbágy, és 7 zsellér; Tóth-falu: 1 jobbágy, ő Mata Demeter bíró és 4 zsellér; Kál: 4 jobbágy és 4 zsellér – közülük Varga Tamás bíró; Nagyút 2 jobbágy és 2 zsellér – közülük Fodor János bíró.

[14] MOL UC 22:21 137.

[15] MOL UC 31:1 (g) 92–95.

Mivel ezek a hódoltságban laknak marhával nem szolgálnak, hanem árendát adnak 7 fl-t évente. A zsellérek ennek felét. Őszibőll és tavasziból kilencedet, disznóból 10-edet, káposztából szintén 10-det. Karácsonykor 4 falu közösen ad egy őzet.

Parád: 3 jobbágy, és 3 zsellér – közülük Jancki István bíró; Bodony: 1 jobbágy és 2 zsellér;

Balla: 3 jobbágy; Derecske: 3 jobbágy.

Ezek még messzebb lakván az Tarna-mellékieknél marhával nem szolgálnak. Minden jobbágy ad évente 6 fl-t és 5 icce vajat. Mind a 4 falunak jó makkos erdeje lévén disznóból 10-det adnak vagy darabját 4 fl-ával megváltják. Minden vetésekből 9-det adnak. A 4 falu egy fakó szekeret és egy ekét taligástul ad, kit Ónodra szállítanak. A dézsma marhát elcsépelni és nyomtattatni és azt Ónodra szállítani tartoznak. A 4 falu karácsonykor közösen egy őzet ad.

Gyöngyös 33 jobbágy.

„Ez Váras noha sok Úr részére vagyon, mindazáltal azok között eő Ng-nak is annyi számú jobbágya vagyon, kik ollian rendtartással élnek közönségessen, hogy ha egy Úr alatt nem tetszik neki az allázat szabadon más Úr keze alá mehet s ott lakhat." Évente összesen 24 fl-t fizetnek. Dézsma bort 60 köbölt adnak és borból 9-det is, melyet Ónodba felszállítani kötelesek. Adnak egy bokor arany fonallal varrott karmazsin csizmát és egy bokor solatist kapcástól.

Rákóczi György javai 1652-ben:[16]

„Debrő fele *Groff Uramé: Szent György és Szent Mihály adója itt exigáltatik.*

Itt semminemű majorsághoz való alkalmatosság nincsen, sem szántóföld, rét, halászó víz. Itt mivel ezek paraszti szolgálattal nem is szolgálnak őszi és tavaszi vetésekből Eő Nagyságuk számára kilencedet adnak. Disznójukból vagy terem makk vagy nem, tizedet adnak, azon felül az ki váltóra megyen az öreg disznót négy pénzzel váltja meg. Az süldőtől semmit nem adnak, egyéb majorságból, bárányból, méz Rajból decimát nem adnak Eő Nagyságuknak.

Nem régen egy darab szőlőhegyet is kezdettenek építeni még terminusa, azaz tíz esztendőt nem tölt mióta hozzáfogtanak, az kitelvén azután kilencedet tartoznak praestálni Eő Nagyságuk számára. Ezek messze lakván Ónódtól semmi nemű paraszti szolgálatot nem adnak, hanem az paraszti szolgálatért olyan árendát avagy taxát fizetnek, az mint idefel az Rublikákban leíratott. Úgymint minden jobbágy, avagy marhás ember tartozik esztendeig való szolgálatyáért Kegyelemes Urunk számára kézpénzet. 7 fl-t, vajat 3 iccét, káposztát 50 fejet, gyalogszekeres avagy mint ők nevezik zsellér fél annyit ád, úgymint fl. 3,50, vajat 1 ˝ iccét, káposztát 25 fejet. Az bírák ez ilyen fizetéstől immunisak, az mint itt is defalcáltatott, hanem az többitől nékiek kell exigálni ezen árendát és azt tisztek kezéhez az szerint administráltatni.

[16] MOL UC 88:23 (b) 36–44.

Az régi urbáriumnak continentiája szerint vaj annak előtte minden marhás emberen 5 icce exigáltatott az gyalogszekeresen félannyi, de minthogy ilyen súllyosan tetszett nekiek mely miatt kevesedni is kezdettek vala, azért ennyire defalcáltatott nékiek és immár az szerint is adóznak. Őrajtok sem ünnepek ajándéka nincsen, sem 12 forintos bírság nálunk in usu nincsen, maguk között igazgatják az oly dolgot el.

Kál: *Sz. György és Sz. Mihály adója itt nem exigáltatik. Őszi és tavaszi vetésekből az szerint praestálják az nonát, az mint Debrődön is specifikáltatott. Disznójukból az szerint adják meg az tizedet és az váltópénzt is, egyébbül semmiből nem adnak dézsmát. Az szolgálatért való contribútiót ezek is az szerint praestálják, mint az Debreiek, mely extendáltatik az bíró árendáját exigálván ut in Rubricis declarátum ad hung. fl 6. Az egyéb ususok és ritusok állapotja is egyenlő a Debreiekkel.*

Tótfalu fele: *Sz. György és Sz. Mihály adóját nem adják. Őszi és tavaszi vetésekből megadják az kilencedet, disznójukból tizedet, az váltót is megadják, egyéből decimát nem adnak. Szolgálatért való árendát az szerint tartoznak praestálni, az mint in Rubricis specifikáltatott, mely extendáltatik ad hung. fl. 59,50, vaj 25 ½ icce, káposzta 425 fej. Jóllehet az vaj dolgát neheztelik, praetendálván azt vagy sokan vagy kevesen lesznek, vajat többet nem adnak csak 10 iccét, de az mint az régi urbáriumban comperiáltatik és nékiek egyenlő ususok volt az vaj adiminisztrációjában is mint az Debreieknek mostan is úgy kell lennie… mindazonáltal kegyelmes Urunk kegyelmességén áll mint exigáltassék rajtok, de így tart az aequalitás az többire nézve is.*

Nagy út fele: *Pusztatelek elég vagyon, de nincsen elosztva melyik úr számára való légyen. Jövevény ember az, ki ide szállana, az melyik úr alá akarna szállani szabados, akármelyik helyekre. Sz. György és Sz. Mihály adója rajtok nem exigáltatik. Őszi és tavaszi vetésekből ezek is kilencedet, disznójukból is kilencedet adnak. Az szolgálatért az Rublikában megírt pénzt és vajat adnak, de az mint referálják ha ugyan telepednének is ezen falu helére az adó vaj többre nem extendáltatnék csak 20 iccére. Pénz árenda mind az által, mind annyival szaporodék, az mennél több ember telepednék rajta úgy mint marhás jobbágyoktul fl. 7, gyalokszerestől avagy zsellértől fl 3,50. Káposztát azok nem adnak, az bíró itt az fele kontribúciótól immunis.*

Bodony fele: *puszta házhely urunk részéről vagyon Nr. 6. Szabó György ifjú legény szolgál másoknál, egy öccse is vagyon. Fejes Mihálynak kettő fiai vagynak, egyik szolgál, másik pusztákon lakik az anyjával. Parád fele, Balla negyedrész, Derecske negyedrész*

Ezen négy faluban az mi kegyelemes Urunk számára puszta telkek is vadnak, de mennyi nem tudatik minthogy régi puszták. Sz. György és Sz. Mihály adóját ezek nem adják.

Őszi és tavaszi vetésekből Eő Nagyságuk számára kilencedet adnak, tized az király számára exigáltatik, méhekből is az szerint, disznókból tizedet adnak, az

öreg disznót 4 pénzzel váltják meg. Minden marhás jobbágy 6 fl-al, vajból 5 iccével tartozik, az zsellér. 3 fl-t, vajból 2,5 iccét tartozik adni. Az szolgálatért az felül megírt árendát fizetnek azon kívül annuátim egy-egy fakó szekérrel, egy ekével taligástól. Karácsony ajándékában az 4 falu tartoznék egy őzzel, de azt egynéhány esztendőtől fogva azt sem praestálják és nem adják.

Balpüspöki prédium: *Ezen prédium kegyelemes Urunk részire és az Ns. Rákóczi László uram őnagysága részire biratik, az mint az Nagyútiak referálják, senki nem szántja, sem kaszáltatja ezen prédiumot. Az mikor kik szántanak vettetnek nona exigáltatnék rajtok, avagy ha valakik legeltető marhát fogadnának reá attúl való bért vagy fizetést Eő Nagyságuk számára tartoznának adminisztrálni, ezen prédiumot az nagyútiak élik derekasan.*

Lak prédium: *Ezen prédium is Eő Nagyságokkal közös, egy Kis János nevű mátrai ember bírja és marháit legelteti rajta, melytűl annuátim Kegyelmes Urunk részirül Eő Nagysága proventusa közé fizet hung. fl 9. Az Ns. Rákóczi László úr számára is annyit ad.*

Gyöngyös részbirtok: *Az mint referálják az mi kegyelmes urunk részéről ab antiquo ezen városnak adója sem több sem kevesebb nem volt mindenkor csak hung. fl 24. Skófiummal varrott Urnak való csizma egy pár, sollya papucsástól egy pár, közös mészárszéktő fagyú gyertya 100 darab. Az szőlő hegyekből az Dominus Terrestrisek számára kilencedet adnak, mely mind egyben congeráltatik, annak utána úgy osztatik az földesurak számára, az melynek több rezidentiája vagy ház telke vagyon itt annál több dézsmabor jut, az kinek kevesebb, dézsma bor is kevesebb jut annak. Kegyelmes Urunk számára hol pro 50 hol több kevesbb köböl bor congeráltatik az mint az termés hozza egyébbül semmiből decimát nem adnak.*

Esztendei szolgálatjokért Kegyelmes Urunk részére ab antiquo 60 köböl bort adtak egy köbölben lévén 16 icce most is az szerint praestálják id. est 60 köböl.

Egyéb ususok, ritusok sem contributiojok ezeknek az Dominus Terrestrisek számára nincsen.

Az Ns. Rákóczi László uram őnagysága számára is az szerint praestálák minden contribuciót."

Település	Marhás	Gyalog	Tiszt	Szabad	Taxás	Árendás jobbágy	Árendás gyalog	Össz.	Árenda
Debrő	-	-	1	-	-	15	9	25	136,50
Kál	-	-	1	-	-	6	6	13	63,00
Tófalu	-	-	1	-	-	7	3	11	59,50
Nagyút	-	-	1	-	-	4	-	5	28,00
Bodony	-	-	1	-	-	4	-	5	24,00
Parád	-	-	1	-	-	3	4	8	30,00
Balla	-	-	-	-	-	-	2	2	6,00
Derecske	-	-	-	-	-	1	-	1	6,00
Gyöngyös	-	-	-	-	-	-	41	41	24,00

Az urbáriumok szerint a Tarna-melléki és Mátra aljai települések szolgáltatásai között mind az árendában, mind a természetbeni szolgáltatásokban van eltérés. A Mátra alján lévő településeknél csak 6 fl fizetnek a jobbágyok fejenként, míg a Debrő környéki falvakban ez az összeg évi 7 fl mind a két földesúrnál. A mátraiak egyik földesúrnak sem adnak káposztát, viszont a Tarna-mellékiek 50 fejet adnak jobbágyonként, vagy tizedet szolgáltatnak belőle.

I. Rákóczi Ferenc 1676 januárjában az őt illető Debrő, Kál, Tótfalu; Nagyút; Bodony; Parád; Balla; Derecske, Balpüspöki és Lak birtokrészeket zálogba adta Battik Gergelynek és feleségének Dőry Zsuzsannának 6 esztendőre 1600 fl-ért.[17] 1678-ban már a feleség is halott, így a zálogjog testvérére Dőry Andrásra háramlott. Úgy tűnik a zálogot meghosszabbították, mert 1684-ben készült egy összeírás, amikor e javak *„per defectum seminis"* a kincstárra szálltak.[18] E szerint Dőry Andrásé volt ekkor *„Balla nevű faluban házhely No.1, Káll nevű falunak fele, Nagy Utnak fele, Parad nevű falunak fele, Bodon nevű falunak portioja, Debrű nevű falunak portioja, Tott uj Falu*[19] *eppen, Pradium Laky ennek fele, deserta,*

[17] MOL A 57 - Magyar Kancelláriai Levéltár - Libri regii. 22. kötet. 338–339. nés MOL UC 25:43 46.

[18] MOL UC 90:53 4.

[19] Tothfalu (ma Tófalu)

Pradium Püspeky[20] *eppen, deserta. Mivel ezen falubelieknek ez el múlt napokban az Hadak miat Gyöngyös Varassában recipiálták magokat, jó lehet rész szerint Comporeáltatnak, lévén hites ispányok, az fogja az Ajnácskői tiszttartó előtt hittel mindennemű szolgálattyokat és adózzásokat szám szerint béadni mind az falunak, mind az praediumnak"*

1676-ban I. Rákóczi Ferenc halála után birtokait két gyermeke Julianna és Ferenc örökölték. Ők azonban még ekkor kiskorúak lévén (Júlianna 1672-ben, Ferenc 1676-ban született) édesanyjuk Zrinyi Ilona irányította a „gazdaságot". Az özvegy férje halála után, összeíratta birtokait, illetve az abból származó jövedelmeket és adósságokat.[21] A birtokoknak, köztük a Tarna melléki és Mátraalji részeknek is a fele illette Zrinyi Ilonát, illetve a két fejedelmi árvát, a másik fele gróf Erdődy Györgyné Rákóczi Erzsébet tulajdonában volt. Mindkét részen ugyanúgy adóztak a jobbágyok, s ugyanolyan szolgáltatásokkal tartoztak.

Itt még nem mint debrő-parádi uradalom kezelik a településeket, hanem mint a Tarna melléki részek Kál, Debrő, Tótfalu és Nagyút illetve a Mátra aljai részek, tehát Parád, Bodony, Balla, Derecske, Balpüspöki és Lak szerepelnek. Az összeírást vizsgálva a Tarna melléki részek lakottabbnak és fejlettebbnek tűnnek a mátrai falvaknál. Kálban 3 egész és 10 féltelkes jobbágyot írnak össze. Debrőn 7 egész és 14 féltelkes él, Tóthfalu 2 egész és 7 fél, míg Nagyút 3 egész és 6 féltelkes gazdát számlál. Mindannyian taxát fizetnek, az egész telkesek 7 fl, a fél telkesek ennek felét, ezen kívül adnak vajat és káposztát. A Mátra aljai településeken Parádon 2 egész és 3 fél telkes, Bodonyban 2 egész és 3 fél telkes, Ballán és Derecskén 1—1 egész telkes gazda él. A négy település egy bíróság alá tartozik. Őszi és tavaszi vetésből kilencedet adnak, sertésből tizedet. A négy falu szolgáltatásként egy új fakó szekeret és egy új ekés taligát, karácsonykor pedig egy őzet ad. A gyöngyösi részjószág teljesen külön jelenik meg. 1676. január 22-én Gyöngyöst is zálogba bocsátják 6 esztendőre 1000 fl-ért Baratnaki Ferencnek. Az összeírás nem adja meg a házhelyek számát és a gazdák nevét sem. A gyöngyösiek a taxát és a cenzust készpénzzel váltották meg, a város éves adója 24 fl. volt. Ajándékként egy pár *„szkófiummal varrott úrnak való csizmát és sólya papucsot"* készítettek. A szőlőhegyek terméséből kilenceddel tartoztak, mely a földesurak között a házhelyek arányában oszlott meg. I. Rákóczi Ferenc részére, a régi urbáriumok szerint hol 50, hol ennél kevesebb köböl bor jutott. Emellé a szolgálat megváltására esztendőnként még 60 köböl bort adtak.

1683 és 1686 között a Bécs ellen vonuló török rablásai, majd Eger 1687-es visszafoglalását megelőző kiürítés miatt a községek jórészt elnéptelenedtek, a lakosok Gyöngyösre vagy a Nyírségbe bujdostak. 1689-ben pl. Parádon a faluhatár elvileg tizenkét jobbágytelekből állt, melyből hat a Rákóczi árváké, hat pedig Erdődyné

[20] Balpüspöki

[21] MOL UC 25:43 46—56.

Rákóczi Erzsébet kezén volt. Ennek ellenére ekkor a fejedelmi árvák birtokán egyetlen gyerek, a kilencéves Molnár Peti nyomorgott az anyjával, a többi hat gazda még a Nyírségben élt.[22] A magyar földesúr részére járó terményjáradékot, a robotszolgáltatást a török hódoltsági viszonyokhoz kellett igazítani. A jobbágyok a terményjáradék egy részét és a robotot pénzzel váltották meg, sőt néhol a földesúri adók mennyiségét is csökkentették a török adóra való tekintettel. Körülményessé vált a terményadó Ónodra való szállítása, nem csak a távolság, hanem az esetleges rablások miatt is. A beszedett terményadót, bort, állatot stb. fegyveres kísérettel vitték a messzi vidékre.[23] Az Ónod várához tartozó Heves megyei települések népe az egykori leírások szerint elbujdosott, vagy beállt Ónodra katonának. Aki maradt az erdőszélen, leégett házak kertjében, vagy a mezőn földbe ásott veremlakásokban élt. A lakosság jelentős része azonban elvándorolt. Ebben az időszakban a Rákóczi árvák kezén lévő Mátra aljai birtokokon nem telek, hanem vonómarhák után fizették az adót. Akinek volt két, négy, vagy hat ökre, az esztendei heti robot ellenében hét forintot, vajat, és húst szolgáltatott. Marhátlan ember fele annyit adott, akármilyen jellegű telket bírt is.[24]

A szilárd települési rendszer felbomlása az 1687 körüli időszakban már a hegyvidéken, az irtásterületeken is bekövetezett. Az Eger várának felszabadítást követő másfél évtizedben a visszatelepedő jobbágyság előtt nem kisebb feladat állt, mint a faluhatár újbóli visszahódítása a természettől. Ez sík területen a gyep újbóli feltörését, míg a hegyvidéken az irtás megkezdését jelentette.[25]

A visszafoglaló háborúk után rövid időre kikerült a Rákócziak kezéből az uradalom. Gróf Bagni tábornok volt az, aki kifizette a kincstárnak a birtok becsértékének tíz százalékát kitevő fegyverjogváltságot, és 1701-ig annak tényleges haszonélvezője is lett. 1693-ban gróf Bagni Scipió -kinek indigenatusáról szóló 1699. évi nov. 27-én kiállított oklevelét Heves megye 1700-ban hirdette ki- több uradalomnak is birtokosa lett ekkor, de ezek 1701 illetve 1711 után visszakerültek eredeti tulajdonosaikhoz.

A két „fejedelmi árva" Ferenc és Júlia 1699-ben utazták be először birtokaikat, s ekkor töltöttek néhány napot Gyöngyösön is. II. Rákóczi Ferenc a 17. század végén Magyarország leggazdagabb főnemese volt. 1 300 000 katasztrális holdnyi birtokot, 30 mezővárost, több száz falut és pusztát és számos várat tudhatott magáénak. 1701-ben az ő parancsára összeírják a Tarna melléki birtokot.[26]

---

[22] Soós, 1955.

[23] Soós, 1955. 22.

[24] Csiffáry–Cs. Schwalm, 2001.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Parad

[25] Soós, 1955. 23–24.

[26] MOL UC 89:35

Debrő: 26 jobbágy él a faluban. Vannak puszta telkek, melyet nem művelnek, de nem is fizetnek utánuk. A 2 házatlan zsellér tehetsége szerint fizet. A falu lakói az ősziből kilencedet adtak a földesúrnak, tizedet az érseknek. A tavaszi vetés kilencede helyett a földesúrnak két fakó szekeret adnak. Ha nem adhatnak szekeret, 6 forintot fizetnek darabjáért. Az évek, évtizedek során mindvégig feltűnik ez a „fakó szekér-adó", bár a jobbágyok saját vallomásuk szerint nem tudják ki alkudott így meg velük, néhányuk szerint Rákóczi Erzsébet tisztjei vezették be, de mint az előző urbáriumokból is láthatjuk e szolgáltatás sokkal korábbi időkig nyúlik vissza. Tilalmas erdeiben a tölgyeket kivéve épület és tűzifára szabad fajzás van. A Tarnán messze a falutól két kőre malom áll, melynek jövedelme a falué, a molnár harmados benne. Volt egy másik malom is, de elpusztult, s mint írják, helyre kellene állítani. A kocsma jövedelme a falué, a földesúrnak semmit nem adnak belőle. Két pálinkafőző üst is van, szintén nem fizetnek utánuk. Allódiális szántók és rétek nincsenek, mert évenként ki szokták osztani a telkek között. Mióta taxát fizetnek, semmi szolgálattal nem tartoznak, de ha a földesurak Bécsbe mennek, vagy onnét jönnek, szekereket kötelesek adni nekik. Évente egyszer vagy kétszer kötelesek a földesúr borát fuvarozni. A dézsmagabonát is ahová parancsolják kötelesek elszállítani. Semmiféle ajándékot nem adnak, csak karácsonykor 2 őzzel, és káposztafejekkel tartoznak. Mindkettőt pénzben is megválthatják.

Tótfalu: fele Rákóczi birtok. 14 jobbágy és 4 zsellér lakik a földesúr részén. A marhás zsellérek, mivel csak tavaly ősszel jöttek, nem fizetnek taxát. A Tarnán lévő két köves malmot, a falu építette saját költségén. Sok jövedelme van belőle, de a földesúrnak nem fizetnek utána semmit.

Kál portio: 23 jobbágy és 3 zsellér él a birtokrészen. Itt is van a faluban egy puszta malomhely, melynek felépítését engedték a falunak, oly módon, hogy Tótfaluhoz hasonlóan a jövedelme az övék lesz.

Balpüspöki: régóta pusztán áll. Két rétje volt, de mivel senki sem műveli, legelőnek fordították, s árendát adnak utána. A pusztának erdeje nincs, a patak melletti bokrokból gyűjtenek tűzre valót.

Gyöngyös: 51 jobbágyot és 1 zsellért írtak össze. A városban nemesek, taxás, örökös és jövevény jobbágyok élnek. Skófiummal varrott csizmát és sólyát adnak, de ezt pénzben is megválthatják. Sem ősziből, sem tavaszi vetésekből nem dézsmálnak. Borból, akiknek van szőlője akár nemes, akár idegen kilencedet adnak a földesúrnak. Szabad szőlők nincsenek, és nem is voltak. A város több földesúr birtokában van, akik közül némelyek felszabadították jobbágyaikat a hozzá tartozó szőlőkkel Rákóczi kárára. Vannak szőlők, melyek régen dézsmáltak, de most a földesúr nagy kárára már nem. Ilyenek az egyház és az oltárok szőlői, illetve az ispitály szőleje. A kocsma a városé. A földesúr telkén lévő malom most a jezsuitáké. A jobbágyok a földesúr részére tartoznak 60 köböl bort megváltani. Mikor a földesúr vagy családja a városba érkezik, *„gazdálkodással és kedveskedéssel"* tartoznak, más ajándékkal nem.

Amikor 1701-ben II. Rákóczi Ferencet a bécsújhelyi börtönbe zárták, az őt illető birtokokat a kincstár elkobozta. A debrő-parádi uradalom negyed része így kikerült a család kezéből, a másik negyedrész viszont Rákóczi Júlia, Aspremont-Reckheim báróné birtokában maradt. Az 1704—1711-ig tartó szabadságharc egyik legfontosabb erőforrását a Rákóczi-birtokok jelentették. 1710 nyarán a debrőparádi uradalom a Rákóczi-birtokok szilárd részét képezte.[27] A szabadságharc idején a hűtlenné nyilvánított II. Rákóczi Ferenctől elkobzott birtokrészeket a fegyverváltság kifizetése fejében az uralkodó, I. József császár, 1710 április 8-án gróf Althan Mihály Keresztélynek adományozta 40 000 frt értékben. 1712-ben, a szabadságharc lezárása után ezek a birtokok végleg Althan tulajdonába kerültek. A birtokok másik fele viszont továbbra is Rákóczi Júlia és férje, az Aspremont-Reckheim család kezén maradt. Az 1712. május 3-án készült becslés szerint a debrői uradalom teljes bevétele 3509 fl 06, mely 5%-kal tőkésítve adja a becsértéket, ami ez esetben 70 181fl 20.[28]

Éble Gábor a következőképpen idéz egy másik, szintén 1712-ben készült német nyelvű összeírást: *„A Conscriptio Dominii Debrő in der Matraalja und in der Matra in dem Heveser Comitat”* az uradalom alkotó részeit a következőleg írja le:

A Mátraalján: Debrő helység, az uradalom feje, áll 30 egész jobbágytelekből; lakosai róm. kath. vallású magyarok és tótok, mindnyájan szabad költözködésű taksások. A debrői erdőben az elpusztult „Selgi vár” némely romjai még láthatók. Tótfalu helység, áll 17 egész jobbágytelekből; lakosai róm. kath. vallású magyarok és tótok, szabadköltözködésű taksások. Kál helység Kál-Lógó pusztával együtt áll 24 egész jobbágytelekből. Nagyút szabad puszta 18 jobbágytelekre van felvéve. Valamikor helység volt... Felfalu, szabad puszta, határos Tótfaluval, Balpüspökivel és Detkkel, 3 egész jobbágytelekre van felvéve. Balpüspöki szabad puszta 10 egész jobbágytelekre van felvéve.

A Mátrában: Derecske falu 12 egész jobbágytelekből áll; lakosai róm. kath. vallású taksások. Parád falu 13 egész jobbágytelekből áll; lakosai róm. kath. vallású taksások. Bodony falu 20 egész jobbágytelekből áll; lakosa róm. kath. vallású taksások. Balla falu 13 egész jobbágytelekből áll, lakosai róm. kath. vallású taksások. Ballának és Derecskének a fele Vay Ádám lányaié és nemes Balogh Mihályé. Lak szabad puszta... Gyöngyös mezőváros negyedrésze. Derecske, Parád, Bodony, Balla és Lak felét *Bogni* tábornagy jure amorum cum evictione fisci 1694-ben nyerte Lipót királytól, a ki a Rákóczi „Rebellion”-ja előtt ezek birtokában is volt, azért ezek jövedelmének felét kapja.”[29]

---

[27] Csiffáry—Cs. Schwalm, 2001.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Parad

[28] MOL UC 146:50 1—4.

[29] ÉBLE,1909. 12—13. az eredeti összeírás: MOL UC 5:12

Az 1720. évi országos összeírásban az uradalomnak összesen csak 5 falva jelenik meg. Ballán 9 adózót írtak össze. A falu három nyomásban művelte a szántóföldeket, melyek háromszorost teremtek. Bodonyban a 15 fő adózót írtak össze. A három nyomásban művelt föld itt is a háromszorosát adta az elvetett gabonának. Parádon a két nyomásban művelt, kétszeres termékenységű földet 7 jobbágy művelte. Derecske összeírásában 10 adózó szerepel. A szántóföldet, mely háromszorosat termett, három nyomásban használták. Tóth-faluban 15 jobbágy volt. Itt a szántóföldet két nyomásban művelték. A szántóföld termékenysége viszont négyszeres volt. Debrőn 20 adózó a négyszeres termékenységű földet három nyomásban művelte. Kál és Kompolt nem szerepel az összeírásban, jóllehet 1712-ben Kált 24 jobbágytelekkel regisztrálják. A szakirodalmak szerint azonban a Rákóczi szabadságharc idején a falu kétszer is elpusztult, egy szer 1705 körül, majd 1710-ben a pestis járvány idején. 1720-ban Aspremont és Althan földesurak tisztjei megosztották az addig közösen használt káli belterület lakatlan házait, házhelyeit és utcáit, s létrehozták Kis-Kál és Nagy-Kál falurészeket. Ekkor a kiskáli részen a nyugati szeren 12 üres ház ill. házhely, a keleti szeren 8, a nagy-káli részen a Tarna felé 16, a keleti utcában 20 üres ház állt. 1737 és 1747 között az itt élő dohányosok száma 7—8, az állatgondozó parasztoké 10 fő volt.[30] Kompolt – mind Nagykompolt, mind Kiskompolt – 1550-től közel 200 éven át volt lakatlan puszta. A terület egyik része a püspökség, másik része a Nyáry örökösök birtokában volt. 1737-ben már 10 jobbágytelkes nemes és 6 magyar majorsági alkalmazott lakott benne.[31]

[30] Soós, 1975. 297—298.

[31] Soós, 1975. 331—332.

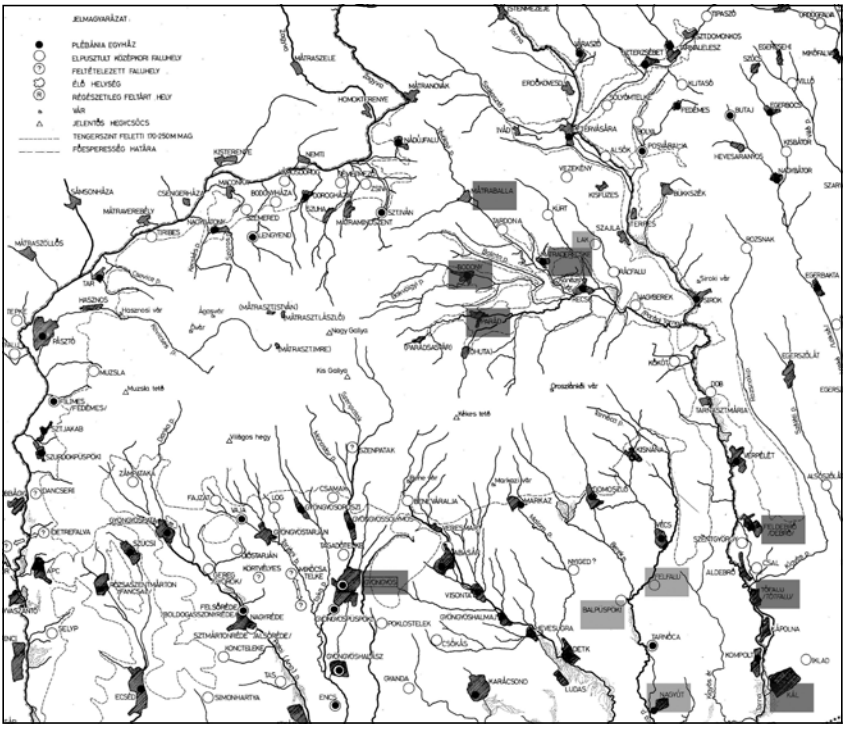

2. kép: Az uradalom falvai 1712-ben. (Szabó János Győző térképe alapján)

Alapvetően megváltozott a birtokok helyzete, amikor 1740-ben báró gyaraki Grassalkovich Antal királyi személynök, megvásárolta az uradalmat.

A GRASSALKOVICHOK FÖLDESURASÁGA A 18. SZÁZADBAN.

Grassalkovich I. Antal 1694-ben született a Nyitra megyei Ürményben, kisnemesi családban. A tanuló évek után gyorsan s meredeken ívelt karrierje. 1726-ban, 22 esztendős korában a budai kerület kamarai ügyvédje. Évi fizetése ekkor 300 ft. 1720-ban a váci püspökség ügyvédje és jogigazgatója - évi 200 ft fizetéssel, 26 éves korában pedig királyi jogügyigazgató - évi 600 ft-tal. 1724-ben a király kamarai tanácsossá nevezte ki. 1727-ben ő lett a hírhedt neoaquista commissio pereinek intézője. 37 éves korában a királyi személynöki tisztet osztották rá. A főrendek sorába való tartozását az tette teljessé, amikor 1732. május 26-án bárói rangot kapott.[32] Az 1720-as évek elején birtokszerzései még alkalomszerűek voltak és

[32] Závodszky, 1931. 69.

főleg az északi részekre korlátozódtak. Később azonban egyre inkább Pest megye került előtérbe, s itt vásárolt, illetve cserélt javakat, mind tudatosabban alakítva az összefüggő birtoktesteket. Debrő várát és a hozzá tartozó uradalmat 1740-ben vásárolta meg a két tulajdonostól gróf Aspremont-Reckheim Károly Goberttől és gróf Althan Mihály Antaltól.[33] Az előzőnek 46ezer az utóbbinak 31 440 ft-ot fizetett az ingó és ingatlan jószágokért. Így 1740-ben összesen 77 440 ft-ért szerezte meg a teljes uradalmat. Bár az uradalom birtokába 1740-ben iktatják be, de Gyöngyös város közgyűlési jegyzőkönyveiben, már 1739 novemberétől, mint az uradalom tulajdonosa szerepel. 1747 június 20-án megvette Derecske helység 1/4-ed részét 1500 rénes forintért a Baloghoktól, 1755-ben pedig kibővítette a báró Hunyady Jánostól vett Nemti, Szent-Domonkos és Tipászó puszta helységekkel. 1747 augusztus 22-én nyert adománylevelet Mária Teréziától a debrői vár és egész uradalom királyi jogaira. Ez év decemberében az egri káptalan beiktatta e királyi jogok birtokába. A beiktatási jelentés a következő birtokrészeket sorolja fel: Debrő vára, Debrő oppidum, Al-Debrő, Tót-Falu, Kál egész helységek, Kál-Lógó, Nagyút, Balpüspöki és Lak szabad puszták egészen, Derecske és Balla helységek fele, Gyöngyös mezőváros 1/4-ed része, valamint Bodony és Parád egész helységek.[34]

Az a közel 10 „település" melyet a báró 1740-ben magához váltott igen erősen magán viselte még a török hódoltság nyomait. Kál és Kompolt majdnem teljesen néptelen volt. Kálra 1748-ban adja ki telepítési rendeletét, melynek eredményeként 120 pápista magyar gazda telepedett a faluba, Kompolton pedig 1754-ben kötött szerződést Elzászból származott német jobbágyokkal.

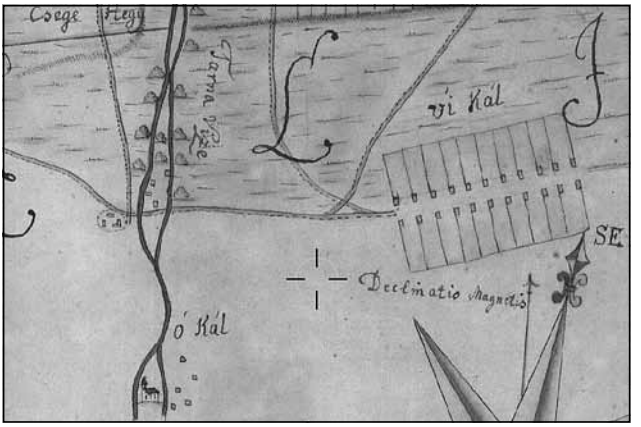

3. kép: Az újonnan betelepített Kál falu, a régitől ÉK-i irányban 1755 körül. (HML Érs. gazd. lt. 4.)

[33] MOL A 57 - Magyar Kancelláriai Levéltár - Libri regii. 40. kötet. 656–659.

[34] ÉBLE, 1909. 15.

Ő hozza létre Al-Debrő helységet 1743-ban, amikoris a debrői vár alatt elterülő határba letelepíti a svábokat és rendeletében kimondja, hogy ezt a területet ezentúl Al-Debrőnek kell nevezni.

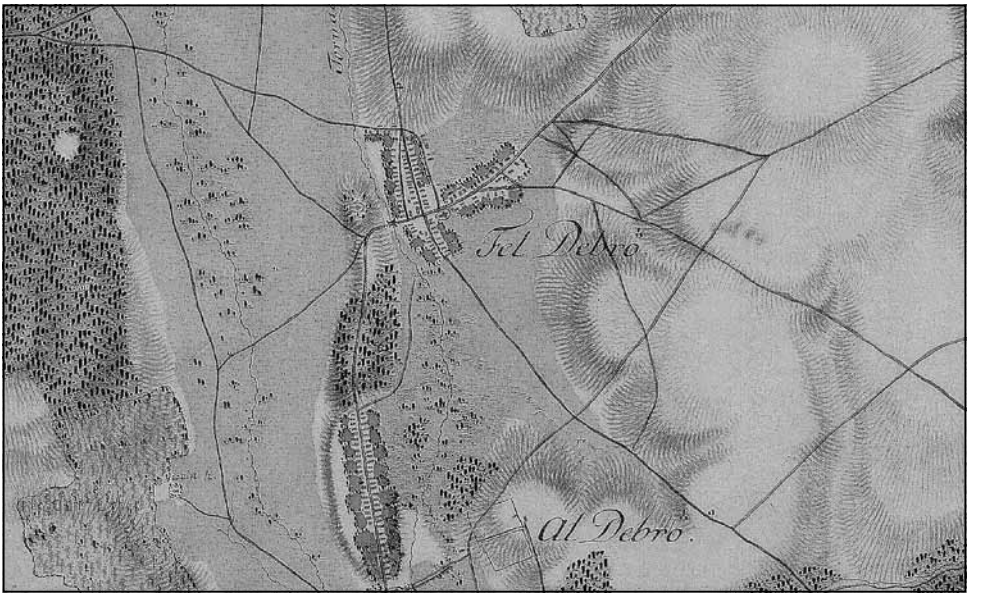

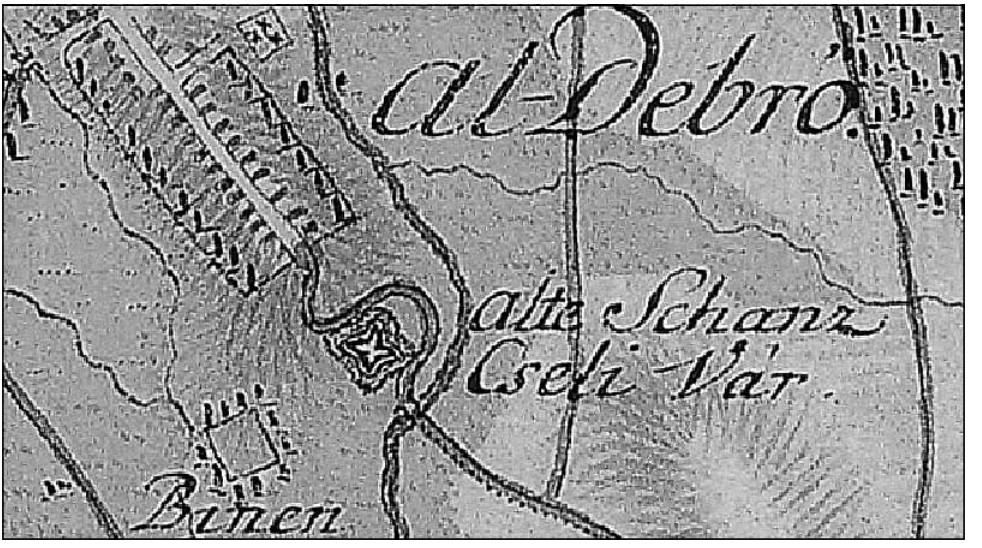

4—5. kép: Aldebrő északi, illetve déli része az elpusztult Csal várával az I. Kat. Felmérés térképén.

Aldebrőn a betelepített parasztok 6 év mentességet kaptak a vármegyei adók alól, Kompolton pedig szintén 6 év mentességet az állami adó, a forspont és a kvártély, illetve 2 évet a földesúri terhek alól. Sok helyen nincsenek templomok, plébániák, malmok, fogadók. Grassalkovich tehát hozzákezdett az építkezéshez, melyek tervszerűen és átgondoltan folytak. Magyarországon, különösen a török hódoltság alól felszabadult területeken az 1750—1780 közötti időszak az uradalmi építkezések fénykora. Grassalkovich is az 1750-es években emelteti a kastélyokat Gyöngyösön és Kompolton, az 1760-as években a templomokat, az 1770-es években pedig a fogadókat, malmokat és egyéb gazdasági épületeket.

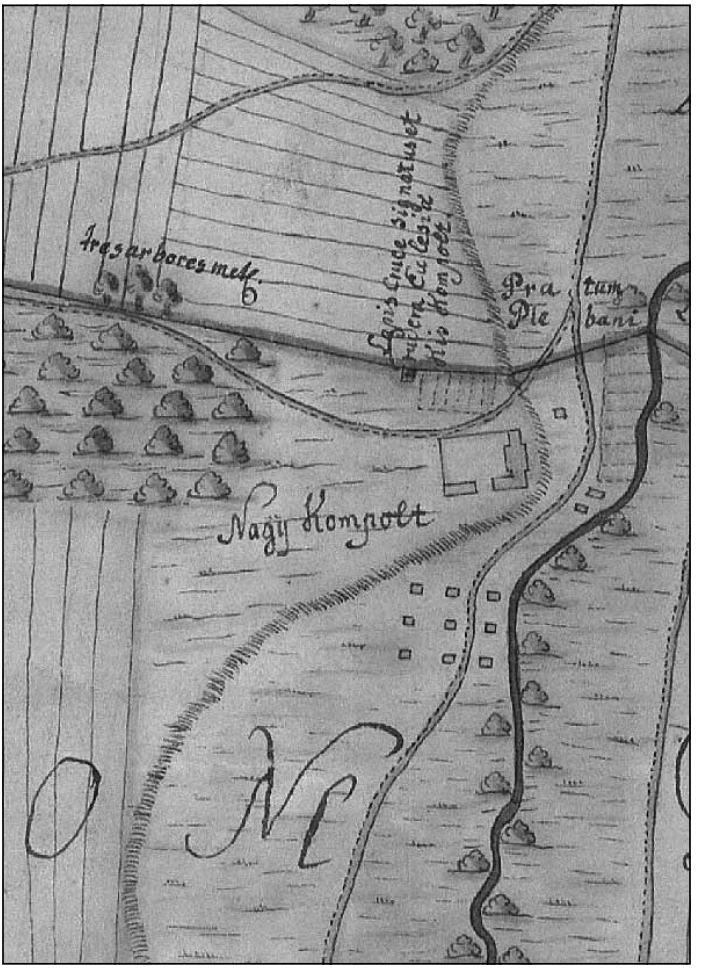

6. kép: Nagy Kompolt az újonnan emelt „kastéllyal” 1755 körül
(HML Érs. gazd. lt. 4.)

Legkorábban -1752-ben, a kastély építésével egyidőben- Kompolton állíttat kőből templomot. Ezt követi 1760 táján az al-debrői, 1761-ben a káli, majd 1768-ban a parádi templom. 1764-ben Kálban, 1777-ben pedig Bodonyban építtet plébániát. A legnagyobb építkezések Kálban és Kompolton, illetve az új üveghuta felállításával Parádon folynak.[35] A debrői uradalom „felszerelésére" összesen 26 000 forintot költött a földesúr.[36] Az újonnan emelt házak mindegyike, legyen az mészárszék vagy fogadó, már nem fából, hanem időtálló téglából épül, melyet az uradalom maga állított elő. Ezen egyszerű életformának szinte kiáltó ellentéte a két kastély, a kompolti és a gyöngyösi, melyek nemcsak külső megjelenésükben, de berendezési tárgyaikban is a hatalmat, a főúri ízlést tükrözik. Grassalkovich az uradalom megszerzése után szinte azonnal hozzálát ezen úri lakok felépíttetéséhez. A kompolti 1750 körül épült az egykori bencés apátság köveinek, s egyes részeinek felhasználásával. A gyöngyösi kastély helyén tulajdonképpen mindjárt az uradalom megszerzése után vendégfogadót építtet a földesúr. A helyszín első rangú, hiszen a város központjában, a piactéren helyezkedik el az épület, s mivel a mezőváros évente négy országos vásárt tart várható, hogy jó jövedelmet hoz. Átépítése, a kastély kialakítása valamikor 1750 körül történik, mert 1757-ben amikor I. Antal az uradalmat a gyöngyösi úri házzal együtt fiának adja, az épület már teljes pompájában állhatott. Grassalkovich I. Antal az egykori fogadóra emeletet építtet, s ebből fia számára városi kastélyt alakíttat ki mégpedig úgy, hogy a földszinten, a piac tér felé hat boltot nyit, melyeket görögöknek ad bérbe, míg az emeleti részt lakhatja a közben grófi rangot szerzett család. Természetesen a vendégfogadó sem maradhat el, így ugyancsak 1750 körül szintén a piactér déli végében felépítteti a Három Rózsa vendégfogadót.

[35] B. Gál, 1993–94.

[36] B. Gál, 1993–94. 141.

7. kép: A kép jobb oldalán látható, hosszú egyemeletes épület a piactéren álló egykori Grassalkovich-palota. (MM Fotótár)

8. kép: Szemben a tér végét lezáró Három Rózsa vendégfogadó. (MM Fotótár)

1768—69-ben az uradalom minden helységében szerződést kötött a lakosokkal, melyben megengedte nekik, hogy bizonyos földesúri tartozásokat egy összegben fizessenek meg. Ezek a szerződések kedvezőek voltak a jobbágyra nézve is, miután nagyobb földterületet használhatott, s számára kedvezőbben oszthatta be robot-kötelezettségeit. Éppen ezért az 1771-es úrbérrendezés nem váltott ki osztatlan lelkesedést a lakosság körében, hiszen az addig általuk megművelt terület nagysága jelentősen csökkent. Megjelentek a remanenciális szántók, amelyek a jobbágytelkek állományából a majorságéba kerültek, bár nagyobb adó fejében továbbra is a jobbágyság művelte őket.[37] Az úrbérrendezés során az első osztályú falvak közé sorolták Bodonyt, Ballát és Szent-Domonkost, a másod osztályúak közé Feldebrőt, Tófalut és Kált, a harmad osztályú falvak sorába került Parád, Derecske és Kompolt, míg negyed osztályú lett Aldebrő.

A kilenc kérdőpontra adott válaszokból a következő kép bontakozik ki az uradalomról:

Bodony: teljes egészében az uradalomhoz tartozik. Az 1769-ben kötött szerződés értelmében a kilencedet, a füstpénzt, a konyhára valót és a malomárendát 685 frt-os évi összeggel váltja meg a község. Robotként köteles minden gazda Parádra fát fuvarozni, s egy hónapig aratni, kaszálni és behordani.

Balla: A falu 2/3-ad részét 1730-ban vásárolta meg Grassalkovich Antal, míg a harmadik harmad a Balassa grófok kezén maradt. A földesúr és a lakosság között létrejött szerződés értelmében a füstpénzt, a kilencedet, a konyhára valót, Kürt puszta használatát, a malom-, a mészárszék és a kocsmaárendát évi 528 frt-ért válthatja meg a falu. Szükség szerinti szekeres és gyalog robotot végeznek.

Szent-Domonkos: 1755-ben vette meg a helységet Grassalkovich báró Hunyaditól, s ezzel a falu nagyobb részének birtokosa lett. Az 1769. évi szerződés értelmében a lakosság Tipászó pusztát 10 évig szabadon használhatja. Ezért, valamint a robot és dézsmaváltságért évi 518 frt-ot fizetnek.

Feldebrő: Eredetileg Döbrő, s csak jóval a „Csalaváraljai" puszta benépesítése után, az 1770-es évektől kezdik Feldebrőnek, míg a másikat 1743-tól Aldebrőnek nevezni. A falu teljes egészében az uradalomhoz tartozik. Határában már a 18. század elejétől virágzik a dohánytermesztés. A gazdák 67 hold cenzuális dohányföldet béreltek az uradalomtól évi holdankénti 80 font dohány és 1frt 20 kr. fejében. Ezen kívül házhelyekhez rögződő dohánykertekről is tudunk

Aldebrő: Csákváralja helyét a földesúr 1743-ban svábokkal telepítette be, akik nem alakítottak ki jobbágytelkeket, hanem megmaradtak dohánytermelő zsellérfalunak.

Tófalu: Teljes egészében az uradalom része. Az 1769-ben kötött szerződés értelmében a kilencedet és a tizedet terményben szolgáltatják, míg a konyhára valót

[37] B. GÁL, 1991—1992. 223.

évi 50 frt-tal váltja meg a falu. A füstpénz és a robot-könnyített összege személyenként 6 frt. A 18. századtól virágzik a dohánytermesztés.

Kál: Teljes egészében az uradalomhoz tartozik. 1748-ban rendeli el Grassalkovich a helység 120 pápista magyar gazdával való betelepítését. Kezdetben vagyontalan kisnemesek költöznek a jobbágytelkekre. A földesúr mindennemű taksa címén az egész helyes gazdáktól fejenként 30 frt-ot, a féltelkesektől 15 frt-ot szedetett. Az időközben a faluban letelepedett nemtelen gazdák bérelték a Nagyúti pusztát, s fizették a rájuk kirótt adót.

Parád: Teljes egészében az uradalomhoz tartozik. Parád lakossága 1768-ban kötött szerződést földesurával Grassalkovich Antallal, melynek értelmében a füstpénz, a konyhára való, a kilenced és a malomhasználat fejében 315 frt-ot fizetnek évente. Parád jelentős üzeme ebben az időben az üveghuta. Az első olvasztót még II. Rákóczi Ferenc alapította. Felállításának pontos idejét ismerjük Malonyai Ferencnek az Udvari Gazdasági Tanácshoz 1710. június 2-án írt leveléből. Eszerint már megindult a munka a mátrai hutában. A legelső üvegcsűrt Rákóczi Ferenc idejében a Méhes-kert környékén állították fel. Innen –az erdő kipusztítása miatt– 1730 körül települt át a Som-hegytől délnyugatra. Ezt az üvegolvasztót Kopott hutának nevezték.[38] Az új hutát 1767-ben Grassalkovich Antal hozta létre, s telepítette mai helyére.

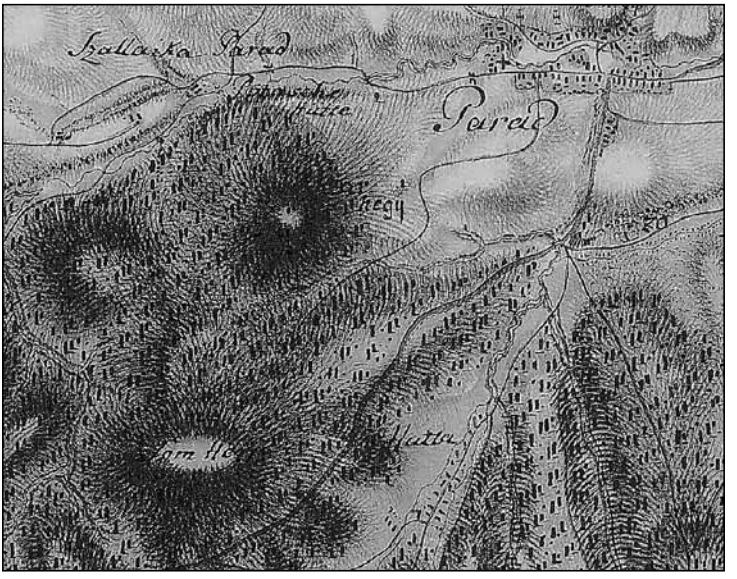

9. kép: A régi és az új huták elhelyezkedése az I. kat. felmérés térképén.

[38] Csiffáry–Cs. Schwalm, 2007.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Parad

Derecske: 1740–41-ben a település fele a debrői uradalom része lett, még a másik fele a Recsky család birtokában maradt. Lakosai 1770-ben Lak pusztát bérelték évi 228 frt fejében.

Kompolt: A több birtokos tulajdonában lévő helységet Grassalkovich Antal közel 25 év alatt – 1725 és 58 között – folyamatosan váltotta magához. A területre Elzászból származó német jobbágyokat telepített. Az 1768-ban kötött szerződésük alapján a falu lakói mindennemű adózások és robot fejében évi 900 frt-ot fizetnek. Kiemelkedő a dohánytermelés.

Gyöngyösnek csak egynegyed része tartozik az uradalomhoz. A taksások adója mellett a Három Rózsa fogadó és a boltok árendájából származik a jövedelem.

Nemti: Nógrád vármegyében található helység, mely teljes egészében az uradalom része. 1755-ben vette meg Grassalkovich Antal a Hunyadyaktól.

Nagyút-puszta: Az egész a debrői uradalom része. Területe mintegy 4000 hold, melyből körülbelül 1000 holdat Kál helység bérel.

Balpüspöki-puszta: Teljes egészében az uradalom része, melyet az aldebrőiek művelnek haszonbérben.

1777-ben Grassalkovich II. Antal évi 32 000 forintért bérbe adta a debrői uradalmat Orczy József bárónak, melynek 5%-kal tőkésített becsértéke kb. 389 972 fl volt. Orcy József tehát egy jól felszerelt, virágzó gazdaságot tudhatott magáénak 1804-ig.

IRODALOMJEGYZÉK

B. Gál Edit: A debrő-parádi uradalom átvételi leltára 1777-ből. In: Petercsák Tivadar (szerk.): Agria XXIX—XXX. (1993—1994) 139—158.

B. Gál Edit: A debrő-parádi uradalom működési vázlata az 1820-as számadáskönyv alapján. (Orczy-gazdaságok a 18–19. században I.) In: Petercsák Tivadar (szerk.): Agria XXVII—XXVIII. (1991—1992) 223—233.

Csifféry Gergely—Cs. Schwalm Edit: Parád. In: Bán Péter (szerk.): Száz magyar falu könyvesháza. Bp., 2000. elektronikus formában: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Parad

Éble Gábor: A debrői uradalom birtoklási története. Bp., 1909.

Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger, 1955. Heves Megyei Füzetek 3.

Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975.

Zarnóczki Attila: Feldebrő. In: Bán Péter (szerk.): Száz magyar falu könyvesháza. Bp., 2002. elektronikus formában: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Feldebro

Závodszky Levente: A Grassalkovichok. In: Turul, 45. (1931) 66—83.

The Debrő-Parád Estate in the 17th and 18th Centuries
by Edit B. Gál

The study gives an insight into the possession-history of the Debrő-Parád estate located at the foot and in the Mátra Mountains. Urbary surveys and conscriptions help to draw an outline of the development of the settlements at the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries. After the possession by the Országh, Perényi and Rákóczi families, in 1740 Baron Antal Gyaraki Grassalkovich Personalis Regiae (Royal Chief Justice) purchased the cca 10 settlements. From that time onwards the estate significantly changed. The mainly abandoned, plundered villages were settled by serfs, the settlements of Aldebrő and Kál were established. The building of churches, parsonages and taverns was ordered. Major building activities were carried out in Kál and Kompolt, and in Parád by establishing the new glassworks. While the agricultural centre was Kompolt, the industrial centre became Parád. The landowner's town mansion was built on the main square of Gyöngyös. In 1777 a well-equipped, prospering estate was leased by Baron József Orczy, with an estimated value of cca 389,972 Ft (counted by 5 % capitalization rate).

RABKERESKEDELEM ÉS SARCALKU BATTHYÁNY I. ÁDÁM URADALMÁBAN

TARKÓ ILONA

A török hódítás szétszakította a Magyar Királyságot, Nyugaton a Rába vonaláig,[1] északon Gömör vármegye nagyobbik feléig, majd Érsekújvár 1663. évi eleste után a Vág mentéig, keleten pedig Várad elfoglalása (1660) után Szilágy és Szatmár vármegyéig terjedt a török uralom.[2] Így a Királyi Magyarország és a török hódoltság közötti peremvidék egyre nőtt, erről a területről kerültek ki a török és rác rabok, az oszmánok 70–100 kilométerre, sőt még ennél is mélyebben behatoltak a magyar végvárak mögé. Erre válaszként a magyar végvári katonaság is portyázott: a boszszú és a „vitézség", illetve – zsold híján –, a zsákmány reménye hajtotta a katonákat. Oda-vissza jellemző volt, hogy nem tudták „tisztán tartani" a frontot, hiszen a nagyobb hadjárások közötti nyugalmasabb időszakokat (1568—1591, 1606—1660 és 1664—1683) sem tekinthetjük valódi békeéveknek.[3] A békepontok tiltásai ellenére[4] mindkét fél átjárt a másik területére, hogy onnan szerezzen magának némi „zsoldkiegészítést", rabokat, vagy hogy újabb falvakat hódoltasson meg az Oszmán Birodalom számára, illetőleg saját magának adófizetőket szerezzen. Ebből a kényszerű együttélésből alakult ki a XVI—XVII. században a rabkereskedelem.

A Magyar Országos Levéltárban a Batthyány család hercegi ágának az iratait (P 1313) tanulmányoztam, amely külön csoportba sorolta a Török vonatkozású iratokat.[5] A bő-

[1] Kanizsa eleste után (1600. okt. 20.) a Rába folyó jelentette a török hódoltság határvonalát, Körmend a Dél-Dunántúl legfontosabb végvára lett, hadászati jelentősége megnőtt. (Tóth, 1994. 99.)

[2] Hegyi, 1985. 1034.

[3] Vö. Salamon, 1886.; Szakály, 1981. 449—479.; Hegyi, 1995.; Hegyi 2007.; J. Újváry, 2008. 15—34.

[4] A zsitvatoroki békeszerződés 1606. november 11. hetedik pontja: *„Hogy mind két felől minden rabok visszadattassanak és az személyeknek egyenlőségek szerint elcseréltessenek, úgy hogy az rabok urai az ő sarczokról megelégéttessenek mind az két felől; az kik penig váltságok felől immár az ő urokkal végeztenek, azok megfizessék; az kik penig az békesség idejében elfogattanak, azok minden fizetés nélkül elbocsáttassanak."* (Sinkovics, 1968. 367—371. Idézi: J. Újváry, 2002 ősz – 2006 ősz. 102.; A békéről részletesen: Nehring, 1986. 3—50.)

[5] Az iratok olvasásában és átírásában sokat segített dr. Zimányi Vera és dr. J. Újváry Zsuzsanna, ezúton is köszönöm segítségüket.

séges anyagot elsőként Takáts Sándor[6] fedezte fel a XIX. században. A XX. században mind a II. világháború végén, mind az Országos Levéltár 1956-os égése során jelentős károkat szenvedett levéltárat Zimányi Vera[7] újrarendezése tette jól kutathatóvá.

A Batthyány család felemelkedését tulajdonképpen a Szlavóniában hatalmas birtokokat szerzett Batthyány I. Boldizsár fia, I. Ferenc bán alapozta meg, ő tekinthető „homo novusnak".[8] Az általam vizsgált korszakban Batthyány II. Ferenc főkapitánynak,[9] miután Babócsa és Kanizsa (1600) is elesett, folyamatosan szembe kellett néznie a török támadással. Ebben a korszakban, a XVI. század végén az Oszmán Birodalomban is súlyos következményei voltak a gazdasági válságnak, a pénz leértékelésének és rontásának,[10] ezért is jöhetett létre az 1606-os zsitvatoroki béke.[11] Ennek ellenére a törökök újabb és újabb falvakat hódoltattak meg,[12] 1618-ban Komáromban 60 Esztergomhoz tartozó helységet vettek át.[13] Batthyány II. Ferenc 1620 őszén csatlakozott az ezt a sérelmet is számon kérő Bethlen Gábor erdélyi fejedelemhez, sőt török segédcsapatokkal támadta a császári csapatokat. 1627. szeptember 13-án Szőnyben kötöttek 25 évre szóló békét.[14] A folyamatos béketárgyalások ellenére „háborús békeévek"[15] jellemezték az időszakot, a hódítók nemcsak megölték és elhurcolták a lakosságot, elrabolták javaikat, hanem emel-

[6] Takáts, 1915. 160–303.; Takáts, 1928.; Takáts, 1907. 415–435.

[7] Zimányi, 1962. 5–21.

[8] Vas megyei főispán, főpohárnok és főtárnokmester, 1522-től szlavóniai és horvátországi bán, aki részt vett az 1525. évi jajcai, azután a mohácsi ütközetben. Batthyány I. Ferenc azáltal, hogy megszerezte Németújvár, majd Rohonc és Szalonak várait, a családi birtokok súlypontját Szlavóniából Vas megyébe helyezte át. (Zimányi, 1968. 15.)

[9] Sopron megyei főispán, királyi főlovászmester, a dunántúli részek főkapitánya, a nádori fellebbviteli törvényszék közbírája, bárói, majd 1603-ban grófi rangot nyert. Körmendet 1604-ben vásárolta meg a kamarától, és 1606-ban Rudolf császártól adománylevelet nyert rá. A vásárlás miatt lehetővé tette gazdagabb jobbágyai számára, hogy 100–300 forintért megváltsák fél vagy egész telküket a földesúri adó és robot egy része vagy egésze alól. (Zimányi, 1968. 19–20.)

[10] Vö. Fodor, 2006.

[11] A háború idején a budai vilajet bevételeinek mindössze 17%-a származott helyi forrásokból. A XVII. századra a budai vilajet jövedelmeinek egyre jelentősebb része származott a Balkánról, ezzel szemben a tartomány pénztárából zsoldot húzó katonáknak csak elenyésző része szolgált az ottani várakban. (Ágoston, 1998. 351–381.)

[12] Erre elsősorban a hiányzó zsold miatt volt szükségük, tulajdonképpen a hűbérbirtokos megélhetése múlt azon, hogy be tudták-e hajtani a magyar végvárak háta mögött élő jobbágyok adóját. (Hegyi, 1985. 1022.)

[13] Salamon, 1884. 267.; Szakály, 1981. 164.; Nehring, 1986. 33.; J. Újváry, 2008. 16–17.

[14] A következüldésben megmaradt a kölcsönös egyenjogúság, de az 1620-ban elfoglalt Vác visszaadásáról nem egyeztek meg. (J. Újváry, 2008. 16–17.; Erről még: Csapodi, é. n. 111.)

[15] Pálffy, 1996. 192.

ték adóikat, valamint újabb és újabb falvakat hódoltattak be.[16] Ezzel a helyzettel kellett szembenéznie II. Ferenc fiának, Batthyány I. Ádám[17] dunántúli kerületi és Kanizsával szembeni végvidéki főkapitánynak – ezt a tisztséget haláláig viselte –, aki életcéljának tekintette a török elleni küzdelmet.[18] Nem is volt más választása, hiszen pl. 1633 és 1649 között a Kanizsával szembeni végeken több, mint 4200 embert vittek el vagy öltek meg az oszmánok, és 4760 marhát is elhajtottak, a kár és a keresztény rabok sarca 28 280 Ft volt.[19] Meg kellett tehát védenie birtokát, jobbágyait a portyázásoktól, és ezzel egyetemben a Magyar Királyság határait is. Batthyány I. Ádám – birtokait gyarapítván –, 1644-ben vásárolta meg 325 ezer forintért Königsperg Kristóftól Borostyánkő várát.[20]

---

[16] Erről a kétségbeejtő helyzetről mondta 1641-ben Esterházy Miklós nádor: *„A töröknek megvannak a maguk biztos módozatai, amelyekkel a nyílt háborún kívül is, a béke idején is (ha békének kell nevezni) a magyarokat és a magyar királyságot támadni szokták."* (Nagy, é. n. 207–209).; 1625–1627 között 45; 1627–1642 között 326 falut hódoltattak meg az oszmánok. (Salamon, 1886. 253).; A Vas megyei Kisköcsk falut – bár hódolt, azaz a törököknek adófizető volt – 1646-ban rabolták ki, egész családok kerültek rabszíjra. (Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1968. 502–504.) Azonban nemcsak törökök raboltak a hódolt falvakban, Wesselényi Ferenc nádor – miután 1657-ben Kösze Gyurka és Kisfaludy Balázs, Batthyány hadnagya Török Ferenc újvári gyalog hadnagy rác faluját Keresztúrt megrabolták – 1658 nyarán levélben fordult Batthyányhoz: *„vagyon mindenfelől az sok panasz, s ím most is, hogy Komáromban jöttem volna, Vértes tájáról tizenhat faluból is jöttenek hozzám, csak azon Kösze ellen panaszolkodván, hogy maradhatatlanok volnának, rajtok való sok csintalanságok miatt..."* (MOL Batthyány cs. lvt. P 1314 Missiles No 51.380. Török Ferenc újvári gyalog hadnagy alázatos supplicatiója Wesselényi Ferenc nádorhoz. É. n. Wesselényi Ferenc nádor Batthyány I. Ádámhoz szóló levelének melléklete. Érsekújvár. 1658. július 4. Idézi: J. Újváry, 2006. 109.)

[17] 1625-ben, apja halálakor még csupán 15 éves volt, így anyja, Lobkovitz Poppel Éva igazgatta az uradalmakat, már 1629-ben, majd 1632-ben egyezséget kötött anyjával, végül 1636 kötöttek egyezséget Szalonakon, amely biztosította Poppel Éva és leányai úri módon való megélhetését. Batthyány Ádám kamarás, főasztalnok, gróf, főkapitány lett, Körmendre, Csákányra szabadparaszti hajdúkat telepített. (Zimányi, 1968. 21–22.)

[18] Pálffy, 2009. 321–356.

[19] Magyar Országos Levéltár Batthyány család hercegi levéltára Török vonatkozású iratok P 1313/249. cs. N° 22., 180. (továbbiakban: 249. cs. N° ...); J. Újváry, 2008. 20.; Vö. J. Újváry, 2002. ősz – 2006. ősz. 102–107.

[20] A magas vételárat úgy teremtette elő, hogy a szalonaki és rohonci uradalmakból falvakat zálogosított el, jobbágytelkeket is adott zálogba, sőt, ahogy apja 1604-ben, úgy ő is szorgalmazta 1644-ben, hogy tehetősebb jobbágyai váltsák meg magukat néhány száz forintért a robot vagy a földesúri adók alól. Vö. Zimányi, 1968. 22.; A hivatalos vételár összesen 325 ezer forint volt, de lehetséges, hogy Batthány ebből csak 150 vagy 200 ezret fizetett ki ténylegesen, sőt Thomasberg és Aspang nem is jutott soha a tulajdonába, mivel azok szerződés szerint mind-

Emellett a főúr pontos levéltárrendező is volt,[21] ennek következményeként nagyon sok irat maradt fenn utána. Batthyány I. Ádám időszakában válik elterjedtté a keresztény rabok követelése váltságdíj fejében, a főúr így gondoskodott vitézeiről és jobbágyairól (több keresztény sarclista is fennmaradt).[22] A legtöbb általam felhasznált információ az ő idejéből való: az 1637 és 1659 közötti évekből.

A rabkereskedelem szokásjoga is szépen kirajzolódik iratai alapján. A főúrnak volt megfelelő infrastruktúrája ahhoz, hogy foglyokat tartson, hiszen ezeket valahol őrizni és etetni kellett (Németújvár, Szalonak, Rohonc, Borostyánkő várában), azaz szükség volt megfelelő helyiségekre, őrségre, élelmiszerre. Ekkor alakult ki a rabtartás rendszere.[23] A fogságba esett rab az alku és kezesség után mehetett „be", a hódoltságba váltságdíjáért, az ehhez szükséges kolduló levelet pedig csakis egy főúr adhatta ki.

A sarcalku témájára vonatkozó adatok mind Batthyány I. Ádám időszakából valók, a legkorábbi ismert dátum: 1641. október 7.,[24] a legkésőbbi évszám: 1657.[25] A sarcalku és a váltságdíj megszerzése is közismert a korszak szakirodalmában.[26] Az általam tanulmányozott iratokban 178 név szerepel, ez valószínűleg 211 főt takar[27] (1. számú diagram); ebből 71 esetben (40%) nem dőlt el a rab sorsa. A megállapodás olykor megszületett (22 eset), sőt a többség (49 eset) a sarcát is „hordta", 32 fogoly pedig meghalt (18%), 28 esetben[28] csak az alkudozás ténye, folyamata tárul fel (16%); ugyancsak 28 esetben (29 fő) eladott, elajándékozott vagy elcserélt (16%) a főkapitány, és csupán 15 névnél (18 fő) szerepel az, hogy

addig Königsberg feleségének, Eva Althannak birtokában maradtak, míg Batthyány ki nem fizeti az értük járó 65 ezer forintot (amely részét képezte a 325 ezer forintos teljes árnak). Ez azonban a jelek szerint soha nem történt meg. Az információ Koltai András szíves közlése, amit ezúton is hálásan köszönök. Vö. Koltai, 2012. (sajtó alatt)

[21] Iványi, 1942–1945. 290–309.; Koltai, 2000. 207–231.

[22] Magyar Országos Levéltár Batthyány család hercegi levéltár a Török vonatkozású iratok P 1313/248. N° 103. és Magyar Országos Levéltár P 1313/249. Batthyány cs. lt. Török vonatkozású iratok N° 198. és N° 404. (továbbiakban: 248. cs. N° 103. és 249. cs. N° 198.)

[23] Varga, 1991. 121–133.; Pálffy, 1997. 5–79.

[24] 248. cs. N° 47/a.

[25] 249. cs.. N° 384.

[26] Egyetlen rab, Pécsi Redzseb sorsának részletes és igen alapos bemutatását J. Újváry Zsuzsanna tanulmányában olvashatjuk: J. Újváry, 2002 ősz – 2006 ősz. 102–130.

[27] Ez nem feltétlen ennyi személyt jelent, gyakran más iratokból derül ki, hogy valamelyik bulya, illetve rác asszony gyermekével, gyermekeivel, esetleg anyjával együtt van, a rácokat gyakran többedmagukkal fogták el, de ezt nem mindig tüntették fel az adott forrásokban.

[28] Itt is több személyről van szó: Boszniai Üvejsz fiával, Musztafával, Fehérvári Ajse bulya ugyancsak Musztafa nevű fiával, Kaposvári Musztafa és Ömer aga együtt, Szarvasi Obrad rác hetedmagával és Szarvasi Vuk rác tizedmagával együtt található az iratokban.

az illető megadta a sarcát (8%): „fölszabadult, nem tartozik". Négy rácról (két eset) kiderült, hogy *„hódolt jobbágyról"*[29] van szó (1%), akik mindkét félnek adóztak, így őket térítésmentesen vissza kellett szolgáltatni, tehát csupán veszteséget jelentettek a főúr számára.[30] Két személyt az egyéb kategóriába soroltam (1%); egy rácot,[31] aki *„nem ígért semmit is"*, aztán egy törököt, akiről, mindössze annyi tudható, hogy *„Kanisai Muszli […] adott Magyar uram sarcában készpénzt tall. 1000 és paripát 1 pro tall. 100 ezüst szerszámostól."* Maga a főkapitány is hasonló módon tartotta nyilván a foglyait, erről tanúskodnak rablistái[32] és a korszak történészei között közismert rabnyilvántartó könyve és annak indexe.[33] Nagyon hasonló a besorolása: *„Régi megsarcoltatott és kiváltozott*[34] *raboknak az seriesse; Az fogságban és ott benn Törökországban,*[35] *a' minemő rabok megholtanak; Másoknak a' minemő rabokat adtunk; Az megsarcoltatott raboknak a' seriesse; Az sarcolatlan raboknak a' seriesse; a' minemő török rabokat vettünk és vevendők vagyunk, azoknak nevezet szerint való indexe, mivelhogy némely helyekrül való rabok seriessében el nem férhettek."* Ezek után következtek a rácok, ugyancsak megsarcolt, másoknak adott vagy sarcolatlan csoportba besorolva.

[29] Szakály, 1981. 175–185., 449–479.; Salamon, 1886. 352–395.

[30] Apáti rácok (Jandre Nikulics, Luka Radovics, Vranics Radoszta). Igrocsi Gruicza (Gyurica) szintén hódolt jobbágy volt 249. cs. N° 310. „Ez olyan ember jobbágya, hogyha megtudja, Nagyságodtól egy pénz nélkül is visszanyeri, mert hódult jobbágy.", holott Batthyány elégedett lett volna az ígéretével: „100 juh 6 ökör, eleget ígért, csak hozná meg."

[31] 249. cs. N° 384. (1657. febr. 2.)

[32] 1641 és 1658 között majdnem 500 oldalnyi iratot találtam, amelyet a rablistákhoz lehetett besorolni, és jellemzően a foglyokat aktuális helyzetük szerint sorolták be.

[33] 248. cs. N° 49. és 69., ez utóbbi szabályos tartalomjegyzéke a rabnyilvántartó könyvnek, alátámasztva Batthyány I. Ádám híres precizitását.

[34] Akiknek sikerült kiváltaniuk magukat a fogságból.

[35] A hódoltság területét Batthyány I. Ádám és íródeákjai is folyamatosan és következetesen Törökországnak nevezik.

1. diagram:
Batthyány I. Ádám sarcalkunál található rabjainak megoszlása helyzetük szerint 1637—1659 (178 eset; 211 fő)

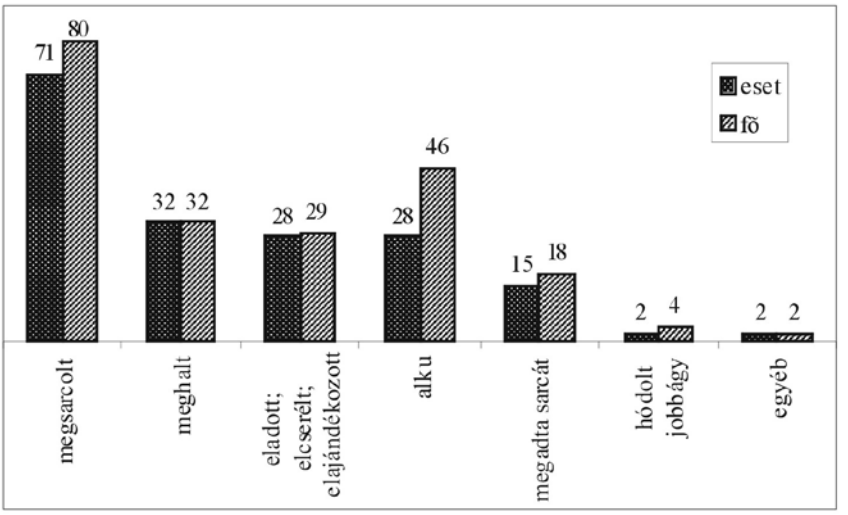

A megsarcoltak közül 49 rabról ismert, hogy hordta is a sarcát, de helyzetük – az iratok adatai alapján –, nem oldódott meg. Közülük 40 hozott mintegy 50 ezer forintnyi értéket, ha ezt az összeget a beszállítás 16 évével elosztom, az évente 3359 forintot jelent, s ez jóval alacsonyabb annál az értéknél, mint amennyit Batthyány I. Ádám remélt a rabok sarcából. A hozott portékák kiszámított értéke alapján csupán 11 fő (6%) teljesítette sarcának legalább a 85%-át[36] (1. számú táblázat).

[36] A vételár kivételével mindig kiszámított értékről van szó, hiszen a váltságdíj nagy része valamiféle áru volt.

1. táblázat:

Batthyány I. Ádám rabjai, akiknek 85% feletti a teljesítésük aránya 1640—1658 (11 fő)

név	vétel/Ft	ígéret/Ft	követelés/Ft	sarc/Ft	teljesítés Ft	a teljesített sarc %-ban
Kanizsai Ali, zászlótartó fia	ismeretlen	590	2 020	1 110	950	86%
Kanizsai Tót Haszan	150	596	3 614,50	2 497,50	2 139,50	86%
Kanizsai Ötvös Sában	27,14	ismeretlen	ismeretlen	1 200	1 045,60	87%
Szigetvári Dervis	100	80	ismeretlen	900	795	88%
Kanizsai Sípos Ali	ismeretlen	550	ismeretlen	1 840	1 670	91%
Kanizsai Szabó Hüszejn	ismeretlen	ismeretlen	ismeretlen	645	589	91%
Kanizsai Nagy Redzseb	27,14	300	1 000	577	531,5	92%
Sásdi Mahmud	300	350	1 785	1 975	1 822	92%
Szigetvári Mehmed aga	500	2 350	7 750	5 247	5 053,50	96%
Kanizsai Kis Ahmed	100	930	1 550	1 550	1 552	100%

név	vétel/Ft	ígéret/Ft	követelés/Ft	sarc/Ft	teljesítés Ft	a teljesített sarc %-ban
Kanizsai Iszmail	isme-retlen	300	isme-retlen	750	880	117%
Összesen/ átlag*	1 204,28[37] +isme-retlen	6 046[38] +isme-retlen	17719,5[39] + ismeret-len	18 291,50[40]	17 028,15	93%*

Szigetvári Dervis 1650. július 22-én 80 darab kősót ígért, amely ugyancsak vakmerő felajánlás volt, hiszen a főúr 100 forintért vette[41] őt a vázsonyi hajdúktól, azaz a rab a vételárnak csupán a 0,8-szeresét az ígérte. Alkudoznak is még vagy hat éven keresztül. 1651. február 2-án[42] végül a fogoly 230 darab kősót és 5 vég abát ígért, noha a követelés még ehhez 470 darab kősó, 25 vég aba, 100 tallér készpénz és 200 tallér értékű portéka volt. Az első ígéretnek ez majdnem a 16-szorosa, a vételárnak is több mint a 12-szerese. 1651. szeptember 14-én[43] Dervis az ababól megígérte a 30 véget, de többi teljesítését továbbra is megtagadta, igaz, engedtek a sarcból, mert a 300 tallér értékű portéka és készpénz helyett beérték volna 200 tallérral is. Ezek után évekig semmiféle információ sincs róla. 1656. január 5-én[44] Szigetvári Dervis még mindig csak 330 darab kősót és 40 vég abát ígért, melletté azonban már az áll: *„Ennek ebben állapodott meg sarca: jó öreg kűsó N° 500, partéka pro fl. 100. vég aba N° 50."*[45] Ezt a megállapodást több iratban is rögzítették,[46] sőt ez került be a rabnyilvántartó könyvbe is. A dátum megegyezik, viszont

[37] Ez hét ember vételára – amint ez a táblázatból is kiderül –, az ő váltságdíjuk összesen 13 946,5 Ft, azaz a kiadott pénz 12-szerese. Teljesítésük 12 939,15 Ft, ez a vételár 11-szerese, a váltságdíj 93%-a.

[38] Kilenc török ígéretét találtam meg, ígéretüknek a váltságdíjuk a 2,7-szerese, teljesítésük pedig a 2,5-szerese.

[39] A követelés csak hat rabnál található, ez az ígéreteik 3,5-szerese, váltságdíjuk 1,4-szerese, teljesítésük 1,5-szerese.

[40] Ez a 11 fő összes váltságdíja.

[41] 248. cs. 49. pag. 192., N° 65. pag. 11., 249. cs. N° 320.

[42] 249. cs. N° 308. pag. 2.

[43] 249. cs. N° 315. pag. 1.

[44] 249. cs. N° 376. pag. 1.

[45] Batthyány Ádám 1 tallért 1,5 forintért, 1db kősót 1 forintért számított, a legértékesebb hozott aba végenként 5 forint volt (Igali Hadzsime, 249. cs. No 299.), így ilyen értékekkel számoltam.

[46] 249. cs. N° 384. pag. 1.

ott 100 tallér értékű portéka szerepel. A váltságdíj kiszámított értéke 900 Ft, ez a vételár kilencszerese, az ígéretnek viszont 11,25-szorosa. Nagyon jól nyomon követhető, hogy hogyan közeledett egymáshoz a két fél álláspontja, a vételtől számítva hét éven keresztül arról alkudoztak, mekkora váltságdíjon szabadulhat meg a török rab, ezután elindulhatott a sarcáért. Meglepő, de az 1656. január 5-ei dátumnál már van hozott sarca. Az 1656. január 1-jei listában a hódoltságba ment rabok között találjuk. 1656. április 6-án:[47] *„6. Szigetvári Derbis arra felelt, hogy az mostani útjával hoz sarcában 30 vég abát, 100 kősót, adtunk 6 hetet."* Augusztus 20-án ismételten benn járt a hódoltságban, itt azonban van egy kis ellentmondás a 12. oldalon a 7. sorszámnál Szigetvári Dervis szerepel, míg a 13. oldalon: *„7. Segesdi Derbis[48] hoz hat hetére sarcában 200 kűsót."* Ebben az évben azonban nem hozott csak 12 vég patyolatot és hét vég abát (1656. jan. 5., máj. 5.), összesen 76 vég abát hozott, illetve küldött 4 pár csizmát, 250 darab kősót, egy lovat (300 darab kősóért és 21 forintért), 24 vég patyolatot és 4 darab zsinór selyemövet. 1658. június 9-e az utolsó dátum, ekkor már Babócsai Mahmuddal küldte be a hét vég abát; későbbi adat nincs róla. Összesen hozott, ill. küldött 49 vég abát, 250 forint értékben portékát és 300 darab kősót, azaz még 100 darab kősót és egy vég abát teljesítenie kellett volna, de erről nincs feljegyzés. Váltságdíjának 88%-át, vételárának a nyolcszorosát megadta a főúrnak, hogy ezek után végül teljesítettnek vették-e alkuját, megszökött-e vagy meghalt-e, nem derül ki a forrásokból.

A főkapitány igazán jelentős vesztesége a rabságban elhalálozott 32 személy volt (2. számú táblázat). Igali Zilkádét két fiával együtt tartották számon, de csupán az ő haláláról olvashatunk; arról, hogy a gyerekeinek mi lett a sorsa, nincs feljegyzés.[49] 23 személynél megtaláljuk a rab vételárát is, a főúr értük 4240 forint 75 dénárt adott. Tíz fogolynál nincs érték, de így is több ezer forint Batthyány vesztesége. 13 személynél az alku is megszületett; 45 ezer forintnyi értéknél is többet lehetett volna tőlük várni. Ebből azonban csupán 4 fő teljesített, viszont 9 rab semmit sem hozott a 38 497 forintnyi kiszámított értékből. 26 rab ígért a sarcában valamennyi portékát, a kiszámított érték meghaladja a 19 ezer forintot. 18 személynél csak Batthyány I. Ádám követelését ismerjük, amely követelés több mint 100 ezer forint. Azonban a halottak mégsem jelentettek minden esetben fel-

[47] 249. cs. N° 387. pag. 6–7.

[48] A rabnyilvántartó könyvben azonban valóban szerepel egy Segesdi Dervis (248. cs. N° 49. pag. 2.) a régi török rabok seriesében találjuk: *„5. Segesdi Derbis Feiér Andrásnak adtuk pro tall. 200."*

[49] 248. cs. 140. pag. 2. *„Elbocsáttam Isten nevében."* Egyetlen iratban találjuk csak meg, hogy meghalt (248. cs. N° 64. pag. 2.): *„Az mely rabok megholtak: [...] 3. Bulya Szilkade",* ezzel az utónévvel nem találtam másik török asszonyt. Ez azért elég ellentmondásos, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy nagylelkű volt-e a főúr, és elengedte az asszonyt fiaival együtt (ez több mint különös lenne), vagy az asszony már eleve haldoklott, és végül meg is halt, de vajon mi lett a fiúk sorsa?

tétlen veszteséget; Koppányi Besir ugyan csupán 141 darab kősót hozott[50] halála előtt, ennek az értéke azonban meghaladja a vételárat, így ebben az esetben minimális volt a veszteség.

2. táblázat:
Batthyány I. Ádám meghalt rabjai 1639—1657
(32 fő)

név	**vétel/ kam. forint**	**ígéret/ kam. forint**	**követelés/ kam. forint**	**sarc/ kam. forint**	**teljesítés/ kam. forint**	**teljesítés/ sarc %**
Koppányi Besir	120	1 850	3 850	3 650	141	4%
Kanizsai/ Dobrai Ramazán	ismeretlen	280	ismeretlen	393,5	299	76%
Tolnai Juszuf	129	400	2 400	1 200	1 200	100%
Fehérvári Hadzsi Ali	150	900	8 847	1 550	1 550	100%
Igali Zilkádé	112,5	200	600	700	ismeretlen	nincs
Fehérvári/ Boszniai Ali	83	210	865	ismeretlen	ismeretlen	nincs
Kanizsai Kis Oszmán bélessütő (fia ?)	150	200	1 200	ismeretlen	ismeretlen	nincs
Váli/Bosznai Baba Haszan	241,5	400	1 500	ismeretlen	ismeretlen	nincs
Kanizsai Hamza kém	ismeretlen	350	1 650	ismeretlen	ismeretlen	nincs
Fehérvári Pismis Musztafa	120	200	1 750	1 000	ismeretlen	nincs

[50] 249. cs. N° 299. pag. 21.

név	vétel/ kam. forint	ígéret/ kam. forint	követelés/ kam. forint	sarc/ kam. forint	teljesítés/ kam. forint	teljesítés/ sarc %
Kanizsai Mehmed, konstanti-nápolyi aga szolgája	125	250	2 750	nincs	isme-retlen	nincs
Kanizsai Zülfikár	isme-retlen	300	3 100	isme-retlen	isme-retlen	nincs
Koppányi Ali szpáhi	120	300	3 300	1 600	isme-retlen	nincs
Koppányi Rizván szpáhi	150	300	4 750	nincs	isme-retlen	nincs
Budai Hüszejn, Bádi emín	300	740	6 630	nincs	isme-retlen	nincs
Fehérvári Csirko Halin	isme-retlen	500	8 400	2 360	isme-retlen	nincs
Berzencei Ahmed odabasi	300	5 330	14 985	isme-retlen	isme-retlen	nincs
Kanizsai Szabó Ahmed, Mah-mud kethüdá fia	500	1 020	24 000	isme-retlen	isme-retlen	nincs
Pesti/ Váli Mahmud	isme-retlen	100	ismeret-len	isme-retlen	isme-retlen	nincs
Összesen: 32 fő	4 240,75 +isme-retlen	19 660	100 577 +isme-retlen	45 290,5 +isme-retlen	3 190 +isme-retlen	4-100%

Tolnai Juszuf nem jelentett veszteséget a főkapitány számára:[51] *Anno 1655. meghozván és eligazétván ezen rabunk sarcának nagyobb részét, és eligazétván dolgát die 27. Augusti megholt Rohoncon. Semmi kárt nem vallottunk halá[lá]ban, mivel hogy Verebéli Mihály és Kartalj Mátyás*[52] *nevő keresztény rabokat kihozta sarcá-*

[51] 248. cs. N° 49. pag. 57.

[52] Kartali Mátyás: „házi uraim", lakóhelye: Körmend táján, 1655–1657. Benda–Koltai, [Elektronikus adatbázis.] http://archivum.piar.hu/batthyany/familia-keret.htm

ban pro tal. 330. Annak fölötte hozott kűsót N° 100. Megholt." Fehérvári Hadzsi Ali (másképp Haszan) minden információ szerint még 1648-ban halt meg a hódoltságban,[53] azonban nagyon valószínű, hogy „terminusa", azaz határideje után, hiszen fennmaradt sarcát a kezeseinek meg kellett hoznia. 1654. január 1-jén is számon tartották[54] azok között a szalonaki rabok között, akik a hódoltságban jártak, és még nem hozták meg a sarcokat. Rajta kívül még négy török[55] mellett áll a következő megjegyzés: *„Ezek immár inkább mind megadták sarcokat, hanem az kezesség miatt vagyon még akadályok etc."* Kanizsai Dobrai Ramazán 1648. június 3-án[56] a sarchordók között volt, ahogy 1649. január 9-én is,[57] amikor már valóban hozott is árut:[58] 11 vég fehér abát hozott 44 darab kősóért, 230 darab kősót és egy paripát,[59] kiszámított érték 299 Ft. Az 1649-es listában[60] azt írta mellé a főúr: *„megjött betegen."* Az biztos tehát, hogy mielőtt meghalt,[61] meghozta sarcának a 80%-át, tehát nincs jelentős veszteség. Tíz évvel fogságba esése és kevesebb, mint négy évvel az alkuja után, az 1649. január 12-én készült listában[62] a *„megholt"* kifejezést találjuk neve mellett.

28 esetben (46 fő) csupán elindult a sarcalku folyamata, de semmiféle kialkudott sarcot nem találunk a rabok neve mellett, 18 esetben (34 fő) vizsgálhatjuk a fogoly ígéretének és a főkapitány követelésének arányát.[63] Elég szélsőséges értékeket figyelhetünk meg a megajánlott és a követelt összeg közötti arányoknál az 1,2-szerestől[64] egészen a 21,3-szeresig.[65]

---

[53] 248. cs. N° 49., 65., 249. cs. N° 191., 203.

[54] 249. cs. N° 355. pag. 2.

[55] Fehérvári Muhiddin szpáhi, Váli Operka Mehmed, Pesti Karimán, Palotai Abdi

[56] 249. cs. N° 186/a. pag. 3.

[57] 249. cs. N° 201. pag. 1.

[58] 249. cs. N° 299. pag. 9.

[59] A korszak hozott portékái (248. cs. N° 48., 68., 74., 88., 249. cs. No 197., 299.) között 7 db paripánál találtam értéket 22,5 forinttól 60 forintig, jellemző érték a 25 Ft.

[60] 249. cs. N° 225. pag. 2.

[61] 248. cs. N° 49., 65., 249. cs. N° 320.

[62] 249. cs. N° 205. 2.

[63] Szarvasi Obrad rác hetedmagával, Szarvasi Vuk rác tizedmagával, Kaposvári Musztafa aga és Ömer aga együtt és Fehérvári Érdi Ajse bulya Musztafa fiával szerepel az iratokban.

[64] Egy Besir nevű rabot nem tudtam azonosítani, de világosan kiderül az ígérete és a követelése is. (1641. október 7.; 248. cs. N° 56.): *„tallért N° 1 000. Egy úrnak való lovat minden parasztszerszámostul. tigrisbőrt N° 1., párducbőr N° 4., öreg díványszőnyeg N° 4. skarlátszőnyeget N° 8. Item 1. közönséges szőnyeg két asztalra való N° 5. Item 1. vont arany paplant, úrnak valót N° 5. Item 1. sámi paplan N° 8. Item 2. Mindenféle partéka pro fl. 200. Egy száin* [záim, ziámet] *úrnak való kerek sátort, kettős kápájú*[t]." A kiszámított érték 6247 Ft. Ez is magas váltságdíjnak tekinthető, a követelés még magasabb, de itt azért nem olyan nagy a különbség, mint

28 eladott, elajándékozott, illetve elcserélt esetet találtam (29 főről van szó, 3. táblázat).[66] Az elajándékozott és elcserélt rabok csoportja nagyon vegyes. Még az egyértelműen elajándékozott rabok sem jelentettek feltétlen veszteséget a főúrnak, hiszen Esterházy Lászlónak,[67] azaz a vejének[68] ajándékozott Tekesi Vuk, vagy a lányának ajándékozott Siklósi Ali tulajdonképpen a családban maradt. Ahogy a szervitoroknak „ajándékozott" foglyok, a keresztény rabok kiszabadítása is befektetésnek tekinthető, nemcsak azért, mert vitézeinek és jobbágyainak visszaszerzése elemi érdeke volt, de gyakran az is kiderült, hogy szó se volt ajándékról, hiszen a főúr utólag elkérte a váltságdíj értékét. Gondosan nyilvántartotta ezeknek a keresztény raboknak[69] a sarcát is.

jellemzően, díványszőnyegből kérnek 4 helyett 6-ot, skarlátszőnyegből 9 helyett 16-ot, közönséges szőnyegből 6 helyett 7-et, vont arany paplanból 6 helyett 7-et, sámi paplanból 10 helyett 16-ot, mindenféle portékából pedig nem 200, hanem 300 forintnyit, a kiszámított érték 7270,1 Ft, ez az ígéret 1,2-szerese; a főúr alig kíván többet az eredeti ígéretnél. Mivel a rabot nem tudom biztosan beazonosítani, így azt sem tudom, honnan származik, és mi lett a sorsa.

[65] Budai Mehmed 1651. november 6-án ígért 500 tallér értékű portékát és 150 darab kősót, ennek a kiszámított értéke 900 Ft, a főúr követelése: 2500 tallér értékű portéka, 3150 darab kősó, 4000 tallér készpénz, két keresztény rab és 300 darab jó *„öreg"* ökör, ennek a kiszámított értéke 19 200 Ft. A követelés az ígéretnek majdnem 21,3-szerese. A rabnyilvántartó könyvben három Budai Mehmed is található, mind a sarcolatlanok között vannak, (248. cs. N° 49. pag. 65.): *„4. Budai Memhet 1651. ezt az rabot Komáromi Jánostól vettök pro tall. 135."*; (248. cs. No 49. pag. 66.): *„6. Budai Memhet 1651. Rácz Pál adta feje váltságában. Eztet Isten nevében elbocsáttuk"*; (248. cs. N° 49. pag. 69.): *„12. Budai Memhet 1651. ezt az rabot Komáromi Jánostól vettök pro tall. 135."* Ebből kettőnek teljesen megegyeznek az adatai, de külön sorszám alatt találhatóak, tehát két személyről van szó. Mindenesetre nem tudom biztosan beazonosítani a budai török rabot, így a további sorsát sem tudtam követni. Amennyiben a 135 tallért vesszük vételárnak, akkor óriási a követelés, a vételár a 94,8-szerese. Az ígéret viszont csak a vételár 4,4-szerese.

[66] A szabácsvári (ill. budai) bulya anya és lánya együtt.

[67] Esterházy László hősi halált halt 1652 augusztusában, a vezekényi csatában *„hazája mellett való bátran harcolásban esett el",* idézi esztergomi Musztafa levelét J. Újváry Zsuzsanna. (J. Újváry, 2006, 943–972.)

[68] Esterházy László és Batthyány Eleonóra esküvőjét 1650. február 6-án tartották Rohoncon. A pompás esküvő, lakodalom illett a gazdag főúri családhoz. (Koltai, 2003. 117–135.)

[69] 248. cs. N° 103. és 249. cs. N° 198.

3. táblázat:
Batthyány I. Ádám eladott, elajándékozott, elcserélt rabjai 1639—1659
(28 eset; 29 fő)

név	**vétel/Ft**	**sarc/ kam. forint**	**ígéret/ kam. forint**	**követelés/ kam. forint**	**a rab további sorsa**
Tekesi Vuk	0	464	264	1 280	B. Á. elajándékozta Esterházy Lászlónak
Siklósi Ali	40	ismeretlen	2 305	8 455	B. Á. elajándékozta a leányának
Kanizsai Hosszú Szulejmán	150	579,7	500	4 700	B. Á. elajándékozta Ányos Péternek („adtam ajándékon”)
Pécsi Juszuf, Durak szolgája	80	ismeretlen	100	1 900	B. Á. elajándékozta Palotai Miklósnak
Kaposvári Redzseb, Zülfikár fia	150	ismeretlen	300	ismeretlen	B. Á. visszaadta Fejér Andrásnak
Zsámbéki/Budai Mehmed	150	ismeretlen	ismeretlen	ismeretlen	B. Á. visszaadta Keresztúri Istvánnak

név	vétel/Ft	sarc/ kam. forint	ígéret/ kam. forint	követelés/ kam. forint	a rab további sorsa
Kanizsai/Váci Mehmed	0	ismeretlen	750	1 600	Ányos Péter fejváltsága
Kanizsai Terlak Ali	100	1 375	475	625	Csillag Ferenc fejváltsága
Fehérvári Ahmed	150	900	1 798	4 338	Keresztúri István fejváltsága
Karádi Sáhin/Szádi	150	450	200	4 150	Mocsoládi István fejváltsága
Kanizsai Hadzsi Haszan	ismeretlen	1 500	775	ismeretlen	Bocskai János és Eösi János fejváltsága
Palotai Csorba Ali	100	ismeretlen	ismeretlen	ismeretlen	Csajági Máté fejváltsága
Alapi/Budai Mirko	750	750	ismeretlen	ismeretlen	Farkas András fejváltsága
Pesti Musztafa szpáhi	más rabért	ismeretlen	600	11 850	Kovács Istók fejváltsága („fejet fejért”)
Palotai Kis Bajrám	187,5	750	130	?	Perei Mátyás fejváltsága

név	vétel/Ft	sarc/ kam. forint	ígéret/ kam. forint	követelés/ kam. forint	a rab további sorsa
Budai Mihály rác	ismeretlen	ismeretlen	ismeretlen	ismeretlen	Révkomáromi Fekete Pál fejváltsága
Alapi/Budai Zsivko rác	75	450	ismeretlen	ismeretlen	Szűcs János fejváltsága
Fehérvári Oszmán szpáhi	100	ismeretlen	300	2 900	Török Péter fejváltsága
Kanizsai Kopasz Musztafa	150	345	200	1 450	Kulcsár István fejváltsága
Kanizsai Csipás Ömer	556,5	900	600	ismeretlen	B. Á. eladta Pethő Lászlónak egy lóért és 200 Ft-ért, Molnár Istók fejváltsága[70]
Csókakői Oszmán	70	1 000	ismeretlen	ismeretlen	
Szabácsvári/Budai Szatima/Fatima anyjával/lányával	1 500	21 000	9 000	22 500	
Fehérvári Mümin Idrisz	300	3 000	900	ismeretlen	

[70] A főkapitány szervitorának, Pethő Lászlónak adta el egy lóért, aki egyik vitézét, Molnár Istókot szabadította ki a törökkel. A keresztény legény ezért cserébe, a lovon kívül, még 200 forintot is adott.

név	vétel/Ft	sarc/ kam. forint	ígéret/ kam. forint	követelés/ kam. forint	a rab további sorsa
Szigetvári/Váli Mehmed	225	Budai Musztafáért	250	ismeretlen	
Fehérvári Musztafa	100	ismeretlen	200	ismeretlen	
Segesdi Muharrem kethüdá szpáhi	B. Á. hozta	950	?	5 750	
Kaposvári Ahmed, Mehmed aga fia	3 700	10 000	5 500	52 500	
Kanizsai Samel Haszan	ismeretlen	ismeretlen	350	ismeretlen	
Összesen: 28 eset; 29 fő	8 784	44 413,70	26 497	124 008	

A fentebbi 29 főért Batthyány Ádám összesen 8784 forintot adott, három rabért nem kellett fizetnie, hiszen kettőt ajándékba kapott (Kanizsai Váci Mehmed, Tekesi Vuk), egyet maga fogott (Segesdi Muharrem), háromnál viszont nem találtam meg az iratokban a vételárat (Budai Mihály, Kanizsai Hadzsi Haszan, Kanizsai Samel Haszan). 16 esetben (17 fő) megtalálható a sarc is, ennek kiszámított értéke több mint 44 ezer forint, a 16-ból 15-nél megtalálható a vételár is. Ez 7839 forintot tett ki, amelyért a főkapitány majdnem 43 ezer forintot (kiszámított érték) várt volna, azaz a vételár 5,5-szeresét. Ígéretet 21 esetben (22 fő) jegyeztek föl, több mint 26 ezer forintot, 18 esetben (19 fő) a vételár (7639 Ft) és az ígéret (24 772 Ft) is megvan. A rabok átlagosan vételáruk 3,2-szeresét ajánlották fel, úgy, hogy ők nem tudták, mennyi volt a vételáruk, de azt igen, hogy ezzel az ígérettel a főúr szinte mindig elégedetlen volt. 12 esetben (13 fő), az ígéret (21 342 Ft) és a váltságdíj (41 264 Ft) is megtalálható. Az alku ezekben az esetekben az ígéret kétszeresét sem éri el (1,9-szerese). A követelést 14 esetben (15 fő) találtam meg az iratokban, ennek a kiszámított értéke 124 ezer forint. 13 esetben (14 főnél) lehet összevetni a vételárat (6120 Ft) a követeléssel (112 158 Ft). Ez utóbbi az előbbi 18-szorosát adta ki (kiszámított érték), amely szép haszon lett volna. Ugyanennyi esetben tudjuk összehasonlítani az ígéretet (21 992 Ft) a követeléssel

(118 258 Ft), itt azonban már nem ilyen óriási a különbség: 5,4-szeres. Az alkuval (36 064 Ft) viszont csupán kilenc esetben (10 fő) tudjuk összevetni a követelést (97 303 Ft). A tényleges váltságdíj azonban átlagosan a követelésnek csupán 37%-a, tehát a főkapitány jócskán engedett eredeti elképzeléséből.

A források alapján aránylag ritkán, csupán 15 esetben (8%) tudjuk megállapítani azt, hogyan alakult az egyes foglyok sorsa (4. számú táblázat).[71]

4. táblázat:
Batthyány I. Ádám rabjai, akik váltságdíjukat ténylegesen megadták1639—1657
(15 eset; 18 fő)

név	**vétel/Ft**	**sarc/ kam. forint**	**ígéret/ kam. forint**	**követelés/ kam. forint**	**a rab további sorsa**
Tekesi Vuk	0	464	264	1 280	B. Á. elajándékozta Esterházy Lászlónak
Siklósi Ali	40	ismeretlen	2 305	8 455	B. Á. elajándékozta a leányának
Kanizsai Hosszú Szulejmán	150	579,7	500	4 700	B. Á. elajándékozta Ányos Péternek („adtam ajándékon”)
Pécsi Juszuf, Durak szolgája	80	ismeretlen	100	1 900	B. Á. elajándékozta Palotai Miklósnak

[71] Azaz 18 személynél, ugyanis Igali Szmoljana két lányával és egy fiával együtt sarcolt meg. 12 személy teljesítette pontosan a váltságdíját.

név	vétel/Ft	sarc/ kam. forint	ígéret/ kam. forint	követelés/ kam. forint	a rab további sorsa
Kaposvári Redzseb, Zülfikár fia	150	ismeretlen	300	ismeretlen	B. Á. visszaadta Fejér Andrásnak
Zsámbéki/Budai Mehmed	150	ismeretlen	ismeretlen	ismeretlen	B. Á. visszaadta Keresztúri Istvánnak
Kanizsai/Váci Mehmed	0	ismeretlen	750	1 600	Ányos Péter fejváltsága
Kanizsai Terlak Ali	100	1 375	475	625	Csillag Ferenc fejváltsága
Fehérvári Ahmed	150	900	1 798	4 338	Keresztúri István fejváltsága
Karádi Sáhin/ Szádi	150	450	200	4 150	Mocsoládi István fejváltsága
Kanizsai Hadzsi Haszan	ismeretlen	1 500	775	ismeretlen	Bocskai János és Eösi János fejváltsága
Palotai Csorba Ali	100	ismeretlen	ismeretlen	ismeretlen	Csajági Máté fejváltsága
Alapi/Budai Mirko	750	750	ismeretlen	ismeretlen	Farkas András fejváltsága

név	vétel/Ft	sarc/ kam. forint	ígéret/ kam. forint	követelés/ kam. forint	a rab további sorsa
Pesti Musztafa szpáhi	más rabért	ismeretlen	600	11 850	Kovács Istók fejváltsága („fejet fejért”)
Palotai Kis Bajrám	187,5	750	130	?	Perei Mátyás fejváltsága
Budai Mihály rác	ismeretlen	ismeretlen	ismeretlen	ismeretlen	Révkomáromi Fekete Pál fejváltsága
Alapi/Budai Zsivko rác	75	450	ismeretlen	ismeretlen	Szűcs János fejváltsága
Fehérvári Oszmán szpáhi	100	ismeretlen	300	2 900	Török Péter fejváltsága
Kanizsai Kopasz Musztafa	150	345	200	1 450	Kulcsár István fejváltsága
Kanizsai Csipás Ömer	556,5	900	600	ismeretlen	B. Á. eladta Pethő Lászlónak egy lóért és 200 Ft-ért, Molnár Istók fejváltsága
Csókakői Oszmán	70	1 000	ismeretlen	ismeretlen	
Szabácsvári/ Budai Szatima/ Fatima anyjával/ lányával	1 500	21 000	9 000	22 500	

név	vétel/Ft	sarc/ kam. forint	ígéret/ kam. forint	követelés/ kam. forint	a rab további sorsa
Fehérvári Mümin Idrisz	300	3 000	900	ismeretlen	
Szigetvári/Váli Mehmed	225	Budai Musztafáért	250	ismeretlen	
Fehérvári Musztafa	100	ismeretlen	200	ismeretlen	
Segesdi Muharrem kethüdá szpáhi	B. Á. hozta	950	?	5 750	
Kaposvári Ahmed, Mehmed aga fia	3 700	10 000	5 500	52 500	
Kanizsai Samel Haszan	ismeretlen	ismeretlen	350	ismeretlen	
Összesen: 28 eset; 29 fő	8 784	44 413,70	26 497	124 008	

Ezek a rabok összesen (a portékák kiszámított értéke alapján) megközelítőleg 20 ezer forintnyi értéket hoztak a főúrnak. Ez 1642 és 1657 között, azaz 15 év alatt nem érte el az évi 1300 forintot. A rabok vételára összesen 2660 forint,[72] ez csupán 14%-a a konkrétan behozott összegnek, tehát sokkal több folyt be a sarcukból, mint amennyi a kiadás volt. Ez nagyon szép haszonnak tűnhet, de ne feledkezzünk el a 15 évről, amely alatt a foglyok őrzése és etetése is kiadást jelentett Batthyány I. Ádám számára, arról pedig semmiképpen, hogy csupán a rabok 8%-áról van szó.

[72] Három rabnál a vételár nulla forint, hiszen kettő ajándék volt, egyet pedig a főkaptány személyesen ejtett foglyul: Váli Mehmed Operkát Teveli és Palonyai István, Batthyány vitézei ajándékba adták a főúrnak, ahogy ez a rabnyilvántartó könyvben is áll (248. cs. N° 49. pag. 48.). Kanizsai Kis Katona Mehmed ugyancsak ajándék: a rabnyilvántartó könyvben (248. cs. N° 49. pag. 37.) a megsarcolt rabok között megtaláljuk az emberünket: *„16. Kanizsai Kis Memhet: Anno 1648. Ezt az rabot Zrínyi Miklós adta ajándékon. Anno 1651.* Fehérvári Muhiddin szpáhit Batthyány maga fogta (248. cs. N° 49. pag. 16.): *„Feiérvári Ibrahim aliter Muadin. Anno 1647. Ezt is magunk hoztuk Feiérvár alól."*

Nagyon eltérő az is, hogy kivel mennyi idő alatt sikerült megegyezni. 146 esetben (166 fő) találtam meg vagy tudtam kikövetkeztetni a vétel évszámát vagy pontos dátumát (2. számú diagram). Az adatok 1637 és 1657 közöttiek, azaz 20 évet ölelnek fel. 119 név mellett (136 személy) tüntették fel vagy következtettem ki a tényleges sarcalku létrejöttének időpontját az 1641 és 1659 közötti 18 év alatt.[73] 113 esetben (131 fő) mind a vétel, mind a sarcalku idejét megtaláltam vagy kikövetkeztettem, itt ugyancsak 1637 és 1657 közöttiek az adatok, tehát a fenti a 20 évről van szó.

2. diagram:
Batthyány I. Ádám rabjainak a vásár és sarcalku megkötése között eltelt ideje
1637—1659
(113 eset; 131 fő)

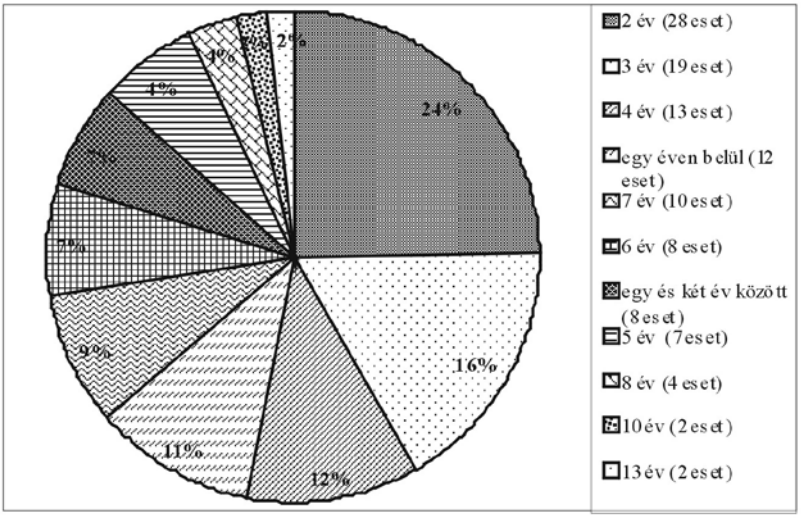

Van olyan rab, aki még ugyanabban az évben megállapodott Batthyányval (11%), de akad olyan is, aki csupán rabságának tizenharmadik évében (2%). A leggyakrabban két év kellett ahhoz, hogy rábírjanak egy rabot a megegyezésre (24%). Azaz két, illetve három év (40%) kellett ahhoz, hogy egyáltalán megsarcoljanak a foglyok. A raboknak több mint a fele (52%) kettőtől négy évig terjedő idő alatt alkudozott. A feljegyzések alapján tudjuk, hogy Kanizsai Csonka Ramazán már 1637 óta fogságban volt,[74] s csupán 1647-ben vált biztossá, hogy megalkud-

[73] Teljesen természetes, hogy az alku megkötése későbbi évszámhoz kötődik, hiszen évek kellettek egy-egy megegyezéshez.

[74] 248. cs. N° 49.pag. 31.

tak[75] vele. Tíz évig alkudoztak tehát, amely igen hosszú idő egy ember életében, főleg ha figyelembe vesszük az akkori rövid átlagéletkort.[76] Kanizsai Totics Ibrahimot[77] a szentpéteriek adták ajándékon 1646-ban.[78] Ő is nagyon hosszú idő után, ugyancsak tíz év múlva sarcolt meg 1656-ban. Még ennél is hosszabb ideig alkudozott Boszniai Ibrahim, aki 1643. október 31-én még Hagymási János[79] rabjaként szerepelt,[80] ő adta el a törököt[81] a főúrnak egy vashegyi szőlőért.[82] Fehérvári Oszmán szpáhi szintén 13 évig alkudozott. Batthyány 200 forintért vette Csampai Györgytől 1646-ban;[83] 1659. február 11-én is csupán „postaként", megbízottként találkozunk vele,[84] minden valószínűség szerint ugyanennek az évnek a február 12-ei napján a következő bejegyzést találjuk neve mellett:[85] *„úgy ment be, hogy Teöreök Péter nevő körösztény rabot megszabadétsa, és az terminus napra az kezesség mellé kihozza avagy kiküldje."* Tehát postaként és a saját sarcáért is a hódoltság területére ment 1659-ben, azaz 1646 és 1659 között sarcolt meg. Az, hogy ők négyen ilyen sokáig alkudoztak (10, ill. 13 évig) a végső megegyezés előtt, elképesztő kitartásról vagy még inkább makacsságról tanúskodik mind a főkapitány, mind a fogoly részéről.

118 esetben (139 fő) találtam meg a kialkudott sarcösszeget (3. számú diagram), amelynek kiszámított összértéke több mint 380 ezer forint. A sarcalkuk létrejötte 1641 és 1657 között történt (16 év alatt), ez évente több mint 24 ezer forint bevételt jelentett volna, ha egészében befolyik, azonban az is előfordult, hogy a kialkudott összegből egyetlen dénár sem érkezett meg.

---

[75] 249. cs. N° 154.

[76] A vételárnak (1637., 70 Ft) a 35,71-szerese a kialkudott sarc.

[77] Tótvárad a Maros partján, vagy Totinci=feltóti: a jenői szandzsákban fekvő Feltót várából való. Hegyi Klára szíves közlése.

[78] 248. cs. N° 49. pag. 35.

[79] Hagymási János: Batthyány a „házi uraim" között tartotta számon, 1637–1639. Benda–Koltai, [Elektronikus adatbázis.] http://archivum.piar.hu/batthyany/familia-keret.htm

[80] 248. cs. N° 92. pag. 4.

[81] 249. cs. N° 305. pag. 3. és No 307. pag. 5.

[82] 248. cs. N° 49. pag. 64., N° 65. pag. 6., N° 137. pag. 4., 249. cs. N° 320. pag. 1.

[83] 248. cs. N° 49. pag. 90., N° 65. pag. 4., N° 104. 2., N° 130. pag. 1. 249. cs. No 320. pag. 1., ebből az utolsóból az is kiderül, hogy Oszmán szpáhi.

[84] 249. cs. N° 403. pag. 2.

[85] 249. cs. N° 429. pag. 3.

3. diagram:
Batthyány I. Ádám sarcalkunál található rabjai váltságdíj értékének megoszlása
1641—1657
(8 fő)

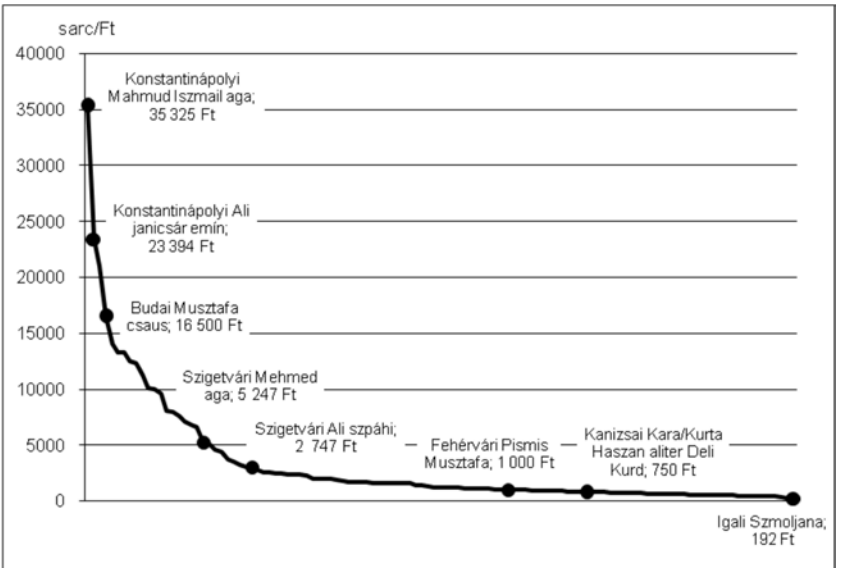

A legalacsonyabb sarc Igali Szmoljanaé (12 ökör) volt,[86] – fentebb arról már írtam, hogy a rác asszonyok voltak a rabok hierarchiájában a legértéktelenebbek. A legmagasabb összeg Konstantinápolyi Mahmud Iszmail agáé,[87] ugyancsak igazolva azt, hogy egy rangos török férfi igen magas értéket képviselt. Az átlag meghaladja a 3200 forintot, a leggyakoribb váltságdíj összeg pedig 750 Ft, ez hat személy díjának a kiszámított értéke.[88] Tisztséget nem jegyeztek fel mellékük,[89] azaz közönséges rabokról van szó, ahogy Batthyány is emlegeti őket rablistáiban.

A sarcalku összeírásban szereplő rabok közül 85 esetben (95 fő) találtam meg a vételár és a sarc összegét is (1637—1657). Az arányok elég szélsőségesek: míg Igali Vinka rác asszony és Palotai Abdi vételárának csupán 1,3-szerese a megállapodott sarc, addig Budai Ibrahim janicsárnak a vételár 132,5-szeresét kellett volna

[86] Dadai Lazar rác 1647. október 1-jén hozott 16 forintért 1 db ökröt (248. cs. N° 68., 249. cs. N° 165., 299. pag. 33.; 17. út), ezzel számoltam, tehát összesen 192 forint.

[87] Kiemelkedő értékű alkujáról már írtam a bevezetésben (249. cs. No 384. pag. 7.).

[88] Kanizsai Ibrahim, Kanizsai Kara vagy Kurta Haszan aliter Deli Kurd, Kanizsai Iszmail, Palotai Kis Bajrám, Palotai Redzseb, Alapi Mirko, ezen utóbbi kissé meglepő, hiszen rác rabról van szó.

[89] Egyedül Bajrám mellett áll az, hogy odabasi fia, 249. cs. N° 213.

megadnia (4. számú diagram). Amint fentebb is jeleztem, a rácoktól általában kevesebbet követelt a főúr, mint a törököktől, ha asszony volt a rab, akkor még inkább. Ők egyrészt szegényebbek voltak, másrészt a közelebb lévő falvakból könnyebben és gyorsabban meghozhatták a váltságdíjukat. Vinka egész biztosan meg is hozta sarcának 80%-át (155 forint értékű portékát).[90] A főkapitány Palotai Abdival egyszerűen azért volt elnéző, mert megbízottjaival kideríttette, hogy nincs miből több váltságdíjat adnia. Abdi valóban teljesítette is a sarcát öt év alatt, azonban szerencsétlenségére újra fogságba esett. Vajon Batthyány miért volt annyira követelődző Budai Ibrahimmal szemben, mit tudhatott a janicsár társadalmi helyzetéről? Megállapodásuk megkötéséhez legalább hat év kellett, bár minden valószínűség szerint az óriási haszonból semmit sem látott a főkapitány, mert rabja idő előtt meghalt.[91]

4. diagram:
Batthyány I. Ádám sarcalkunál található rabjai vételárárának és váltságdíjának aránya
1637—1657
(5 fő)

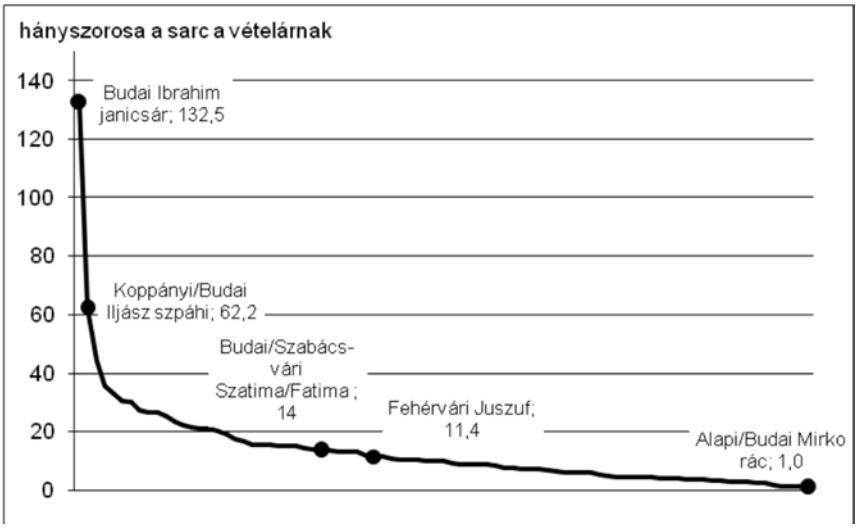

[90] 249. cs. N° 299. pag. 36.

[91] 249. cs. N° 383. rablista 4. oldalán a szalonaki várban lévő rabok között ez áll: *„Nota bene: Budai Ibrahim Iszpáhia Anno 1651. Kisfaludi Balázs és Komáromi János hozta, meghólt."* Bár egyáltalán nem biztos, hogy ugyanarról a személyről van szó, hiszen a tisztségek eltérőek.

Átlagosan a végső alku során a vételár 13-szorosában állapodtak meg. Ez magas haszonnal kecsegtette a főkapitányt, várakozása azonban ritkán teljesedett be.

A sarcalku irataiban található rabok teljesítésére vonatkozó konkrét értékmeghatározást csak 66 esetben (75 fő) találtam (5. számú diagram), ennek kiszámított értéke megközelíti a 80 ezer forintot. Mindez 1641 és 1658 között, azaz 17 év alatt folyt be; ez évi 4300 Ft (kiszámított érték). A legmagasabb értéket Kaposvári Ali bég szállította, a kiszámított érték meghaladja a 7100 forintot (kiszámított érték), a legalacsonyabbat a rác Tekesi Vuk hozta 28 db kősót, ez 28 Ft-ot ért I. Ádám idején. Az átlagérték, amit egy rab hozott, 1200 forint volt, ezt Tolnai Juszufnál találjuk.

5. diagram:
Batthyány I. Ádám sarcalkunál található rabjainak ténylegesen teljesített sarca
1641—1657
(5 fő)

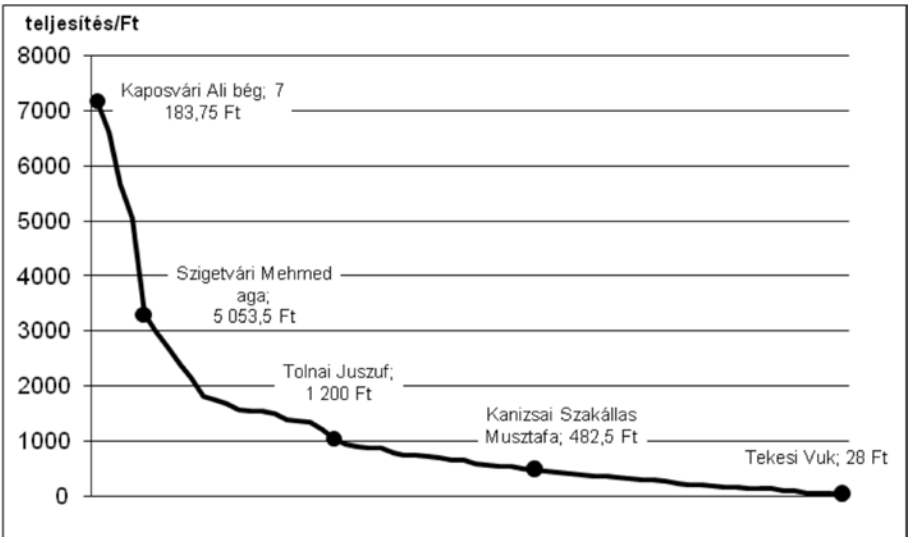

A sarcalkunál szereplő 66 esetben (75 fő) a kialkudott sarc és a tényleges teljesítés aránya ugyancsak szélsőséges értékeket mutat, a 4%-os teljesítéstől a 117%-osig terjed (6. számú diagram). A megállapított sarc értékének egészét azonban 17-en teljesítették, sőt –ahogy a diagramon is látható, Kanizsai Iszmail többet is[92] –, a kialkudott váltságdíjnak átlagosan csupán a 72%-a folyt be. Ez akár szép haszon is lehetne, ha az összes fogolyról lenne szó, de ez csak sarcalkunál szereplő 178-ból 66 eset (37%).

[92] Kiszabadította Szilágy Petit (Batthyány szervitorát), valószínűleg még kezesség lehetett rajta.

6. diagram:
Batthyány I. Ádám sarcalku irataiban található raboknak a kialkudott váltságdíj és a tényleges teljesítés százalékos aránya 1641–1657
(5 fő)

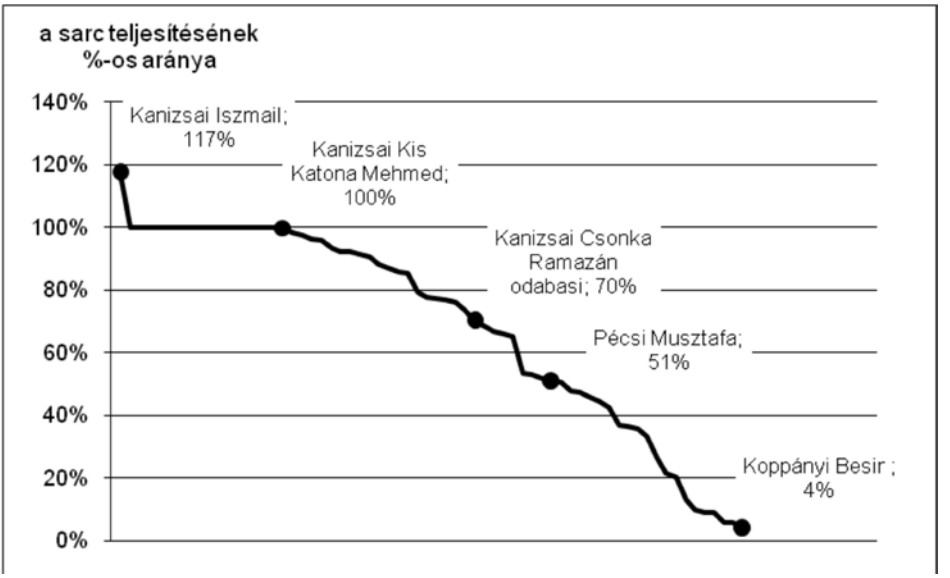

A legalacsonyabb arányt Koppányi Besirnél[93] figyelhetjük meg, mindössze sarca 4%-ával, 141 darab kősóval gazdagította rabtartó gazdáját.

A rabok (136 eset, 163 fő, 1642—1657) által felajánlott összeg meghaladja a 190 ezer forintot (kiszámított érték), bár jellemző, hogy ez jóval alacsonyabb a főkapitány által követelt összegnél, sőt a váltságdíj összértékénél is. A teljesítés azonban ennek még a felét sem éri el, és köztük igen szélsőséges értékeket találunk (7. számú diagram).

[93] 1645. április 2-án megszületett a megállapodás, és az is biztos, hogy még ugyanabban az évben elkezdte hordani a török a sarcát. Ugyan az első két útjánál nem találunk semmiféle dátumot, de a 3. út egész biztosan 1645-ben volt, az utolsó (4.) pedig 1646-ban, miután azzal a megjegyzéssel zárul a róla szóló rész (249. cs. N° 299. pag. 21.), hogy *„Megholt idén”*. Ennek ellentmondanak az 1647 és 1651 közötti rablisták (249. cs. N° 171., 186/a., 189., 201., 205., 320.), amelyekben megtaláljuk nevét. Az is elég különös, hogy az 1647. nov. 27-ei listában neve mellett ez áll (249. cs. N° 171.): *„Ezek sarcokat hordják, de igen cigányol járnak.”* Ezen kívül a conditióknál is megtaláljuk. 1648. szeptember 19-én (249. cs. N° 199.) egészen biztosan járt a hódoltság területén, valószínűleg azonban nem hozott semmit, különben nem azt írta volna Batthyány mellé az 1649. január 9-ei rablistában, hogy *„cigány Szalonakon”*, azaz a koppányi török nem teljesítette megfelelőképpen a váltságdíját. A három nappal később (jan. 12.)

7. diagram:
Batthyány I. Ádám rabjainak felajánlott sarca 1642—1657
(6 fő)

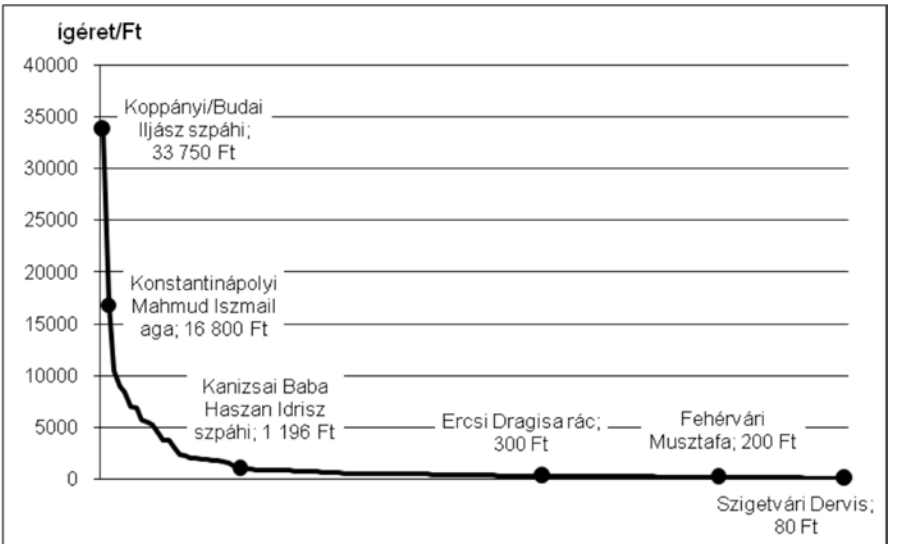

E csoportban a foglyok által felajánlott összegek, anyagi erőviszonyaiktól és társadalmi helyzetüktől függően, nagyon különbözőek voltak. A legkevesebbet Szigetvári Dervis ajánlotta: 1650. július 22-én 80 darab kősót ígért, amely szemtelenül vakmerő ígéret lehetett, hiszen a főúr 100 forintért vette a vázsonyi hajdúktól.[94] A legmagasabb ígéretet 1657. február 24-én[95] Koppányi, ill. Budai Iljásznál találjuk: meglepő módon, a török első ajánlata jóval magasabb a másodiknál; először 8000 tallér készpénzt, 8000 tallér értékű portékát, 3 fő nevezetes keresztény rabot, 4 darab úrnak való fő lovat aranyos szerszámostul, 2 darab vezérnek való kerek sátort ígért, amely kiszámított érték: 33 750 Ft. Ez bizony a vételár 150-szerese,[96] ezért sokkal valószínűbb, hogy az úr részéről való követelésről van szó,

készült rablistában (249. cs. N° 205. pag. 3.) már a borostyáni rabok közt találjuk, akik *„csak hevernek”*, mellette pedig az áll, hogy *„megholt”*, tehát 1649-ben már biztosan halott volt. Halála előtt négy úttal hozott 141 db kősót (249. cs. N° 299. pag. 21.), de így is jelentős lehetett a főúr vesztesége, hiszen 120 forintért (248. cs. N° 49., 137.) vette, és 3650 forintnyi értéket várt tőle.

[94] 248. cs. N° 65. pag. 11., 249. cs. N° 320.

[95] 249. cs. N° 384.

[96] A rabnyilvántartó könyvben (248. cs. N° 49. pag. 74.) a sarcolatlan rabok között találunk egy Budai Iljász ifjú legényt, a rabvásárnál már szerepelt.

noha az iratban egyértelműen az ígéret kifejezés szerepel. Azonban legyen ez követelés vagy ígéret, mindenképpen kiemelkedően magas, hiszen fogoly szpáhi, amely önmagában nem feltételezi ezt a magas összeget. Igen valószínű, hogy gazdag török fogolyról – pl. ziamet-birtokosról –, lehetett szó, és a főkapitánynak sikerült kipuhatoltatnia anyagi, társadalmi helyzetét.[97]

A rabok által felajánlott érték átlagosan – ha nem számítom a legalacsonyabb és a legmagasabb értéket –, 1200 forint körül mozgott ennek a közelében a kiszámított értékek alapján egyetlen embert találtam.[98] A leggyakoribb viszont a 300 forint értékű felajánlott sarc volt, amely 19 esetben (20 fő) figyelhető meg (köztük két rác, három szpáhi és egy aga van).[99]

A vételár és a felajánlott sarcösszeg 92 esetben (103 fő; 1639—1657) fordult elő együttesen (8. diagram).

8. diagram:

Batthyány I. Ádám rabjai vételárának és felajánlott sarcának aránya 1639—1657 (6 fő)

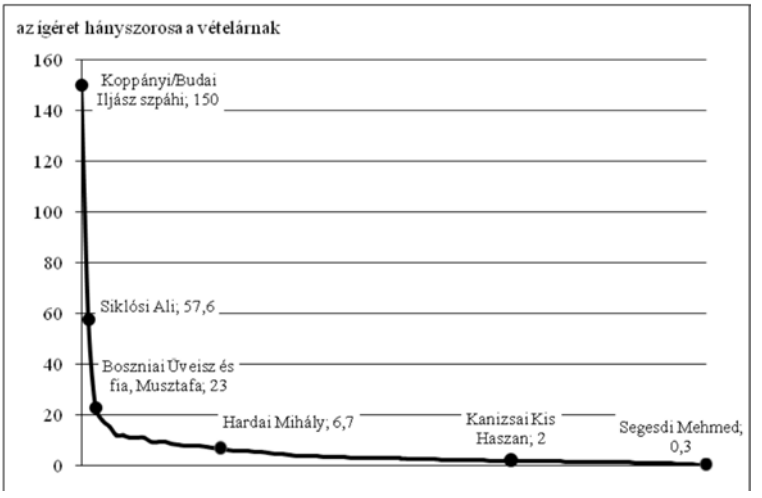

[97] Erre példa Batthyány I. Ádám viceporkolábjának, Hodászi Mihálynak 1652. december 9-ei jelentése (249. cs. N° 347.).

[98] Kanizsai Baba Haszan Idrisz szpáhinál is a rabnyilvántartó könyv (248. cs. N° 49. pag. 31.) és a 249. cs. N° 299. pag. 5. összeírás van segítségünkre. 1642. jún. 20-án a török ígérete: 400 Ft, 5 darab skarlátszőnyeg, 6 darab duplakecse, 2 darab selyemöv, 1 darab úrnak való párducbőr, kiszámított érték 1196 Ft.

[99] Ezekre a rabokra vonatkozóan 11 esetben találtam vételárat is, 27 forinttól 150 forintig, ezek nagyon szélsőséges értékek. A követelések is ugyanolyan szélsőségesek, 525 forinttól egész 20 802 forintig terjednek (13 esetben, 14 főnél jegyezték fel).

E csoportban öt olyan rab is van, aki a megvásárlásakor kiadott összegnél kevesebbet ajánlott fel.[100] 19 esetben a rabok a vételár dupláját sem ígérték, azonban a leggyakrabban – nyolc esetben –, a vételár kétszeresét ajánlották.[101] Átlagosan az ígért összeg a vételár 6,6-szerese,[102] erre azonban csak egyetlen konkrét példát találunk.[103] 22 fogoly ígért az átlag fölött, ebből 23-szoros ígéretével kiemelkedik Boszniai Üvejsz és fia, Musztafa,[104] és 57,6-szeres ígéretével Siklósi Ali. A vételár nem tükrözi a rabok tényleges értékét, hiszen a legtöbb esetben a főkapitány a kótyavetyén[105] jutott hozzájuk.

Batthyány I. Ádám követelését 103 esetben találtam meg (129 személy), ezek forintra átszámított értéke igen magas, mintegy 714 000 Ft (9. számú diagram). A főkapitány 1642 és 1657 között támasztott követelései évi átlagban majdnem eléri a 48 000 forintot, azonban a rabok ténylegesen behozott váltságdíja meg sem közelítette ezt a magas összeget.

[100] Segesdi Mehmed szpáhi (0,3), Pécsi Mehmed, Pécsi Haszan aga szolgája (0,4), Palotai Kis Bajrám (0,7), Szigetvári Dervis (0,8), Kanizsai Kara Haszan aliter Deli Kurd (0,8).

[101] Fehérvári Musztafa, Kanizsai Kis Haszan, Kanizsai Mehmed, konstanci aga szolgája, Kaposvári Haszan, Kaposvári Redzseb, Zülfikár fia, Koppányi Rizván szpáhi, Türbéki Piri aga, Kanizsai Szabó Ahmed, Mahmud kethüdá fia.

[102] A két szélső értéket nem számítottam.

[103] 1653 októberében-novemberében Budai Bolond Mehmed azt ígérte (249. cs. N° 353.), hogy hoz az első útjában 1000 tallér készpénzt, 1 fő keresztény rabot, 1 db úrnak való lovat, ennek a kiszámított értéke: 3000 Ft. A rabnyilvántartó könyvből ismerjük a vételárát (248. cs. N° 49. 68.): 600 forintért adták el 1651-ben a kisfaludiak.

[104] Boszniai Szakállas Velim Üvejsz követelése 1656-ban: 3000 tallér kp., 1000 tallér mindenféle portéka, 2000 db kősó, 6–6 db párducbőr, tigrisbőr és díványszőnyeg, 2 db úrnak való ló, kiszámított érték 19 082 Ft. Kisfaludy Balázstól vették a törököt 1656-ban 300 forintért (248. cs. N° 49. pag. 208.): *„Bosznai Szakállas Udum Veisz, fiával, Musztafával együtt fogták."*

[105] A kótyavetyén pedig Batthyány Ádám, mint mindenki, is jutányos áron vehetett foglyokat.

9. diagram:
A Batthyány I. Ádám által követelt sarcok 1642—1657
(6 fő)

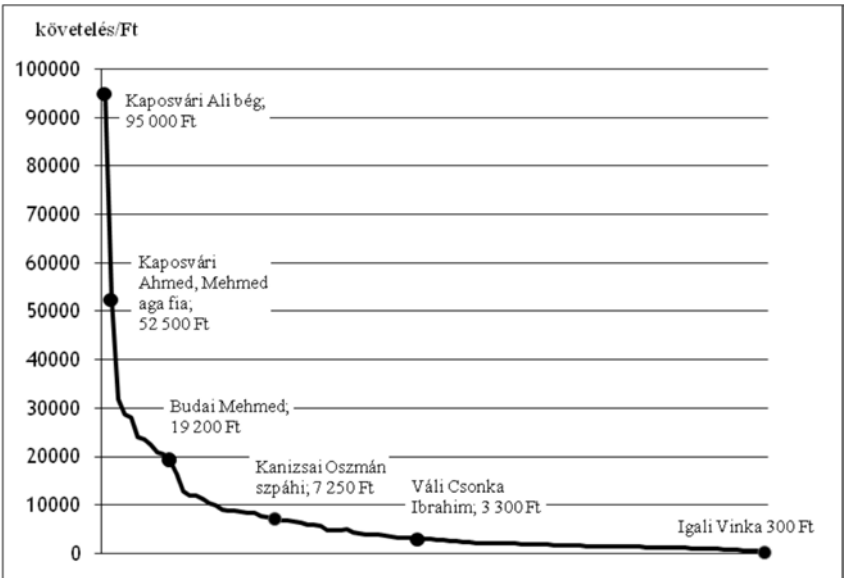

A legalacsonyabb követelést Igali Vinka rác asszonynál találjuk, 150—150 forintnyi készpénzt és portékát,[106] ez vételárának csupán a duplája.[107] A legmagasabb, 95 ezer forintnyi követelést Kaposvári Ali bégnél olvashatjuk. A forrás[108] nem jelzi, hogy honnan származott a török fogoly, de a sarc alapján valószínűleg nagyon jelentős főrabról lehetett szó.[109] A követelések átlaga 6200 Ft.[110] 31 esetben az átlagnál magasabb volt a követelés. Összességében megállapítható, hogy Batthyány I. Ádám elvárásai igen magasak voltak, azért a valóságos teljesítés ettől messze elmaradt.

---

[106] 248 cs. N° 71.

[107] 249. cs. N° 49. pag. 272.: *„Igali Vinka Rácz Asszony Anno 1641. ezt is Igal alól hoztuk, vettök meg az kótyavetyén pro fl. 150. Eodem Anno megsarcolván [...]".*

[108] 248. cs. N° 47/a.

[109] 249. cs. N° 231. pag. 1.: *„No 2. Ali Bék szalonaki, szaimon [záim, ziámet] kértem készpénzt tall. 20 000, mindenféle partékát fl. 20 000, keresztény rabot No 20, úrnak való lovat. N° 20."* Ez elképesztően magas követelés (a kiszámított érték 95 000 Ft), akkor is különleges, ha rangos törökről van szó, aki ziámet-birtokos, hiszen a vételárnak 63-szorosa (a rabnyilvántartó könyvből ismert, 248. cs. No 49. pag. 42.): *„1. Kaposvári Ali Bég. Anno 1649. Kiskomáromi Samadori Jancsitul vettük pro fl. 1500"*

[110] A két szélső értéket ugyancsak kivettem.

A vételár és a követelés együttesen 75 esetben (82 személynél) található meg (10. számú diagram).

10. diagram:
Batthyány I. Ádám rabjai vételárának és a főkapitány követelésének az aránya
1642—1657
(7 fő)

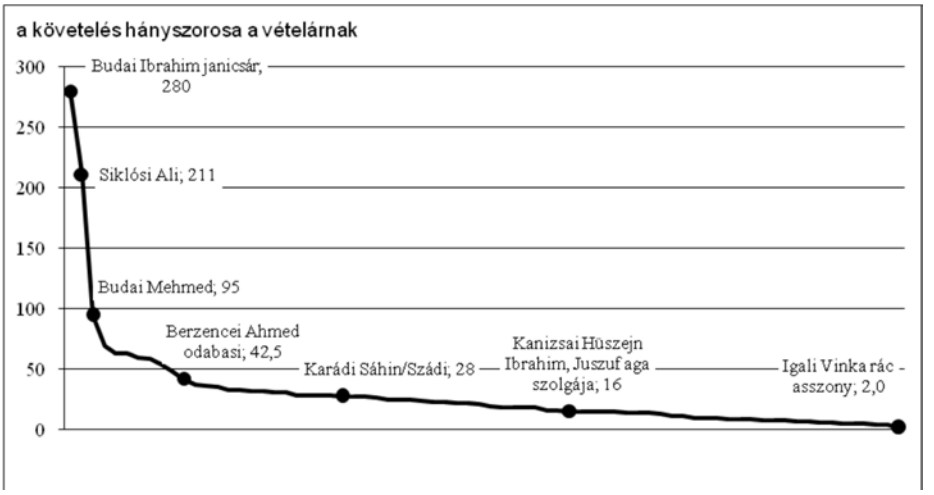

A már jól ismert Igali Vinka rác asszonytól[111] csupán vételárának dupláját várták el, és 36 esetbe a követelés a vételár 20-szorosa alatt marad. Átlagosan a vételár 30-szorosára tartottak igényt, sőt 21 esetben ennél is magasabb az arány: két török fogolynál a követelés a vételárnak több mint a 200-szorosa: Siklósi Alinál[112] és

[111] A rác asszonynál szintén az ígéretet és a követelést találjuk (248. cs. No 71., 1642. jún. 20.), a végső alku, ellentétben az itteni 150—150 forintnyi készpénz és portéka követeléssel, 100—100 forintnyi. Igaz, a rabnyilvántartó könyvben a sarcolatlan igali rácok között van, mégis innen és a 249. cs. N° 299. összeírásból ismerjük az értéket, amiben megállapodtak. Az asszony ígért: 100 Ft készpénzt és 60 forint értékű portékát, ennek a követelés alig kétszerese. Nagyon kivételes, hogy ennyire kicsi haszonnal megelégedett a főúr, hiszen a sarc a vételárnak mindössze 1,3-szorosa, a követelésnek pedig a 0,7-szerese lett, és ez sem számít magasnak, mivel ez csupán duplája a vételárnak.

[112] Siklósi Ali szpáhi 1651. február 2-án (249. cs. N° 308. pag. 3.) ígért 800 tallér készpénzt, Gál Mihókot vagy olyan értékű portékát, amennyi a sarca, 10 vég abát, 5 pár karmazsin csizmát, kiszámított érték 2305 Ft. Ehhez követeltek még 1900 tallért, 300 vég abát, 100 pár csizmát, 1500 forint értékben mindenféle portékát vagy 2000 darab kősót. Kiszámított érték 8455 Ft, ez az ígéret 3,4-szerese. A rab április 6-án (249. cs. N° 310. pag. 1.) ígért 800 tallér készpénzt,

már említett Budai Ibrahim janicsárnál.[113] Ez ugyancsak a fentebbi megállapítást igazolja, azaz a vételárhoz képest nagy nyereségre számított a főúr, ettől azonban nagyon távol esett a ténylegesen befolyt sarc értéke.

Együttesen 96 esetben (118 személynél) találunk felajánlott és követelt sarcot is, az arányok pedig nagyon változóak (11. számú diagram). A legalacsonyabbat Besirnél (1,2) és Kanizsai Terlak Alinál[114] (1,3) találjuk.[115] Batthyány átlagosan a rabok által fölajánlott összegnek a nyolcszorosát követelte a foglyaitól.[116] Négy rabnál is 11-szeres az ígéret és a követelés aránya: Koppányi Ali szpáhinál, Kanizsai Kara, ill. Kurta Haszannál vagy másképp Deli Kurdnál, Kanizsai Mehmednél, konstanci aga szolgájánál és Pécsi Mehmednél, Pécsi Haszan aga szolgájánál.

Gál Mihókot, 20 vég abát, 10 pár csizmát és *„ennél feljebb nem akar ígérni."* A viszonylag magas ígéret és követelés mellett elég meglepő a vételár: a siklósi szpáhit a rabnyilvántartó könyv sarcolatlan rabjai között találjuk (248. cs. N° 49. pag. 22.): *„1. Siklyósi Ali Iszpáhia Anno 1650. beszprémi gondviselőnk, Szili Gergely vette számunkra pro fl. 40. Ezt az rabot az leányunknak adtuk."*

[113] Budai Ibrahim 1651. november 6-án követelt sarca: 6400 tallér készpénz, 4150 tallér portéka, 5050 db kősó, 3 keresztény rab és 300 db jó öreg ökör, kiszámított érték 27 975 Ft. A vételára csupán 100 Ft volt (248. cs. N° 49. pag. 65.).

[114] torlak=bolond, a Hegyi Klára által összeállított Muszlim férfi- és ragadványnevek kéziratos jegyzéke.

[115] Kanizsai Terlak Ali mellett 1647-ben két oszlop áll, az elsőben 250 darab kősó, 30 vég aba, 50 tallér áll, a másodikban 300 darab kősó, 50 vég aba és ugyancsak 50 tallér. Kissé meglepő ugyan (a követelés, illetve a végső sarc ennek az ígéretnek mindössze 1,3-szerese), de ezzel meg is elégedett a főúr, hiszen ezt találjuk a rabnyilvántartó könyvben (és a 249. cs. N° 299. pag. 6. oldalán is): *„Anno 1642. Cseönge Györgytül vettök pro fl. 100. Anno 1646 ezt az rabot Csillagh Ferencet megszabadétotta, s adott még hozzája kűsót N° 300, abát véget N° 50, készpénzt tall. 50."*

[116] *„Kanizsai Amhet, kit Csillagh adott ű Nagyságának, ígért: készpénzt fl. 200, kűsót N° 100, csizmát N° 10 pár, papucsot kapc. N° 5 pár."* (248. N° 130., 1647. ápr. 3.). Az ígéret kiszámított értéke 350 forint. Semmi megjegyzés sincs mellette, de az elég beszédes, hogy a következő sarcalkut 1649. április 5-én jegyezték föl, ekkor 100 tallér készpénzt, 150 darab kősót, 10 pár karmazsin csizmát, 10 pár papucsot kapcástól és 10 darab kecsét (teveszőr takarót) ígért. A követelés jóval magasabb: 500 tallér készpénz, 600 darab kősó, 30 pár karmazsin csizma, 30 pár papucs kapcástól, 110 darab kecse és még 700 forint értékű portéka és ló. A kiszámított érték 2860 forint, tehát az ígéretnek 8,2-szerese.

11. diagram:
A Batthyány I. Ádám rabjai által felajánlott és a főkapitány által követelt váltságdíjak aránya 1642—1657
(8 fő)

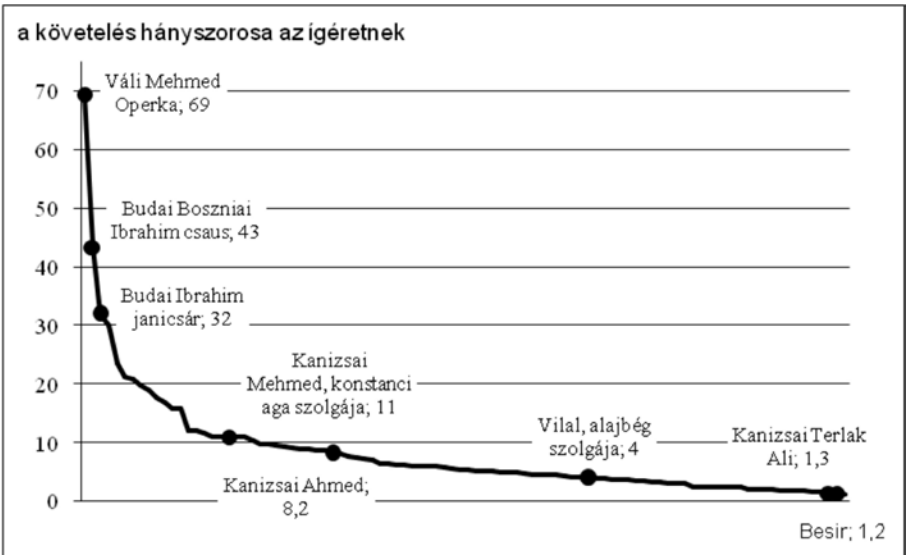

Koppányi Ali[117] mellé 1646. december 1-jén Batthyány saját kezűleg jegyezte fel: *„Ez másként gondolkodjék dolgáról, így soha nem szabadul ki, hanem ezerekről [!] s jó lóról s portékáról gondolkodjék, ha szabadolni akar."* Ugyanis a török rab csupán 300 darab kősót ígért.[118] 1647. március 7-én[119] is csak 50 forint készpénzzel ígért többet, erre a főúr a következőt jegyzte neve mellé: *„Ezt látom, hogy csak mintegy tréfálódzik, hanem ezt adja: készpénzt tall. 3 000, kősót N° 300."* Ez már az első ígéret 11-szerese, persze lehet, hogy csak dühében követelt ilyen sokat a főúr. Nem igazán voltak hatékonyak a tárgyalások a következő évben sem. 1648. szeptember 17-én két irat[120] is készült kétféle kézírással, de Koppányi Alinál mindkettőben ugyanaz áll: *„Koppanÿ Ali ígér kűsót N° 200, készpénzt fl. 200. Ez, amint látjok, csak játszik velünk, akiért rosszul jár egyszer, ha hat avagy hét annyit nem*

[117] A rabnyilvántartó könyvben két helyen is találunk Koppányi Ali nevet: 248. cs. N° 49. pag. 54., pag. 202. Egészen biztosan az 54. oldalon lévőről van szó, hiszen a helyzet, az eladó, a vételár azzal egyezik meg: *„I. Koppáni Ali Iszpáhia Anno 16** ezt az rabot Cseönge Györgytől vettök pro fl. 120."*

[118] 248. cs. N° 132.

[119] 249. cs. N° 144. pag. 1.

[120] 249. cs. N° 188.

ígér még ehhez, nem szabadul. Ha penig egynéhány ezer kila[121] *gabonát ad, azt is elvesszök tűle, lássa, melyiket válassza."*[122] A rabnyilvántartó könyv szerint Ali három év múlva, 1649-ben megsarcolt – ha valóban ugyanarról a személyről van szó. Első ígéretéhez képest tehát jóval többet ajánlott fel: 1000 darab kősót és 400 tallér készpénzt. Ez első ígéretének több mint ötszöröse, ha nem is *„hat vagy hét annyi"*. Az 1643. július 7-én készült listából egyértelműen kiderül, hogy Batthyány Ádám Koppányi Ali szpáhit 1643-ban vásárolta.[123] Ennek alapján hat év telt el fogságba esésétől, mire végre megszületett alkuja. Az első ígéret a 2,5-szerese, a követelés jóval magasabb, 27,5-szerese, a sarc 13,3-szerese a vételárnak. A követelésnek a megállapodás csupán a felét teszi ki; mindketten jócskán engedtek. 1651. július 1-jén[124] a fogoly még mindig Borostyánban töltötte az időt, sőt már hozott is valamit (erre sehol másutt nincs adat), de nevét Ádám gróf azok közé írta, akik *„cigányságért vannak itten"*. A rabnyilvántartó könyv szerint ő is meghalt, ugyanis 1652. november 28-án: *„egyenlő akaratból megvévén az rabok az várat, mely cselekedetekért megverettettenek, legkiváltképpen ezen rabunk, mivelhogy ő volt minden hamis praktikáknak indítója, die 14. Decembris megholt az vereség után."* (Egy másik rablistában is megtaláljuk ugyanezt az adatot.)[125] Koppányi Ali tehát beteljesítette sorsát; kilenc évet töltött fogságban, majd három évvel később megalkudván sarcát sosem adta meg. A rablázadást talán tényleg ő indította el, amely alkalom lett volna megszabadulására, de nem sikerült neki – rabtartója büntetésül halálra verette.

A sarcalku irataiban szereplő hét töröknél[126] a követelés több mint 20-szorosára rúgott. Azt gondolnánk, biztosan magas rangú törökökről volt szó, de csak Kanizsai Ahmedről jegyezték fel, hogy Mahmud kethüdá fia,[127] tehát ő a gazdag

[121] kila: régi gabona-űrmérték, amelynek nagysága koronként és területenként változott. Általában 25–30, ritkábban 41 kilogrammnak felelt meg. Vö. Kakuk, 1996. 161.; 1 kila=20 oka=25,20 kg. Vö. Bogdán, 1991. 50.

[122] 249. cs. N° 189/a. pag. 3.

[124] 248. cs. N° 92. pag. 1. és 3.

[123] 249. cs. N° 321. pag. 5.

[125] 249. cs. N° 325.

[126] Karádi Sáhin/Szádi(k), Budai Mehmed, Kanizsai Szabó Ahmed, Mahmud kethüdá fia, Türbéki Piri aga, Budai Ibrahim janicsár, Boszniai Ibrahim, Váli Mehmed Operka.

[127] Kanizsai Ahmed szpáhitól, Mahmud kethüdá fiától 1649–1650-ben elég magas váltságdíjat követeltek: 5000 tallér készpénzt, 3000 tallér portékát, 5000 darab kősót, 2 darab úrnak való lovat szerszámostól és két keresztény rabot. A kiszámított érték 24 000 forint, ez kiemelkedően magas, 48-szorosa a vételárnak. Annál meglepőbb, hogy három évvel később 1653. október 25–30-án (249. cs. No 353. pag. 1.) már mindössze 100 darab kősó, 50 pár karmazsin csizma, 10 pár papucs kapcástól és egy keresztény rab áll neve mellett, akinek a „nevét kívánja tudni".

édesapa miatt lehetett fontos. A rab társadalmi helyzete, vagyona nem feltétlenül a tisztségéből fakadt.[128]

A legnagyobb eltérést Váli Mehmed Operkánál találjuk:[129] 1647. március 7-én 200 talléros készpénz ígéretével igen fölbosszantotta a főurat: *„Ez úgy látom játszik, s kíván is sarcot, ím csinálok is nekie, ahhoz is akkomodálja* [tartsa][130] *magát: készpénzt tall. 4000, kűsót N° 3 000, jó öreg ökröt N° 300,*[131] *párducbőrt N° 16,*[133] *öreg díványszőnyeget N° 15,*[134] *úrnak való lovat egyet, olyan szép szerszámmal együtt, ki ezöst és aranyos legyen, pallos is olyan, s jakopjával* [jakub: lótakaró][135] *együtt, és egy szép tigrisbőrt rajta."* Ha kiszámítjuk ezeknek az értékét, akkor még megdöbbentőbb az eredmény: 20 802 forint Batthyány

[128] A főkapitány gondosan kikémleltette embereivel a rabok anyagi helyzetét, 249. cs. N° 347.: *„Anno 1652. die 9. Decembris Hodászi Mihólt* [Hodászi Mihály] *a' minemő dolgokat vallott az török rabok ellen minek előtte az executióra* [vallatásra] *vitték: 1. Feiérvári Vaioli Ali: ezt az feiérvári alajbég vejének mondják lenni; 2. Agó Ali: ságai szpáhi; 3. Budai Bolond Gyumlia* [gönüllü] *Memhet: az 4000 tallérig megsarcol; 4. Kanizsai Csonka Musztafa, csizmaszia: gazdag atyja vagyon, most is él; 5. Bosznai Ibrahim: Graditsa felé való, Budán gazdag atyafiai vannak; 6. Koppani Ali: ez szegény legény volt, anyja volt, de az is megholt, 100 tallért kért ott benn kölcsön, azt is mind megitta; 7. Budai Memi: gazdag török, most is él az anyja; 8. Budai Hadsi Huszain: gazdag apja anyja és felesége vagyon; 9. Budai Ibrahim, csizmaszia* [csizmadia] *legény, gazdag török; 10. Feiérvári Csirkó odabasa: szegény, megitta, amije volt; 11. Feiérvári Kalmár Ali: gazdag török; 12. Feiérvári Becsér: ennek mindenkor feles pénzt hoztanak, kit talpok alá varrván, kit nadrágban, kit dolmányokban varrván; 13. Feiérvári Memhet: ezt is gazdag töröknek mondja lenni; 14. Budai Pirkó: ez is gazdag török; 15. Palotai Baierán: gazdag török; 16. Budai Ker Alit is gazdagnak mondja, Baieránnak bátyja; 17. Budai Musztafa Cselebi; 18. Musztafa aga; Ezek felől semmit nem tud mondani, de az többit mind szegényeknek mondja lenni."*

[129] 249. cs. N° 144.

[130] lat. accommodō: illeszt, alkalmaz, szab, alkalmazkodik, igazodik.

[131] A fentebbi 16 forintos darabértékkel számoltam (248. cs. N° 68., 249. cs. N° 165., 299.).

[132] A legértékesebb párducbőr: 198 tallér (249. cs. N° 299. pag. 52.).

[133] A legértékesebb díványszőnyegét vettem: 100 tallér (249. cs. N° 299. pag. 50.).

[134] Lóra való pallos: sajátos magyar egyélű vágófegyver. A nehéz fegyverzet, ill. a ruha átvágására szolgált, jobboldalt viselték a nyereg alatt. A másik szúró, illetve vágófegyver, amelyet ugyancsak a nyereg alatt viseltek a hegyestőr. A XVI. században még a lófelszereléshez inkább hegyestőrt, a XVII. században pedig pallost követeltek. (Kalmár, 1971. 87–99.; Temesváry, 1982. 51.; Temesváry, 1992. 42.; Kőszeghy, 2009. 14.)

[135] Jakub (oszmán-török: yapuk; a magyar forrásokban: jakub, jakup): a török lótakarók egyik változata, amivel a csótár helyett a díszesen felöltöztetett lovakat fedték be. Csuhából vagy abából szabott, gyakran hímzéssel díszített takaró, mely a hasonló anyagú és díszű kandallótakarókkal (ocak yaşmaı) és ajtófüggönyökkel (kapı perdesi) azonos árucsoportba tartozott. (Pásztor, 2010. 304.; Vö. Kakuk,1996. 27.)

I. Ádám első követelése a török által felajánlott sarc 69-szerese.

Összességében egyértelműen megállapítható, hogy Batthyány I. Ádám nagyon magas értékekről alkudozott foglyaival. 35 rabnál jegyezték fel – illetve tudtam kikövetkeztetni, kiszámolni –, mind az öt értéket (28. számú diagram). A legalacsonyabb érték a vételár (7293 forint 53 dénár), ennél az ígéret magasabb (32 686 Ft), az előbbi 4,5-szerese. A kialkudott váltságdíj (63 265 Ft) azonban a főúr követelésének (207 016 Ft) csupán 31%-a. A vételárnak a követelés majdnem a 28-szorosa, az ígéretnek 6,3-szerese. A kialkudott sarc a vételár 8,7-szerese, a teljesítés a váltságdíj 71%-a.[136]

12. diagram:

Batthyányi I. Ádám sarcalkunál szereplő rabjai, akiknél a vételár, az ígéret, a követelés, a sarc és a teljesítés is megtalálható 1640–1658
(35 fő)

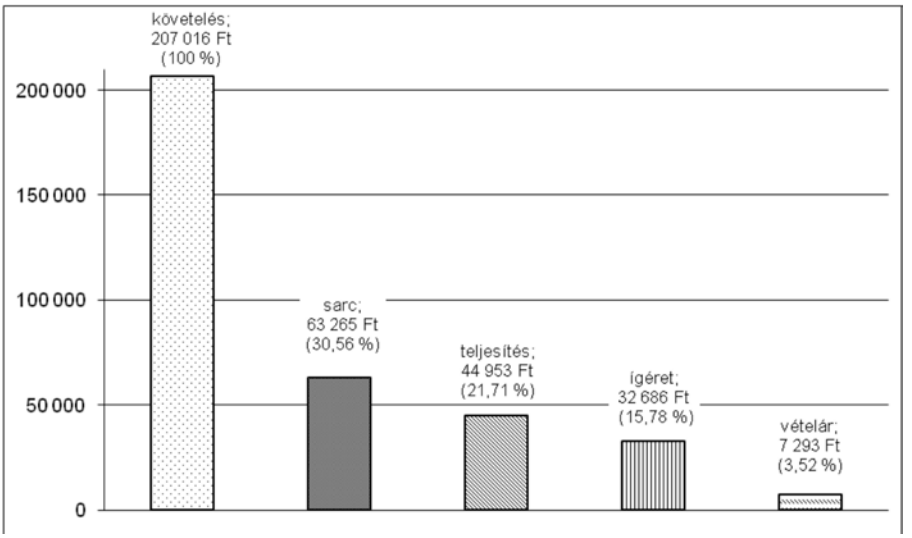

Mivel itt ugyanazokról a személyekről van szó, az itt szereplő értékeket pontosnak vehetjük, de azt mégsem gondolnám, hogy jellemzően a kialkudott sarc 71%-a folyt volna be, már csak azért sem, mert itt csupán egyetlen halott rab, Tolnai Juszuf szerepel, aki halála előtt teljesítette a megállapodást. A fentiek alapján tudjuk, hogy az összlétszámban kifejezetten magas a halottak aránya (18%), tehát

[136] Batthyány II. Ferenc idején a fennmaradt regestrum alapján több mint 70 ezer forintnyi értéket várt volna a főúr, és ennek 55%-a meg is érkezett (majdnem 40 000 forint), kiszámított értékekről van szó. Vö. Tarkó, 2010. 87–88.

nem lehetett ennyire kedvező a teljesítés. Az eltűnt, valószínűleg megszökött rabok arányát – az iratok alapján – nem tudom megállapítani.

Belegondolni is hátborzongató, hogy a XVI–XVII. századi Magyarországon magyar, török és rác férfiak, ritkábban nők, sőt akár gyerekek vagy egész családok is azzal töltöttek az életükből egy-két, átlagosan három évet, vagy akár több mint egy évtizedet, hogy rabtartójukkal alkudoztak váltságdíjuk összegéről, majd megpróbálták összeszedni a kialkudott, kikényszerített sarcot. Miután ez a rendszer meghonosodott, a felnövekvő generációknak a túlélésre kellett felkészülniük a valódi, emberhez méltó élet helyett. Természetesen az is nyilvánvaló, hogy ezt a szokást (gazdasági ágazatot?) a keresztények a megszállóktól vették át. A túlélésért vívott harc kényszerítette őket a kegyetlen szokás elsajátítására, művelésére. Ibrahim aga[137] sarcalkujánál hivatkozik is erre Batthyány I. Ádám: *„Az ilyen sarcoltatást az Kanizsaiaktul tanultok, azért ebben semmit el nem engedünk, mert Ányos Péter csak egy agaságbeli tisztviselő lévén, mégis ennyire sarcolták, jóllehet ő lovat nem adott, de ahelyett egynéhány posztót és bizonyos számú puskát adott, amely nélkül mi nem szükölködünk."*[138] Az áruforgalom tehát óriási volt, és az „úrnak való", kiemelkedően értékes áruk valamint a hétköznapi portékák mellett bizony már fegyvereket is találunk. Ez azért megdöbbentő, mert törvény tiltotta – halálbüntetés terhe mellett –, a fegyverekkel, ill. a tilalmas árukkal való kereskedést, amely egyenlő volt, a törökösség bűnével.[139]

Mindezek alapján valóban elmondható, hogy Batthyány I. Ádám idején nagyüzemivé vált a rabkereskedelem. Ezt akkor a történelmi körülmények szinte elkerülhetetlenné tették.[140]

---

[137] A forrásokban két Ibrahim agát találtam: a berzenceit, a németújvári fölső tömlöcben, akiről az tudható még, hogy helyben van és sarcolatlan 1654 és 1657 között (249. cs. N° 355., 383., 386.), semmi sem szól a két személy azonossága mellett. A másik az igali, aki megsarcolt 1655-ben (248. cs. N° 49. pag. 60. és 249. cs. No 299. pag. 46.): 200 tallér, 700 darab kősó, 40 vég aba, 20 pár karmazsin csizma, ez tehát igen távol áll az iratban (1651. máj. 3., 249. cs. No 313.) lévőtől: 3600 tallér készpénz, két keresztény rab pro fl. 2000, egy úrnak való ló aranyas szerszámostul, fékestül, nyergestül. A kiszámított érték kiemelkedően magas: 8900 Ft. Ráadásul a 248. cs. N° 104/a. lajstrom szerint Igali Ibrahim agát 1653-ban vették 200 forintért a vázsonyiaktól, habár a rabnyilvántartó könyvben (248. cs. N° 49. pag. 60.) 1652 áll, mindkét évszám későbbi, így ő sem azonosítható ezzel az Ibrahim agával.

[138] 249. cs. N° 313. Ányos Péter váltságdíjáról még: Varga, 1981. 122. és J. Újváry, 2002 ősz – 2006 ősz. 108., 115.

[139] *„arma et instrumenta bellica aliasque veritas res et inter has cuprum quoque"* 1526–1606. évi törvényczikek. 520–521., idézi: Szakály, 1997. 42–43.

[140] 1633 és 1640 között Egerszeg, Pölöske, Kapornak, Egervár, Keménd, Lövő, Magyarosd, Tótfalu, Kiskomárom, Zalavár, Szentgyörgyvár, Szentgrót, Bér és Körmend teljes zsoldösszege 419 773 forint 50 dénárt jelentett volna. (Kelenik, 1993. 101–122.)

RODALOMJEGYZÉK

Ágoston Gábor: A hódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. In: Hadtörténeti Közlemények, 111. (1998) 2. sz., 351—383.

Benda Borbála—Koltai András:
Batthyány Ádám és familiárisai. [Elektronikus adatbázis.] http://archivum.piar.hu/batthyany/familia-keret.htm

Bogdán István: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp., 1991.

Csapodi Csaba: Eszterházy Miklós nádor (1583—1645). Bp., é. n.

Fodor Pál: Vállalkozásra kényszerítve: az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16—17. század fordulóján. 2006.

Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkapitányai I—III. Bp., 2007.

Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995.

Hegyi Klára: A török terület élete. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története 3. (1526—1686) 1—2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 2. 1985.

Iványi Béla: Gróf Batthyány Ádám, a levéltárrendező. In: Levéltári Közlemények, 20—23. (1942—45)

J. Újváry Zsuzsanna:
„Az szegény anyámat immáron teljességessen megemészti az a sok siralom." A török kori Magyarország élete egy muszlim rab viszontagságainak tükrében. In: Keletkutatás, 2002. ősz-2006. ősz. 102—130.

J. Újváry Zsuzsanna:
„De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll" A vezekényi csata és Esterházy László halála. In: Hadtörténeti Közlemények, 119. (2006) 4. sz., 943—972.

J. Újváry Zsuzsanna:
„Csak a nevét viseljük a békességnek...” Oszmán hódoltatás és hódító levelek a Dunántúlon a XVII. században. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Mindennapi élet a török árnyékában: Kora újkori társadalom- és életmódtörténet. Piliscsaba, 2008. 15—35.

Kakuk Zsuzsa: A török kor emléke a magyar szókincsben. Bp., 1996.

Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Bp., 1971.

Kelenik József: A nemzetiségi megoszlás, a veszteségek és a fluktuáció mértéke. Tizennégy Kanizsa elleni végvár helyőrségében (1633—1640). In: Petercsák Tivadar—Szabó Jolán (szerk.): Végvárak és régiók a XVI—XVII. században. (Studia Agriensia 14.) Eger, 1993. 101—122.

Koltai András: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. In: Levéltári Közlemények, 71. (2000) 1—2. sz., 207—231.

Koltai András: Egy főúri lakodalom előkészületei (Esterházy László és Batthyány Eleonóra menyegzője Rohoncon 1650-ben), Lymbus, 2003.

Kőszeghy Péter: Balassi Bálint (155—1594). Pozsony, 2009.

Nehring, Karl: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605—1609). In: Századok, 120. (1986) 1. sz., 3—49.

Pálffy Géza: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI—XVII. században. In: Hadtörténelmi Közlemények, 122. (2009) 2. sz., 321—356.

Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI—XVII. századi török-magyar határ mentén. Fons IV., 1997. 5—79.

Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. In: Történelmi Szemle, 38. (1996) 2—3. sz., 163—219.

Pásztor Emese: Az Esterházy-kincstár textíliái. Bp., 2010.

Salamon Ferencz: Két magyar diplomata a tizenhetedik századból. 1884.

Salamon Ferencz: Magyarország a török hódítás korában. 1886.

Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.

Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp., 1997.

Takáts Sándor: Műveltségtörténeti közlemények: magyar rabok, magyar bilincsek: első közlemény. In: Századok, 41. (1907) 5. sz., 415—435.

Takáts Sándor: Rajzok a török világból I—III. Bp., 1915–1917.

Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., 1928.

Tarkó Ilona: A török rabok váltságdíjai Batthyány II. Ferenc idején. In: J. Újvári Zsuzsanna (szerk): Mindennapi élet a török árnyékában. Bp., 2010. 71—80. 2010

Temesváry Ferenc: Fegyverkincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp., 1992.

Temesváry Ferenc: Fegyverkincsek, díszfegyverek. Bp., 1982.

Tóth István György: Körmend a kora újkorban (1526—1809). In: Szabó László (szerk.): Körmend története. Körmend,1994.

Zimányi Vera (összeállította): A herceg Batthyány család levéltára. 1962.

Zimányi Vera: A rohonc-szalonkai uradalom jobbágysága a XVI—XVIII. században. 1968.

Slave Trade and Ransom Deals in the Domain of Adam Batthyány I
by Ilona Tarkó

Transdanubian Chief Captain Adam Batthyany I (1610-1659) continuously had to face the threat of the Ottoman army. During his period there used to be slave trade, in which the aristocrat participated actively, since only he had adequate infrastructure to keep captives, who had to be guarded and fed. During his reign the customary law culminated.

Bargaining was a very important part of slave trade. The guards bargained with every single captive for many years and in general two years were needed for the contract to seal, but in special cases the bargaining could go on for 13 years. The offered and the demanded ransom usually differed from each other. The rate between the two ransoms was significantly varying, usually the aristocrat demanded 8, but sometimes 43 or even 69 times more than the offered ransom. The agreed and the executed ransoms are also documented, and the rate between these two show extremities as well (from 4% to 117%).

It can be ascertained clearly that the motion of slaves and Turkish goods was very significant. The costs of peonage were high enough, which were increased by high death rate as well as by the escapees and the unpaid ransoms.

By the 17th century (the period of Adam Batthyány I) slave trade had grown large-scale, but the historical circumstances made this inevitable too.

A KURUC FOGLYOKKAL VALÓ BÁNÁSMÓD FÜLEKEN KOHÁRY ISTVÁN FŐKAPITÁNYSÁGÁNAK KORÁBAN (1672–1682)

KOMJÁTI ZOLTÁN IGOR

Az 1670 tavaszán kirobbant Wesselényi-féle felkelés bukása után a Habsburg-abszolutizmus még nagyobb erőre kapott, és napirendjére tűzte a szervezkedésben és lázadásban vezető szerepet játszó személyek felelősségre vonását.[1] Ezek az emberek birtokaikat és vagyonukat hátrahagyva, az Erdélyi Fejedelemségbe vagy a Hódoltságba menekültek, és bázisává váltak a bujdosó mozgalomnak.[2] Az 1672 nyarán kialakult európai külpolitikai helyzet lehetőséget teremtett a menekültek számára, hogy betörjenek Felső-Magyarországra, és a terveik megvalósításaként kiűzzék a Habsburgokat az országból.[3] Ám a felkelők elhamarkodott, gyakran hozzá nem értő katonai döntései, valamint a társadalmi csoportérdekek összehangolásának sikertelensége miatt, a bujdosótámadás nagyon hamar összeomlott. Az illegalitásba visszakerülő nemesek és volt végváriak megerősítették soraikat, és bár hat évig koncentrált támadást nem tudtak indítani a Habsburg központi kormányzat ellen, azért kisebb-nagyobb csoportokban mégis megjelentek az ország területén, itt soraikat a hatalommal elégedetlen rétegekből feltöltötték, és főképp gerilla harcmodort alkalmazva, harctevékenységet folytattak a császári és a Lipót hűségére felesküdött végvári katonák ellen.[4] A kuruc mozgalom tartósabb harcászati sikereket csak Thököly Imre fővezérsége idején ért el.[5]

Az egymással vívott harcok folyamán mind a kurucok, mind a császári szolgálatban levő végváriak ejtettek foglyokat. A kuruc mozgalom első éveiben még nagyon gyakran kivégezték mindkét részről az ellenfél rabul ejtett katonáit, ám az 1670-es évek második felétől már inkább kezdett elterjedni az a humánusabb szokás, hogy életben hagyták, és első adandó alkalommal kicserélték a foglyokat.[6] Érkezett azonban olyan parancsolat is 1677-ben az Udvari Haditanács részéről, hogy sem török, sem kuruc foglyokat nem ejthettek a végváriak, hanem a helyszínen

[1] Benczédi, 1978. 538.

[2] Benczédi, 1985. 1176–1177.; Benczédi, 1980. 35–36.

[3] Benczédi, 1985. 1201–1206.; Benczédi, 1980. 59–61.

[4] Benczédi, 1985. 1214–1221.; Benczédi, 1980. 62. és 76.

[5] Benczédi, 1983. 9–22.

[6] Nagy, 1983. 189.

meg kellett őket ölni.[7] A végváriak azonban nem szívesen végeztek a védtelen és magukat önkéntesen megadó, rebellisek közé tartozó rabjaikkal, főleg ha meg is lehetett őket sarcoltatni. Emiatt egyszer magukra zúdították az Udvari Haditanács haragját. A katonai szerv értésére jutott ugyanis, hogy a füleki katonák az elmúlt időszakban több alkalommal is a legyőzött és lefegyverzett kurucokat szabadon engedték, és csupán esküt tetettek le velük, hogy a többi lázadónak is be fognak számolni a velük való bánásmódot illetően. Az Udvari Haditanács értesítette Esterházy Pál bányavidéki főkapitányt, hogy kerestesse ki ezeket a végváriakat, és – mivel súlyosan megsértették az uralkodó többször is megújított szigorú parancsát, miszerint az elfogott kurucokat minden mérlegelés nélkül meg kell ölni – tartóztassa le, szabasson ki rájuk példás büntetést, és annak végrehajtásáról is intézkedjen.[8]

Koháry István és a füleki katonák gyakran szereztek kuruc foglyokat. A főkapitány 1677 októberében személyesen vezette azt a füleki csapatot, mely Wolfgang Frederick Cobb tábornok kérésére indult el, és útközben tíz kuruc foglyot ejtett. Ezeket Cobb magához kérette, hogy megnézze és kivallassa őket. Kohárynak tovább kellett mennie, de mikor pár nap múlva visszatért Monokra, és kérte volna vissza a foglyait, Cobb arra hivatkozva, hogy már három közülük megszökött, a többit emiatt Tokajba küldte, és nem szolgáltatta vissza a rabokat. Koháry hazaért, és Esterházy Pálhoz fordult a visszaszerzésük érdekében.[9] November 3-án aztán két levélből is értesült, hogy Cobb tábornok kivégeztette őket.[10]

---

[7] MOL C 1118. tekercs. N° 6578. (Štatny Archiv v Banskej Bistryci, a továbbiakban: ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bercsényi Miklós levele Koháry Istvánnak (Brunóc, 1677. május 24.)

[8] MOL P 125. 4731. tekercs. N° 8760. (Esterházy Pál nádor iratai) az Udvari Haditanács utasítása Esterházy Pálnak (Bécs, 1677. július 21.): *„...Ex fidedigna informatione habemus Prćsidiarios Fileckienses proxime denuo in quadam occasione nonnullos Rebelles seu prćdones a se debellatos ac disarmatos prćvio iuramento, quod cćteris prćdonibus idipsum pro ćquali suorum tractatione notificaturi sint liberos dimississe.*

Cum vero prćfati Filekienses per hoc contra reiteratum Suć Sacrć Ccsareć Regićque Majestatis serium mandatum graviter delinquerint, utpote cuius vigore nemo amplius Rebellium seu Prćdonum incaptivari, verum omnes, quotquot deprehendi potuerint sine ulla consideratione trucidari deberent.

Proinde Illustrissima Dominatio Vestra memoratos delinquentes quantocius arresto mancipari, eosque condigna et exemplari pśna affici curabit, Executura in eo benignam Suć Majestatis intentionem et omnimodam voluntatem...”

[9] Merényi, 1903. 72., V. levél (Fülek, 1677. október 25.)

[10] MOL C 211. tekercs. N° 1560. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars IV.) Koháry Farkas levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1677. november 3.); MOL C 1276. tekercs. N° 12 550. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bélteky Pál levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1677. november 3.)

A portyázó füleki katonáknak még több lehetőségük adódott kuruc foglyok rabul ejtésére. Említek pár példát. 1678 szeptemberében egy ideig Oláh János vette át Fülek ideiglenes parancsnokságát, és ő számolt be arról a Gács várában tartózkodó Kohárynak, hogy Nagy Orbán 50 lovassal portyán volt, és (Gyöngyös)Pata mellett 13 kuruc talpasra találtak, akiket megtámadtak, és ötöt fogságba ejtettek. Oláh *„…vizsgálván s firtatván őköt a szokás szerint…”*, úgy találta, hogy csak egyszerű kurucokról van szó, de azért bezáratta őket.[11] Hat nap múlva ismét négy foglyot és 20 lovat szereztek a fülekiek. A kuruc megszállás alatt levő Putnok melletti sikertelen rajtaütés után hazafelé tartó várkatonák szembetalálkoztak Tanka János kuruc hadnagy embereivel. A rebellisek csapata két napja hajtotta el a teljes (rima-)ráhói állatállományt, így az most hiánytalanul került a fülekiek kezére. A kuruc foglyokat kivallatták, de értékes információt nem kaptak tőlük. Oláh tömlöcbe záratta őket, lovaikat kótyavetyére bocsátotta.[12] A várbeli hajdúk 1680 júliusában ugyanígy életben hagyták kilenc szlovák származású foglyukat, és bekísérték őket a várba.[13] 1681 októberében szintén nem ölték meg azt a 11 kurucot, akik (Rima-)Ráhót megtámadták, felprédálták, majd a fogságukba estek.[14]

Ám császári zsoldban levő magyar katonák is kerülhettek kuruc fogságba. Bellovics Sámuel Esterházy Pálnak írott leveléből tudhatjuk meg, hogy például Kökényessy Mihály füleki lovas hadnagyot és két katonáját elkapták a lázadó magyarok egy Igrice nevű faluban.

Az életben hagyott foglyok börtönbe kerültek Füleken hosszabb-rövidebb időre. Egy részüket váltságdíj ellenében váltották ki. A füleki tömlöcben egy Zólyom megyéből származó kuruc legény raboskodott. Bélteky Pál felvetette Kohárynak, hogy szabadon kellene engedni, mert *„…már esztendeje s négy hónapja, az mióta nyomorog…”*. Az alkapitány váltságdíj kiszabása miatt is érvelt a fogoly szabadon bocsátása mellett: *„…a kőfalakra való pénzt szaporíthatná Nagyságod efféléknek adományokbul…”* Az apja ugyan nem volt hajlandó egy vasat sem adni raboskodó fiáért, de egy osgyáni barátja szívesen kifizetné a váltságdíjat. Harmadsorban pedig Bélteky az elfogott kuruc közkatonák esetén alkalmazott szokást említette: *„…másutt is csak mind elküldik és bocsátják eféléket…”*[16] Ragályi János kuruc lovas

[11] MOL C 1300. tekercs. N° 16601. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Oláh János levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1678. szeptember 19.)

[12] MOL C 1300. tekercs. N° 16606. Oláh János levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1678. szeptember 25.)

[13] Merényi, 1903. 239., XXVIII. levél (Fülek, 1680. július 12.)

[14] MOL C 1297. tekercs. N° 15983. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Sőtér Ferenc levele Balassa Juditnak (Fülek, 1681. október 26.)

[15] MOL P 125. 4700. tekercs. N° 1200. (Esterházy Pál nádor iratai) Bellovics Sámuel levele Esterházy Pálnak (Fülek, 1680. június 25.)

[16] MOL C 1057. tekercs. N° 679. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars I.) Bélteky Pál levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1675. november 26.)

főhadnagy, korábban Gömör vármegye szolgabírája, arról panaszkodott Esterházy Pálnak, hogy mikor Bellovics Sámuel alkapitány őt és társait börtönbe záratta, akkor őrá 2000 talléros sarcot szabott ki, katonáit pedig egyenként kihallgatásra vitetve, fejenként 200 forintot követelt rajtuk, sőt Thököly Imre Rozsnyón letétbe helyezett 2000 forintjából is (aminek elhozatalára a kuruc fővezér utasította Ragályit) elvett 500-at, miután behozatta Fülekre.[17] Az 1678 nyarán letartóztatott Gömör vármegyei három nemes – akiket Teleky Mihály táborába menet kaptak el a füleki vitézek – csak a Koháry István által megszabott 1000 aranydukát (2000 tallér) lefizetése után kerülhetett szabadlábra.[18]

A portyázó füleki végváriak olykor a kurucokat nem cipelték magukkal Fülekre, hanem kisebb összegű váltságdíj fejében elengedték. Így tett Homolya Balázs és néhány embere, mikor foglyukat frissiben elengedték 29 forintos sarc lefizetése fejében.[19] De olyan eset is előfordult, hogy kuruc közkatonákat a fülekiek egyszerűen elbocsátottak[20], sőt a kurucok is így tettek, például mikor Juhász Györgyöt és katonáit Kazincnál megtámadták, majd pár napi fogság után kit ingyen, kit 20—25 forint sarcért elengedtek[21] Ám olyanra is volt példa, hogy az elfogott végvári katonákat sarckérés nélkül, mind elengedték, ám némelyikért cserefoglyot kértek.[22] (A fogolycsere a polgári lakosságra is kiterjedhetett. Bélteky Pál írta egyszer feletteseinek, hogy egy Füleken fogva tartott kuruc és egy füleki mészáros kicserélése éppen folyamatban volt.[23])

Váltságdíj és fogolycsere gyakran kiegészítette egymást, és a csere lehetőségének feltételeit a legfőbb katonai vezetők egymással megtárgyalták. Thököly Imre tudtával is több csereegyezmény történt.[24] 1679 elején például Géczy Zsigmond, miután Thököly a jóváhagyását megadta rá, a fogolycsere feltételeiről írt Koháry

[17] MOL P 125. 4709. tekercs. N° 3624. (Esterházy Pál nádor iratai) Ragályi János levele Esterházy Pálnak (Fülek, 1680. június 16.)

[18] MOL C 1373. tekercs. 108. egység. Gž-kp. 9. fol. 74—76. Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. (Pelsőc, 1678. szeptember 19. és október 4.)

[19] MOL C 1292. tekercs. N° 15134. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) a Gács várában fogságba vetett Homolya Balázs végvári katonánál talált pénz származásának kimutatása (Dúl Mihály írása, tehát 1677—1682 között keletkezett)

[20] MOL C 1298. tekercs. N° 16125. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bellovics Sámuel levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1679. december 6.)

[21] MOL C 1057. tekercs. N° 451. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars I.) Oroszlány István levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1675. április 30.)

[22] MOL C 1293. tekercs. N° 15346. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bélteky Pál levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1676. április 4.)

[23] MOL C 1302. tekercs. N° 16905. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bélteky Pál levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1676. október 23.)

[24] Nagy, 1983. 189—190.

Istvánnak. A levél tartalma szerint a Fülekről származó rabokat akkor fogják szabadon engedni, ha már a cserefogoly biztosan rendelkezésre áll, mert volt arra példa, hogy egy Berczeli nevű végvári katona elbocsátása után egyszerűen nem ment vissza, és a kuruc cserefogoly nem érkezett meg. Tehát először Koháry István engedje el a kuruc foglyokat Böszörménybe Thököly *„úri parolájára”*.[25] A füleki tömlöcben tartózkodó Csanády István kuruc rab esetében Koháry István felvetette Esterházy Pálnak, hogy egyszerűen ki lehetne cserélni Bagni márkival, aki 5000 forintot ajánlott fel kiszabadulásáért. A csere azért lenne előnyös, mert ingyen végbe mehetne, és a márki által felajánlott nagy összegű pénzt pedig a végvárak építésére lehetne fordítani.[26]

A rabok cseréje azonban nem bizonyult mindig zökkenőmentesnek, mint azt a következő eset is tanúsítja. Litassy Mihály kuruc rab a füleki tömlöcben volt, váltságdíjaként 100 tallért szabtak meg, melyet Litassy Imre, a bátyja, mint kezes kifizetett. Cserefogolyként Bertóthy Ferenc kínálkozott számára, akinek István nevű bátyja már menetlevelet is szerzett, hogy fogoly öccséért elmenjen. Amint visszatér vele, azonnal elengedik Litassy Mihályt is.[27] A csere feltételei azonban változtak egy hónappal később. Vatay János kuruc fogságba került rabra[28] 1000 forintos

[25] MOL C 1298. tekercs. N° 16126. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Géczy Zsigmond levele Koháry Istvánnak (Osgyán, 1679. január 12.)

[26] Merényi, 1903. 81., XVI. levél (Fülek, 1678. november 9.)

[27] MOL C 1276. tekercs. N° 12556. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Dúl Mihály levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1679. október 10.)

[28] Vatay János kiszabadítására az apja többször tett kísérletet. Vatay Pál egyszer értesült arról egy Krezmerics nevű embertől, hogy a Fülekre bezárt Csanády István kuruc rabot át kell adni Leslie tábornoknak, és erre az idős nemes elszomorodott, mert azt remélte, fiával kicserélheti. Krezmerics megsajnálta, és azt tanácsolta neki, menjen most el Koháry Istvánhoz vagy Bélteky Pálhoz, és mondja meg nekik, hogy a Leslie-től jövő utasítást ne azonnal teljesítsék, addig Krezmerics megpróbál valamit intézni, hogy Vatay Jánosért cserélhessék el Csanádyt. Vatay Pál beszélt Béltekyvel, és az alkapitány is arra kérte Kohárytt, hogy egy kicsit tényleg várjanak a kuruc fogoly átadásával. – MOL C 1297. tekercs. N° 15977. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bélteky Pál levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1679. január 11.). – Később Vatay Pál kérésére Heves vármegye 1679 tavaszán Vatay Jánost cserefogolyként az uralkodó és a Heves vármegyei főispán (Pálffy Ferdinánd egri püspök) rendelkezésére bocsátotta, ugyanúgy, mint az ugyanabban a kuruc börtönben tartózkodó Bertóthy Ferencet is. – HML IV-1/a. 5. könyv. 386. Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (Fülek, 1679. április 12.).: *„...Ad Instantiam Egreg˙ Pauli Vatta˙, eliberatio fil˙ sui Joannis Per Rebelles intercepti, Sućttj Sacrmć & Illustrissimo ac Reverendissimo Domino Supremo Comiti, humillime reprćsentanda & recommendanda, sicuti etiam Francisci Bertoti, pariter in eodem labyrinto hćrentis...”* – 1680 tavaszán a vármegye az 1678-as zűrzavaros időkben Fülek alól elrabolt Vatay János részére (mivel elfogása előtt a megyében tisztsége volt, valamint mert fogságát a haza oltalmáért viseli)

váltságdíjat szabtak ki fogvatartói, és cserefogolyként Litassy Mihályt kérték a Rimaszombaton fogságban tartott más kuruc rabokkal együtt. Vatay János apja azonban kijelentette, hogy ezer aranyat semmiképpen nem fog fizetni a kurucoknak, inkább odaadja a végvár építésére. Bellovics Sámuel mégis Vatay kiváltását tartotta volna jobb megoldásnak, mint a Litassy—Bertóthy cserét: 1. Bertóthy Ferencet közkatonákkal is el lehet cserélni, 2. a királyi rendelet szerint Vatay Jánost *„juxta possibilia media”,* vagyis az első lehetséges alkalommal ki kell szabadítani, 3. és mivel Bellovicsot szükségtelen szénarekvirálással megvádolta Bertóthy István, a rab bátyja, már csak ezért is meg kell akadályozni a cserét.[29] A raboknak még egy évig fogságban kellett maradniuk. Bertóthy Ferenc 1680 novemberében megírta bátyjának, hogy Litassy Mihályt a fülekiek bocsássák el Tállya felé. Amint a kuruc megérkezik, és lefizetnek őérte 50 aranyat, ő is megszabadulhat. A levél utószavában azonban már azt írta, mégsem oldódott meg a helyzete, mert Litassy Mihályért cserébe császári katonákat kértek. Bertóthy Ferenc attól félt – fejtette ki bátyjának –, hogy ugyan Komjáthy Ábrahám kezességet vállalt érte, és kijöhetett a tömlöcből, de a végső szabadulása még nagyon messze lehet.[30]

Sok esetben viszont egyszerű csere útján kerültek szabadlábra az ellenfél katonái.[31] Bertók János kuruc hadnagy is így intézte a fogolycserét: Földi Mihály végvári katonát elengedte, és cserébe csupán azt várta el Koháry Istvántól, hogy bocsásson el ő is egyet a nála fogságban levő kurucok közül.[32] A (Mező-)Túrnál táborozó, kurucokhoz szegődött *„végbeli lovas és gyalog hadak”* vezetői szintén megelégedtek volna azzal, ha Koháry szabadon engedi a foglyait. Méltatlankodtak ugyan levelükben, hogy bár ők azonnal elbocsátják a császári zsoldba szegődött magyar foglyaikat, Koháry erre nem mutat hajlandóságot. Kérték tehát, engedje szabadon a nála levő kuruc rabokat, ők is ezt teszik az elfogott végváriakkal, azt a célt szem előtt tartva, *„…ne örüljünk egymás rabságán…”*[33]

---

felajánlott a váltságdíjába 50 forintot. — HML IV-1/a. 6. könyv. 15. Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (Fülek, 1680. március 27.): *„...Egregio Joanni Vattay, alias per malecontentos, sub Arce Fülekiensis in Anno 1678. tempore tumultus eorundem intercepto, habito condigno respectu casus & captivitatis Suć pro patria perpessć conferuntur flor. 50...”*

[29] MOL C 1276. tekercs. N° 12614. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bellovics Sámuel levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1679. november 19.)

[30] MOL C 1276. tekercs. N° 12689. Bertóthy Ferenc levele Bertóthy Istvánnak (Gyöngyös, 1680. november 1.)

[31] Tóth, 2002. 146.

[32] MOL C 1276. tekercs. N° 12660. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bertók János kuruc hadnagy levele Koháry Istvánnak (Pata, 1680. november 8.)

[33] MOL C 1288. tekercs. N° 14537. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Kuruc tisztek levele Koháry Istvánnak (Mezőtúr, jelöletlen év, június 1.)

Szabó István, Koháry Balog várába küldött katonáinak tisztje, Kassáról tért haza hivatalos teendői elvégzése után, és Tornalján megszállt. Este 30 kuruc támadta meg pihenőhelyén, minden értékét elvette, és megkötözve elszállította. Koháry értesült róla, hogy Szabót a legszigorúbb esküvel kezességvállalásra kényszerítették, hogy Eperjessy Mihály nevű fegyvertársuk kiszabadulásában közben fog járni. A fogvatartók Eperjessyért cserébe Szabót kínálták fel. Koháry azonnal írt a Szepesi Kamarának, hogy intézzék el a murányi várban raboskodó Eperjessy szabadon bocsátását, és vegyék figyelembe azt a nem elhanyagolható szempontot is, hogy Szabó István kiszabadulása után ismét készen állhat az uralkodó iránti szolgálatra. Koháry a nagy szívesség fejében felajánlotta, hogy az elbocsátott Eperjessy Mihály helyett két másik kuruc foglyot fog Murányba küldeni.[34]

Koháry István, mint láttuk, a legtöbb esetben hajlandónak mutatkozott kuruc foglyainak elbocsátására. Csakhogy bizonyos esetekben el kellett számolnia velük. Az 1680-as fegyverszüneti tárgyalások megkezdése előtt Æneas Caprara tábornok azt kérte Esterházy Páltól, hogy a Bányavidéki Főkapitányság végváraiban levő kuruc és török foglyok neveit gyűjtesse össze, hol, mikor, milyen körülmények között kerültek fogságba, mennyi ideje vannak ott, és a teljes listákat küldesse fel neki.[35] Ezen okból utasította a magyar generális Kohárytt a füleki tömlöcben található rebellisek neveinek összeírására.[36] A lista szerint akkoriban 13 kuruc

[34] MOL E 254. 74. csomag. N° 24. (Szepesi Kamara iratai, Reprćsentationes, informationes et instantić) Koháry István levele a kamarai tisztviselőknek (Fülek, 1677. május 29.): *„...Posteaquam prćsentium Exhibitor Stephanus Szabo, alias Prćsidiarius Suć Mattis Sacratissimć Prćsid ˙ istius Fülekiensis in prćteritis diebus ratione certorum negotiorum Cassoviam eundo, exinde dum reversus repatriationem continuando in Possessione Tornallya nocturnć quieti se submittere voluisset, inopinate circiter numero Triginta Prćdones Rebelles in eundem inciderunt et irruerunt; quem factam irructionem comprćhendendo, suis secum habitis substantiis privatum manibus ligatis abduxerant, et non secus quam ad fidejussionem et strictissimum Juramentum, in rationem eliberationis Eorundem Prćdonum Rebellium unius complicis, videlicet Michaelis Eperjessj /: qui ex complicitate eorundem rebellium antecedenter aliquot diebus comprćhensus erat, et ex ea ratione eliberationem ejusdem urgent :/ in carceribus Arcis Murany hćrentis, dimiserunt. Ita ut eo non succedente rursus ad eorundem rebellium captivitatem redire debeat. Quare prćtitulatas Dominationes Vestras requirendas et rogandas esse voluj prćsentium Exhibitorj succurrendo Officialibus Arcis et Bonorum Muranyiensium demandare, quatenus in eliberationem hujus Stephani Szabo /: ut deinceps quoque servitiis Suć Majestatis adesse possit :/ dictum incaptivatum rebellem dimittere noverint ne graventur, promitto me ex Carceribus nostris duos pro isto Muranyini detento /: si necessum erit :/ in captivatos rebelles datarum...”*

[35] MOL P 125. 4702. tekercs. N° 1525. (Esterházy Pál nádor iratai) Ćneas Caprara tábornok levele Esterházy Pálnak (Nemcsán melletti császári katonai tábor, 1680. szeptember 15.)

[36] MOL C 1286. tekercs. N° 14179. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Esterházy Pál levele Koháry Istvánnak (Sempte, 1680. szeptember 28.)

rab sínylődött a füleki tömlöcökben, de a neveken kívül egyéb információt nem tüntetett fel az író.[37]

1681 márciusának elején a füleki katonák kurucgyanús embereket kaptak el, és vetettek fogságba. Bellovics Sámuel alkapitány március 8-i levelében értesítette erről Caprara tábornokot, aki azonnal visszaírt, hogy az említett rabokat addig ne bocsássa a fosztogatásuk miatti kiadatásukat kérő vármegye rendelkezésére, amíg ki nem vallatta őket, valóban a kurucok közé tartoznak-e, és ha mégis, szedje ki belőlük, melyik egységben szolgáltak és ki volt a vezetőjük?[38] A vizsgálat során valóban kurucnak minősülő foglyokat Esterházy Pál két héttel később felkérette magához a kihallgatási jegyzőkönyveikkel együtt.[39]

Az Udvari Haditanács egy Farkas Tamás nevű fogoly kuruc miatt írt a főkapitánynak. Ezt az embert 1676. szeptember elején kapták el az öccsével együtt a füleki katonák. Mivel Farkas Tamás egyértelműen a rebellisek közé tartozott, és ráadásul Erdélyből való eljövetele előtt Apaffy Mihály titkára is volt, semmiképpen nem tartotta jónak a Haditanács, hogy szabadlábra kerüljön. Ezért arra utasította Kohárytot, hogy a rabra ügyeljen: se a katonák el ne vigyék, és se váltságdíjon, de egyéb csere útján se kerüljön ki a fogságból.[40] Miután Farkas Tamás seregbíróság előtti kivallatását Oroszlány István seregbíró elvégezte[41], az Udvari Haditanács arra utasította Kohárytot, hogy megfelelő kísérettel szállíttassa fel Pozsonyba, és Hoffkirchen tábornoknak adja át.[42]

---

[37] MOL P 125. 4750. tekercs. N° 11593. (Esterházy Pál nádor iratai) a füleki börtönben raboskodó török, rác és kuruc foglyok listája (keltezetlen, de tartalma alapján 1680 őszén keletkezett)

[38] MOL C 1300. tekercs. N° 16664. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Ćneas Caprara tábornok levele Bellovics Sámuelnek (ismeretlen helyről, 1681. március 11.)

[39] MOL C 1058. tekercs. N° 730. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars I.) Bellovics Sámuel levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1681. március 23.)

[40] MOL C 1293. tekercs. N° 15276. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) az Udvari Haditanács utasítása Koháry Istvánnak (Bécs, 1676. október 18.): *„...Posteaquam fidedigne informati sumus quinque circiter ante Septimanis per prćsidiarios Füleckienses inter cćteros quendam certum captivum nomine Thomam Fargas comprehensum esse, qui una cum fratre suo ex prćcipuis Rebellibus et Principis Apaff˙ Secretarius in Transylvania fuerat.*
Proinde idipsum Magnificć Dominationi Vestra insinuandum duximus quatenus dictis prćsidiar˙s curć sućcreditis serio iniungat, ne prćfatum captivum Rebellem sine prćscitu Nostro distrahere, vel pro L˙tro, aut etiam mediante permutatione liberum dimittere ullo modo prćsumant...”

[41] MOL C 1294. tekercs. N° 15360. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Oroszlány István levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1676. november 15.)

[42] MOL C 1293. tekercs. N° 15277. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) az Udvari Haditanács utasítása Koháry Istvánnak (Bécs, 1676. december 8.): *„...Posteaquam Thomam Farkas incaptivatum apud Dominationem Vestram Posonium venire decrevimus, idipsum Dominationi Vestrć hisce significare voluimus, ut cum in bona et sufficienti custodia Posonium mittere, et ibidem Illustrissimo Domino Generali Comiti de Hoffkirchen tradere sciat...”*

A Kassai Főkapitányság katonai vezetősége is keresett olykor Füleken raboskodó kurucot. Paris Spankau tábornok például egy Fejes András nevű rabra tartott igényt. A törökök a felkelés progresszív szakaszában számos német és magyar katonát elfogtak, amelyek közé olykor kurucok is keveredtek. Ezeket a foglyokat bizonyos végvárak megvették vagy kiváltották, és Fejes is így került a füleki tömlöcbe. A kuruc ellen számtalan panasz özönlött Spankauhoz, és hogy ezek kivizsgálásának eleget tegyen, Koháry Istvántól a fogoly erős őrizettel, bilincsben való átkísérését kérte.[43] Tíz nappal később a kassai főkapitány megsürgette a kuruc fogoly áthozatását, „híres zsiványnak", „a kereszténység árulójának" nevezte Fejest, aki ellen számtalan panasz érkezett. Hogy mielőbb a végére járhasson az ügyének, azaz elrettentő példaként megmutathassa a királyi hatalom ellen lázadóknak, milyen sors vár az ellenszegülőkre, Kohárytól ismételten kérte a rab mielőbbi átküldését.[44]

Jacob Leslie tábornok 1680 januárjában levélben kereste fel Kohárytól fogolyszabadítás ügyében. Csapatai nemrég találkozóharcot vívtak Szikszónál a kurucokkal, és több császári tiszt fogságba került. Emiatt több kurucot is rabságban tartottak, hogy a német tiszteket kellő időben kiválthassák. Most érkezett el annak az ideje, hogy a csere megtörténjen. Kéri tehát Koháry Istvánt, hogy a lázadókkal kezdje meg a tárgyalásokat, és minden alkalmas lehetőséget használjon ki saját foglyaik kiváltására.[45] Pár nap múlva teljesen világossá vált, hogy a császári tisztek

[43] MOL C 1057. tekercs. N° 666. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars I.) Paris Spankau levele Koháry Istvánnak (Kassa, 1675. február 20.): *„...De certa scientia mihi innotuit unum actualem Rebellem Andream Feies /: qui alias plurimis ex Captivis Germanis Hungarisque Militibus, in Turcicam divendidit sub hoc Rebellionis tempore Captivitatem :/ de facto Fülekini Captivum detinere. Contra quem posteaquam, a multis Harum Partium Confin˙s, plurimć, et innabiles querelć supervenient, optarentque Confiniar˙ Milites, ut huc ad manus Generalatus traderetur. Ob quod et ex eo Magnificum Dominum Capitaneum officiossime rogo, exhibeat mihi tantum favoris et gratić, ac prćmentionatum nequam Prćdonem, et Rebellem Szendroviam permittat, in Vinculis et sub bona custodia tradendum, et expediendum..."*

[44] MOL C 1057. tekercs. N° 667. Paris Spankau levele Koháry Istvánnak (Kassa, 1675. március 2.): *„...Qua occasione etiam illum Captivum Rebellem, de quo in precedentibus meis requisitionem feceram, signanter Andream Fejes alias famosum nequam, et Gentis Christianć, non saltem Proditorem [kiolvashatatlan szó] etiam actualem in Turcicas manus, et capacitatem Venditorem, contra quem plurima documenta, et liquidissima habentur, et extarent, Magnifica Dominatio Vestra sub bona custodia transmittere non difficultet, factura in eo rem exemplarem & in terrorem aliorum nequam Perduellionum Rebellium et Prćdonum summe proficuum, qui alias pro demeritis et hic in fine non abibit? alibit? abilit?..."*

[45] Uo. N° 315. Jacob Leslie levele Koháry Istvánnak (Stubnyafürdő, 1680. január 14.): *„...Siquidem pro eliberatione Officialium Sućttis Sacrmć Germanorum in Velitatjone ad Sixo exercita interceptorum certi Captivi Rebelles etiam Fülekinj detenti desiderantur. Proinde Dominatio Vestra Magnifica amico requiritur velit ad ac illud hoc in negotio facere quod potest, al˙s obv˙s in simili occassionibus recognoscendum..."*

kiszabadítása csakis abban az esetben lehetséges, ha a kuruc foglyokat szabadon engedik. Koháry István tehát azonnal engedje el őket, és ha bármilyen késedelem vagy nehézség merülne fel szabadon bocsátásuk ügyében, rendezze el úgy, hogy azzal a szerencsétlen császári foglyok mielőbbi kiszabadulását előremozdítsa.[46]

Politikai tényezők hatása miatt nemesek is börtönbe kerülhettek, hiába rendelkeztek sérthetetlenségi előjoggal. Koháry István katonái egyszer Gömör vármegye kurucokhoz küldött követségét fogták el, és kísérték Fülekre. Mikor az alispán reklamált az eljárás ellen, a főkapitány azt válaszolta, hogy Rúnyai Zsoldos Istvánnál, Szkárosi Nagy Jánosnál és Dobóczy Jánosnál az átkutatás során olyan iratot találtak[47], mely alapján gyanú merülhet fel, hogy az uralkodó ellen olyan hűtlenséget követtek el, amely Stefan Wrbna császári tábornok 1678. június 23-án, Sóváron kiadott dekrétumának tartalma szerint bőven kimeríti a „kurucosság" fogalmát.[48] A levelek *„…méltó consideratiot és énnekem parancsoló Méltóságos Rendeknek elméje vizsgálását kívánják, szükségképpen, míglen eziránt onnan felülvaló parancsolatim érkezik, megnevezett követ uraim meg lesznek tartóztatva…Mindezeket tisztembéli kötelességemre nézve el kellett követnem, ez ilyetén forma dolgoknak mivolta erős és súlyos számadásomban járván…"*[49] A három

[46] MOL C 1298. tekercs. N° 16136. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Ismeretlen császári ezredes levele Koháry Istvánnak (Kassa, 1680. január 23.): *„…Ex adiacentibus litteris Magnifica Dominatio Vestrć intelliget, quantum Sua Excelsissimus Dominus Generalis noster Comes a Leslie, ad nostrum simul Captivorum facillitandam eliberationem opis ferat, dum Rebelles Captivos dimmittere spondet. Nunc igitur reliquum est, ut Magnifica quoque Dominatio Vestra benevole nobis propensa esse: atque si quid ad omnimodam remorationem tollendum ulterius necessum fuerit desiderata et favorabili resolutione nos miseros captivos adiuvare dignetur…"*

[47] MOL C 1301. tekercs. N° 16675. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Gömör vármegye levele Kende Gábor kuruc vezetőnek (Rozsnyóbánya, 1678. július 11.)

[48] Az említett dekrétum világosan fogalmaz: *„…az eő Fölsége neve alatt parantsollyuk és Generálisi méltóságunk szerint barátságosanis intyük kegyelmetekett ez levelünknek rendiben, hogy senki az Vármegye lakosi közzűl, akar Nagyságos Úr, akár Nemes ember, akar paraszt személly legyen, az megirtt Rebellisekhez és edgyéb gaz népekhez magát ne adgya, annyival inkább melletek fegyvertt ne fogjon, sem penig táborokba ne maradgyon, sőtt az kik immár ott tanáltatnának, mingyártt az maguk tulajdon Lakó helyükre vagy az eő Felsége hűséges véghelyébe s- Prćsidiumába mennyenek, és sem titkon, sem nyilván velek edgyet ne értsenek, Barattságott és társaságott vélek ne tartsanak…"* Wrbna tábornok a parancsolat megszegőinek szigorú büntetést helyezett kilátásba. – MOL C 1294. tekercs. N° 15462. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Stefan Wrbna tábornok dekrétumának korabeli magyar fordítása, mely a vármegyék lakosságához szólt. (Sóvár melletti császári tábor, 1678. június 23.)

[49] MOL C 1288. tekercs. N° 14539. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Koháry István levele a Gömör vármegyei alispánnak (keltezetlen, de tartalma alapján 1678. július 11. és július 26. között íródott)

gömöri követ sorsa csak ősszel rendeződött, pedig a vármegyei magisztrátus még júliusban felkereste Stefan Wrbna tábornokot[50], augusztusban levelet intézett Esterházy Pálhoz[51], szeptemberben az uralkodóhoz menesztett egy követet[52], majd októberben Jacob Leslie tábornok elé járult.[53]

A fegyverszünetek alkalmával mindig elbocsátották a foglyokat, és általában a felszerelésüket, fegyvereiket is visszaadták. Ugyanakkor a fegyverszünet alatt tilos volt az ellenfél megtámadása és foglyok szerzése.[54] Azonban ennek betartatását nehezen lehetett kontrollálni, amit számtalan eset mutatott. Bellovics Sámuel 1680. május 4-én elfogta (az akkor még kuruc) Ragályi János főhadnagyot, aki 14 emberével, a fegyverszünet pontjait figyelembe sem véve, Rimaszombaton és környékén élősködött. Miután többszöri felszólításra sem vonult el, az alkapitánynak le kellett tartóztatni, és társaival együtt bebörtönöztetni. Viszont sem a felszerelésüket, sem a tőlük zsákmányolt 35 lovat nem bocsátotta kótyavetyére, nehogy a végvári oldalról essen sérelem a fegyverszüneten.[55]

Más füleki katonák azonban a saját bevételüket tartották fontosabbnak. Csonka János hajdú néhány társával megrohanta azokat a szabadon engedett (rima-) kokavai kurucokat, akik Makfalvy János megyei tisztviselőtől kaptak kegyelmet. Az egyiket 31 aranyforintra sarcoltatták, és elvették a lovát is, melyet később 9 aranyforintért értékesítettek. Egy másik kuructól szintén eltulajdonították a lovát.[56] Kajsza András, Szemes Albert és más füleki iratos katonák a portyájukon elfogtak egy útlevéllel rendelkező kurucot. Csak az embert küldték be a várba, értéktárgyait és fegyvereit maguknál tartva, mulatozni kezdtek Losoncon. Bellovics Sámuel kiküldte Kormányos Ferencet, hogy az armistitium pontjait betartva, elhozassa vele a fogoly értékeit, fegyvereit, hogy később elszámolhassanak vele. A végváriak azonban — Kormányos szavaival élve —, *„…dézsával hordatják ma-*

[50] MOL C 1373. tekercs. 108. egység. Gž-kp. 9. fol. 69. Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. (Sajógömör, 1678. július 26.)

[51] MOL P 125. 4712. tekercs. N° 4496., (Esterházy Pál nádor iratai) a Gömör vármegyei magisztrátus levele Esterházy Pálnak (Sajógömör, 1678. augusztus 4.)

[52] MOL C 1373. tekercs. 108. egység. Gž-kp. 9. fol. 72. Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. (Rozsnyóbánya, 1678. szeptember 9.)

[53] MOL C 1373. tekercs. 108. egység. Gž-kp. 9. fol. 81. (Rozsnyóbánya, 1678. november 2.)

[54] Iványi, 1983. 134. és 140.

[55] MOL C 1131. tekercs. N° 7504. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bellovics Sámuel levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1680. május 5.)

[56] MOL C 1293. tekercs. N° 15294. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Dúl Mihály levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1680. november 8.)

guknak a bort…és azt kiabálják, őnekik se úr, se kapitány nem parancsol…", és a zsákmányukat nem voltak hajlandók odaadni.[57]

Monaki István kuruc tiszt egy Konkoly Ferenc nevű katona kiadatását kérte, akit nemrégen saját ura, Géczy Zsigmond vetett tömlöcbe. Ám nemsokára *„…a füleki vitézek hatalmasul reá mentenek…"*, elvitték Fülekre, és erőszakkal labancot csináltak belőle. Monaki szerint ez a decemberben kötött fegyverszüneti egyezség megszegését jelenti, amit egyetlen módon lehet jóvátenni: Konkoly kiengedésével. A kuruc tiszt emellett egy Jankó nevű iskolásgyerek elküldését is szorgalmazta, akit jó egy éve még Ragályi János Miskolcról csalogatott magával.[58]

A rabok a börtönben sanyarú körülmények között éltek. Olykor megengedték nekik, hogy vendéget is fogadhassanak, például Rácz János is engedélyt kért Koháry Istvántól, hogy egy füleki fogolyhoz odaengedjenek valakit.[59] A foglyok kérhették a foglártól vagy a főkapitánytól, hogy fogságuk körülményein enyhítsenek, vagy szabadulásuk könnyítésében segítsenek. A Késmárkról származó Veigmann János levélben kereste meg a füleki főporkolábot, hogy *„…iszonyú szoros és keserves…"* rabságából minél előbb kiszabadulhasson, és erre a célra ajándékként két nyusztbőrt ajánlott fel és küldött is már el, egyet a főporkolábnak, egyet pedig Koháry Istvánnak.[60] A kurucossággal vádolt Gömör vármegyei nemeseknek az ősz folyamán az amúgy is ellátási problémákkal küszködő Koháry István nem tudott kellő mértékű élelmet és tüzelőt biztosítani, ezért a földijeiknek kellett gondoskodniuk róluk: 10 szekér fát küldtek be nekik[61], Ivócs István pedig augusztus 26-án meglátogatta őket, és élelmezésre átnyújtott nekik 28 forintot, amiből 10-et a vármegye adott, 18-at pedig Ivócs Battik Gergelynétől kért kölcsön (ezt december 20-án adták vissza az asszonynak).[62]

A fogságból való szabadulás mindmáig kézenfekvő legegyszerűbb formája, a szökés[63] sem volt ritka Füleken. Oroszlány István egyszer jelentette Koháry Istvánnak, hogy Fejes András kuruc tiszt (akinek Kassára való átkísértetését Spankau

[57] MOL C 1276. tekercs. N° 12616. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bellovics Sámuel levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1680. december 15.)

[58] MOL C 1297. tekercs. N° 15974. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) Monaki István levele Koháry Istvánnak (Balog, 1681. február 22.)

[59] MOL C 1131. tekercs. N° 7581. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.) Rácz János levele Koháry Istvánnak (Huszt, 1674. május 9.)

[60] MOL C 1057. tekercs. N° 337. (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars I.), Veigmann János levele a füleki főfoglárnak (keltezés nélkül)

[61] MOL C 1373. tekercs. 108. egység. Gž-kp. 9. fol. 74. Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. (Rozsnyóbánya, 1678. szeptember 19.)

[62] MOL C 1373. tekercs. 108. egység. Gž-kp. 9. fol. 91–92. (Pelsőc, 1679. február 16.) Az összegeket a vármegyei tisztviselői elszámoltatás adataiból szedtem ki.

[63] TÓTH, 2002. 146.

sürgette) *„kanótokat”* kötözött össze, és úgy ereszkedett le a várfalon.[64] Egy másik alkalommal magánháztól szökött meg a kuruc rab.[65]

Olyan füleki katonáról is tudunk, aki szerencsés körülmények között szabadult meg kuruc őrzői markából. Debrecenben őrizték azt a Gombkötő György nevű katonát, aki a tábortűznél melegedő őröknek bort fizetett, majd a kissé lankadó figyelmű kurucoktól engedélyt kért arra, hogy a csizmáját levehesse és bezsírozhassa. Az engedélyt megkapta, csakhogy Gombkötő *„…nem a csizmát, hanem az lábait és a vasat hájazta meg, és a vasat lába bőrinek le menetelésével is levonta…”,* mikor az őrök elaludtak. Aztán, mivel debreceni lakos volt, mielőtt Fülekre költözött volna, könnyedén kiosont a mezővárosból, aztán Bereg vármegye, a Hegyalja, majd Kassa felé haladva, két hét után érkezett vissza Fülekre.[66]

A foglyul ejtett kurucok ügyében vizsgálatot is rendelhettek el. 1675. október 19-én az Oroszlány István seregbíró elnökletével összeült seregbíróság 22 kuruc foglyot vallatott ki csatlakozásának körülményeiről és tevékenységéről, továbbá az egész lázadó hadsereg moráljáról, terveiről szeretett volna pontosabb információkat szerezni. A foglyok közül csak kettő mondta magát kezdetektől fogva kurucnak, a többit – saját bevallásuk szerint – erőszakkal tették azzá vagy fegyverrel kényszerítették. A késmárki kereskedőlegényt, Veigmann Jánost például Debrecen környékén támadták meg, 600 forint értékű áruját elvették, őt magukkal hurcolták, és azzal fenyegették, hogy megölik, ha megszökne tőlük. Dús Péter Békésen lakott, de a törökök elkergették, ekkor ment Túrra, hogy valamelyik kuruc tiszt a szolgálatába fogadja. Ott egyből felesküdtették. Az Árvából származó Halupka Samu vándordeák volt, Keczer Menyhártnéhez került írnoknak, de az nem fizetett neki, ezért eljött tőle. Más vándorló deákokkal együtt mentek Debrecenbe, itt találkozott a kurucokkal, akik erőszakkal magukhoz esküdtették őt.

Minden fogoly ártatlannak vallotta magát súlyos bűnök elkövetésében. Egyszerű, közrendű lázadóknak tartották magukat, akik épp hogy csak meg tudtak élni. A kuruc vezetés azzal biztatta őket, hogy mind a francia királytól, mind a török szultántól pénzbeli támogatást és segélyhadakat fognak kapni a bujdosók, és hamarosan nagy győzelem vár rájuk. Ezévi téli szállásuk a Hódoltságban lesz, mivel a budai pasa megadta rá az engedélyt. Legtöbbjük mégis azt vallotta, hogy nem tud semmit, mindenben ártatlan.[67]

---

[64] MOL C 1276. tekercs. N° 12562. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Oroszlán István levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1675. április 18.)

[65] MOL C 1293. tekercs. N° 15349. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Oroszlán István levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1676. április 26.)

[66] MOL C 1057. tekercs. N° 710. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars I.) Dúl Mihály levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1679. január 15.)

[67] MOL C 1294. tekercs. N° 15434. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Seregbírósági tanúvallomások jegyzőkönyve (Fülek, 1675. október 19.)

Gömör vármegye magisztrátusa 1678-ban tanúvallomást vett fel Horváth György ügyében. A füleki katonák Pelsőcön, Putnok közelében fogták meg, és mivel egy kurucok által pillanatnyilag megszállt várba akart bejutni, azzal vádolták meg, és amiatt tartották fogva, hogy a lázadókhoz akart csatlakozni. A jegyzőkönyv felvevői arra a kérdésre akartak választ kapni, hogy Horváth régebben is kuruc volt-e, vagy csak most, Putnok elfoglalása után akart azzá lenni? A vádlott azt vallotta, hogy korábban nem volt rebellis, csak most akart csatlakozni hozzájuk, de mindenképpen be akart volna menni a várba, mert egyúttal ott lakó édesapját is meg szerette volna látogatni. A vallomást tevő pelsőci lakosok Horváth szavait erősítették meg.[68]

Megfigyelhető az is, hogy a Füleken rabságban tartott kuruc foglyok néha hajlandónak mutatkoztak átállni az uralkodó hűségére. Legjobb példa rá Ragályi János lovas hadnagy. 1680 májusáig még Thököly Imre embere volt, majd Bellovics Sámuel Rimaszombaton fogságba ejtette. Ragályi hamarosan könyörgött Thökölynek, hogy minél előbb szabadítsa ki a füleki börtönből. A kuruc fővezér válaszában tudatta vele, hogy fogságának saját maga az oka, sokkal körültekintőbbnek kellett volna lennie, de kereszténysége mégis arra sarkallja őt, hogy közbenjárjon szabadulásáért.[69] Koháry június 5-i levelében értesítette a Haditanácsot az egész esetről: Ragályi és társai ellen Caprara tábornok adta ki az elfogatóparancsot, mert a fegyverszünet pontjait megszegve, behatolt Rimaszombatra, és ott fosztogatott. Bellovics Sámuel fogságba vetette, és most is Füleken van. A főkapitány a leveléhez mellékelte Thököly fenyegető sorait, amit arra az esetre tartogatott, hogyha Ragályit nem engednék szabadon.[70] A katonai szerv június 29-én válaszolt neki, de érdemlegeset nem mondott Ragályi ügyében.[71] Időközben maga a kuruc rab fordult Esterházy Pálhoz szabadulásának érdekében.[72] Ragályi János valószínűleg még annak a nyárnak folyamán felesküdött az uralkodó hűségére, mert 1680 őszétől már, mint füleki végvári tiszt, többször vezetett portyát, míg

[68] MOL C 1131. tekercs. N° 7523. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Gömör vármegyei tanúvallomási jegyzőkönyv (Pelsőc, 1678. augusztus 12.)

[69] MOL P 125. 4721. tekercs. N° 6554. (Esterházy Pál nádor iratai) Thököly Imre levele Ragályi Jánosnak (Püspöki, 1680. június 1.)

[70] MOL C 1059. tekercs. N° 4857. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Koháry István levélfogalmazványa az Udvari Haditanácsnak (keltezetlen, de összefüggések alapján 1680. június 5-én írta Koháry István.)

[71] MOL C 1301. tekercs. N° 16679. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) az Udvari Haditanács levele Koháry Istvánnak (Bécs, 1680. június 29.)

[72] MOL P 125. 4709. tekercs. N° 3624. (Esterházy Pál nádor iratai) Ragályi János levele Esterházy Pálnak (Fülek, 1680. június 16.)

1681 októberében török fogságba nem esett.[73] (Később kiszabadult innen is, hű maradt az uralkodóhoz, Szendrő várának kapitánya volt 1684–1687 között. 1685. május 1-én végvári katonáival szétvert egy nagy kuruc csapatot, aztán Ónod várát is megszállta.[74])

De láthatunk más eseteket is. Például Muhr Lőrinc seregírnok kérte arra Kohárytt, hogy tegye lehetővé egy fogoly kuruc hadnagy beállását a végváriak közé. A rab ember a maga erős szándékával akarta ezt, és állhatatosságát látva, a seregírnok szívesen ajánlotta a főkapitánynak tényleges bevételét.[75]

Ugyanilyen átállási szándékkal találkozhatunk a füleki börtönben raboskodó Semsey András esetében is. Ő 1678. március 12-én fordult kérelemmel Esterházy Pálhoz, hogy szeretne az uralkodó hűségére felesküdni.[76] A kérelmezőlevél elolvasása után a bányavidéki főkapitány utasította Kohárytt, hogy ha a rab hajlandó a füleki várőrségbe beállni, és fel is esküszik, akkor bocsássa el a fogságból.[77]

ÖSSZEFOGLALÁS

Koháry István és a füleki helyőrség kezébe került kurucokat általában a fogságba esésük színhelyén vagy pár nappal azután szabadon engedték, miután fegyvereiket, lovaikat elvették tőlük. Jellemző volt még kisebb összegű váltságdíj kérése is. A kuruc foglyok nagy többsége katonai ismeretekben járatlan jobbágy, szabadhajdú vagy városi lakos volt, akik kalandvágyból, egyszerű elkeseredésből vagy kényszer hatására csapódtak az igazi bujdosókhoz.

A füleki katonák kuruc foglyaikat nem ölték meg, habár erre alkalmanként kifejezett parancs érkezett az Udvari Haditanácstól. A végvári vitézek nem akartak fegyvertelen magyar embert ölni, kuruc foglyaikat igazi ellenségnek nem tartották, és csak abban az esetben szállították tömlöcbe őket, ha hírt akartak belőlük kicsikarni, vagy ha felsőbb utasítás vagy feljelentés érkezett letartóztatásukra. A Fülekre került rabok akár hosszú évekig sínylődhettek a börtönben, míg elegendő váltságdíjat nem fizettek értük, vagy cserefogolyként nem használták fel őket császári tisztek és tisztviselők kiváltására. Alkalmanként az Udvari Haditanács

[73] MOL C 1300. tekercs. N° 16617. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Bellovics Sámuel levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1681. október 25.)

[74] Mihályfalusi Forgon, 2001. 548.

[75] MOL C 1302. tekercs. N° 16871. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Muhr Lőrinc levele Koháry Istvánnak (Fülek, 1677. szeptember 11.)

[76] MOL C 1287. tekercs. N° 14265. (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.) Semsey András levele Esterházy Pálnak (Fülek, 1678. március 12.)

[77] MOL C 1287. tekercs. N° 14264. Esterházy Pál levele Koháry Istvánnak (Sempte, 1678. március 19.)

is elrendelhette a Füleken található kuruc rabok elszállítását, ha országellenes bűnökben és felségárulásban találta vétkesnek őket, de a Kassai Főkapitányság is kiadatási kérelmet intézhetett Kohárihoz hasonló ügyben.

A kuruc fogoly számára szabadulási lehetőséget jelentett, ha erős akarattal felvételét kérte a füleki helyőrségbe. Több esetet is találunk a munkában erre, de legjellemzőbb példa Ragályi Jánosé, a Gömör vármegyei nemesé, aki 1680-tól kezdve szolgált Koháry István főkapitánysága alatt, és a felszabadító háború első szakaszában is jeles haditetteket vitt végbe, megmaradva a császár hűségén.

FORRÁSJEGYZÉK

HML (Heves Megyei Levéltár, Eger):
IV—1/a (Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei): 5. könyv és 6. könyv

MOL (Magyar Országos Levéltár, Budapest):
C 1373-as filmtekercs (Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei): 108. egység, Gž-kp. 9.
E 254 (Szepesi Kamara iratai: Reprćsentationes, informationes et instantić): 74. csomó
P 125 (Esterházy Pál nádor iratai): 4700., 4702., 4709., 4710., 4721., 4731. és
4750. filmtekercs

Mikrofilm-levéltár (Štatny Archiv v Banskej Bistryci) anyaga, Koháry-család levéltára):
Pars I.: C 1057-es és C 1058-as filmtekercs
Pars IV.: C 211-es filmtekercs
Pars V.: C 1059., C 1118., C 1131., C 1276., C 1286., C 1287., C 1288., C 1292., C 1293., C 1294., C 1297., C 1298., C 1300., C 1301., C 1302-es filmtekercs

IRODALOMJEGYZÉK

Benczédi László: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországán. In: Történelmi Szemle, 21. (1978) 3—4. sz., 535—556.

Benczédi László: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. In: Benczédi László (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664—1685) (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 91.). Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.

Benczédi László: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664—1685). In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története 3. (1526—1686) 1—2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 2. 1985.

Iványi Emma: Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között. In: Benczédi László (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. 129—150.

Merényi Lajos: Koháry István levelei Eszterházy Pál nádornak. In: Magyar Történelmi Tár, 4. (1903) 2. sz., 68—82. és 232—252.

Mihályfalusi Forgon Mihály: Gömör – Kishont vármegye nemes családai. Méry Ratio, Somorja, 2001.

Nagy László: „Kuruc életünket megállván csináljuk…" (Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben). Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

Tóth Hajnalka: Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban. In: Ćtas, 17. (2002) 1. sz., 136—153.

The treatment of the Kurucian prisoners in Fülek Fortress in the time of Stephen Koháry Captain-General (1672—1682) by Zoltán Igor Komjáti

The Garrison of Fülek Fortress led by Stephen Koháry had to fight not only against the Turks, but from 1672, against these fugitives (Hungarian name: bújdosók) too, who had been accused of their conspiration and participation in the Uprising of 1670, and, after the fall, were consecuted by the Imperial authorities. Some noblemen were to flee from their confiscated estates, the dissmissed Roundshiers (in Hungarian: végváriak) after the Grand Reduction of 1671—72, because of their

poverty, joined to them, they wandered to Transylvania and the Occupied Territory ruled by the Turks, and they got protection, providing and accomodation there. When the foreign diplomacy status in Europe gave the opportunity, the fugitives overrun the territory of Upper Hungary to chase the Imperial troops out. Although their first action was failed, the Fugitives (their contemporary Hungarian name is Kurucok) invaded to Hungary every year, and attacked the Imperial and the loyal Hungarian forces with lesser-bigger troops.

The soldiers of the Garrison of Fülek Fortress often made forays in the neighbouring territory and often fought against Kuruc troops, and it is evidence that they took captives. In general, the Kuruc prisoners were left alive by the Roundshiers, though the Court War Council ordered them for many times to kill the Kuruc prisoners (for example in the summer of 1677). The Roundshiers' first reason for leaving alive their Kuruc prisoners was that they completed their straitened providings and supplies (which were not unsatisfactorily contented by the Scepusian Camara) with the plundered goods, valuables, horses and armaments and the ransom promised and paid by the captives. A second reason was that the Roundshiers did not look at the biggest part of the Kurucs as an enemy. For the prisoners captured by the Roundshiers were only peasants and free and wandering poor men, which they had no any military acknowledge, and they joined for merely spirit of adventure, or despair, or forcing to the real Kurucs. Third reason: the Roundshiers of Fülek did not want to destroy their Kuruc prisoners because of their being Hungarian, the same nationality they were. If the Kurucs captured any Roundshiers, they used the same principles.

Essentially worse was those ones status, who were transported to the Fortress and locked into the jail. If they even did not perpetrate any heavier crime or sin, they stayed for years there, and their liberation was not very easy. Being taken to the jail, meant that they were registrated, and occassionally were questioned by the Court War Council, mainly in case of that Kurucs who were accused of committing sins against Hungary and the King as traitors. If the rebel person committed their sins in the territory of Upper Hungary, the General-Commander appealed to Koháry to release and transport them to him. In many times (mainly insisted in that from the end of the 1670's) the Kuruc prisoners were used as exchange prisoners for Imperial officers or civil servants.

Occassionally occured that the prisoner did not get to the jail, because sweared by the King and entered to the military service in Fülek with a very strong will and decision. For example, John Ragályi, a nobleman from Gömör County, was captured by the Roundshiers as a Kuruc Officer in May, 1680. The rebel soon took an oath, and became a cavalry officer by the autumn of 1680. He did several feat of arms against the Kurucs and Turks in the time of Stephen Koháry, and in the first step of the Reoccupation Wars shined in such military deeds.

A MAJORSÁGI TERMELÉS A NÓGRÁD VÁRMEGYEI KÖZPONTÚ KOHÁRY-BIRTOKOKON A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC UTÁN[1]

SZIRÁCSIK ÉVA

A szakirodalom a kora-újkori Európában a nagybirtok két ideáltípusát különbözteti meg. Az egyik a Grundherrschaft, ahol a nagybirtok a pénzben adózó kisbirtokok foglalata volt. Itt a jobbágyok szolgáltatásai a földesúrnak fizetett járadékokban merültek ki. A másik típus, a Gutsherrschaft esetében az uradalom gazdasági életét a földesúri kezelésben lévő majorság határozta meg. A majorsági üzem a nagybirtokos vállalkozása volt, a piac ösztönözte létrejöttét, illetve a piacra termelt. Az allodiatúra műveléséhez szükség volt földre és munkaerőre. Az utóbbi biztosítását a röghözkötéssel oldották meg. A Gutsherr pedig földeket nyert a szűzföldek feltörésével, üres jobbágytelkek megszerzésével és a Bauernlegen intézményével, azaz a jobbágyaik elűzésével.

Az adóztató Grundherrschaftok az Elbától nyugatra, azaz a mai Németország, Franciaország területén jöttek létre, míg a majorkodó, termelő Gutsherrschaftok az Elbától keletre, Mecklenburg, Holstein, Pomeránia, Kelet-Poroszország, Lengyelország, Cseh-, Morvaország területén voltak találhatóak. A határok azonban két értelemben sem voltak élesek. Földrajzi szempontból nézve, minél nyugatabbra, vagy minél keletebbre haladunk Oroszországig, annál könnyebben tudjuk típusokba sorolni a nagybirtokokat. Másfelől az adóztató üzemekben is folyt önálló mezőgazdasági termelés, miközben a termelő üzemekben is tartoztak a jobbágyok pénzbeli és egyéb szolgáltatásokkal. Magyarországon egy köztes típus alakult ki. A földesúr az üzemi tőkeforrások korlátozott volta miatt viszonylag szűk keretek között tartotta majorságát még a 16. századi, 17. század eleji agrárkonjunktúra idején is.[2]

A török uralom alól felszabadult országban azonban hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a nagybirtokokon a majorságok regenerálódjanak, nagyobb arányban létrejöjjenek. Éber Ernő megállapítása szerint a *„háborús pusztítást szenvedett országrészeken az egyszerűbb szerkezetű jobbágyi gazdálkodás hamarabb helyrezökkent azelőtti kezdetleges formájába, mint a bonyolultabb majorsági (uradalmi) üzem”.*[3]

[1] A jelen írás az OTKA (F 68089) támogatásával készült, amelyért köszönetet mond a szerző.

[2] Szabó, 1948. 161–165., 176.

[3] Éber, 1961. 71.

A magyarországi nagybirtokokon egyébként a majorságot tekintve a 18. század végéig intenzív irányú haladás nem mutatkozott, csak extenzív fejlődés. Mindez azt jelentette, hogy csupán a majorságok száma szaporodott, és kiterjedésük növekedett.[4]

Fejér megyében például az 1740-es években kezdték kiépíteni a majorságokat, s az 1760-as évekre vált egyre jelentősebbé a földesúri gazdálkodás.[5] Pest megyében az 1760-as évekre nőtt meg jelentősen az allódiumok száma, amikor már a települések 82,3%-ában működött allódium.[6] A 18. században a dunántúli területek majorsága felértékelődött az osztrák piac felvevő erejének hatására, miközben az osztrák tartományoktól távolabb elterülő vidékeken a belső kereslet korlátozott volta, valamint a szállítás költségnövelő tényezője gátolta a földesúri kezelésben lévő majorságok kiszélesítését.[7]

Nógrád vármegyében 1696 és 1728 között nőtt az allódiumok száma. 1696-ban mindösszesen még csak 39 településen találtak allódiumot, amely többsége a vármegye töröktől kevésbé háborgatott északi részén helyezkedett el. Ekkor legfeljebb 4000 pozsonyi mérő allodiális gabonatermő terület lehetett a vármegye egész területén szemben a jobbágyok által művelt 30 000 pozsonyi mérő területhez. 1728-ra jelentősen megnövekedett a földterületek nagysága, amely elérte a 99 100 pozsonyi mérőt, amelyből 18 420 pozsonyi mérőt az allódium határozott meg. A korszakban nem csupán az allódiumok területe növekedett ötödfélszeresére, de az arányuk is, hiszen míg 1696-ban az összes földterület 12%-án folyt majorsági termelés a vármegyében, addig 32 év múltán, 1728-ban 19%-án.[8]

A Koháryak Nógrád vármegyei központú, de Gömör, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyébe is átnyúló birtokainak sajátossága volt a tárgyalt korszakban, hogy a birtokok részben a család közös, részben pedig az egyes családtagok tulajdonában voltak, de azonos tiszttartó irányította a három birtoktestet. A Koháry-birtokokon az allódiumra vonatkozó adatokat az 1716-ban és 1718-ban felvett urbáriumok és az 1720–1731 között keletkezett számadások alapján vizsgáljuk. A fennmaradt iratok tanúsága szerint 1716-ban hajtották végre a Koháry család szécsényi és gyöngyösi uradalmának, Koháry II. István országbíró zsélyi, illetve füleki uradalmának úrbéri összeírását. Koháry II. István füleki uradalmával azon¬ban nem volt azonos Koháry Farkas fiainak füleki uradalma, aminek majd csak két esztendő múlva, 1718-ban készült el az urbáriuma. A család birtokához tartozott ekkor a (karancs)sági uradalom is, ám ennek urbáriuma nem került elő. A Koháry Farkas fiainak birtokrészét a számadásokban az egyedül életben maradt

[4] Wellmann, 1999. 41.

[5] Nagy, 1960. 93.

[6] Wellmann, 1967. 73.

[7] Kosáry, 2001. 50–51.

[8] Pálmány, 1988. 205–210.

fiú, Koháry András nevéhez írták, aki egyébként Koháry II. István országbíró örököse lett 1731-ben. 1724-ben a Kohányak zálogában lévő szécsényi és gyöngyösi birtokok visszakerültek a tulajdonos Forgách családhoz. E sajátos birtokszerkezetű Koháry-birtokok majorsági termelésének elemzését mindezek ismeretében végezhetjük el.[9] A három uradalmat a források alapján vizsgálhatjuk a majorsági állatállomány, a majorsági földek (szántó, szőlő, kert, rét és legelő) szempontjából, ugyanakkor az uradalmi erdők és folyóvizek uradalmi hasznosításáról is képet nyerhetünk.

A MAJORSÁGI ÁLLATTENYÉSZTÉS

A Kohányak három birtoka közül Koháry István részbirtokán lehetett kimutatni a legtöbbféle állatot. A füleki központban lovakat, szarvasmarhákat, szamarakat, sertéseket és méheket tartottak. Koháry András részbirtokán ezzel szemben csak lovakat és sertéseket emlegettek a számadásokban. Noha Füleken csak Koháry Istvánnak volt birtoka, mégis a lovak esetében Koháry András lótartása kapcsán is Füleket említették a források. A közös családi birtokot tekintve mindösszesen 1727-ben fizették ki a lovászokat, akik egyébként ugyanabban az esztendőben Koháry Istvántól is megkapták fizetésüket. Talán az országbíró a családi birtok kasszáját terhelte volna kivételesen e költségek egy részével?

A földesúri állattartás esetében a fennmaradt források a lótartásról szolgáltatnak legtöbb adatot. Mindez mutatja a lovak fontos szerepét a Koháry család különféle tagjainak birtokain.

Egy 1720-ban készült számadásából kiderül, hogy a kovács 14 új patkót adott, amikor kétszer patkolta Koháry András *„paripáit és szekeres lovait”*. Ekkor vettek egy pár *„taliga kereket”*, egy *„csikojtót”*, egy pár jármot, valamint *„szekérbevaló”* négy kereket.

A tiszttartó a következő évben Koháry István parancsára eladott egy lovat. 1721. április 3-án a kovács 3 patkót adott a földesúr lovainak megpatkolásakor, de összesen 40 patkót rakott fel, illetve abban az évben vett 15 pár nyűgöt (*„nyúgott”*). A földesúr utasítására megérkezett 3 lovásza március 3-án, akiknek szeptember 3-ig élelemre minden nap egy garast adott a tiszttartó. *„Foldoztattak ,a kocsissok lovaikra való hámokat”*. Kifizették a lovászok konvencióját, egy kő sót vettek még nekik és a lovaiknak. A kocsisok két alkalommal lovakat patkoltattak, szekeret javíttattak, ezért 2 sín vasat vett a tiszttartó, majd még további sín vasat és pat-

[9] Az urbáriumok megjelentek nyomtatásban: SZIRÁCSIK, 2007. A számadások eredeti lelőhelye: Štátny Archív v Banskej Bystrici, L. RODY A PANSTVÁ, I. Rody, Koháry-Coburg, Panstvo Koháry-Coburg vo Fiľakove, 1716–1718. Mikrofilmmásolat pél¬dául: NML Mikrofilmtár BB. 1156 tek.

kókat. Szintén fizettek a kovács munkájáért, aki a *„csésat* [csézát] *és társzekeret igazította”*.

Koháry István tiszttartója 1725-ben a lovászoknak, szekereseknek egy öreg icce földesúri pálinkát adott, valamint kifizette Német János kocsis, Polinka János fullajtár (*„feliatar”*), Abel István és Molnár Pál lovászok konvencióját. Az uhorszkai Kuzma Márton a földesúr *„társzekere csinálásaért”* kapott pénzt.

1726. február 28-a és december vége között a kovácsnak lópatkolásért, szájuk tisztításáért, érvágásért fizettek Koháry István birtokán.

1727-ben is több lovász és kocsis konvencióját fizették ki a Koháry család osztatlan birtokán, köztük volt Gevo György, a földesúr kocsisa és Ola Demeter, a földesúr lovásza, a többiek viszont az 1725—1726. évi konvenciójukat kapták meg, így Dubroviczky András kocsis, Molnár Pál, Abel Istók és Német János lovászok.

Koháry András birtokának 1727. évi számadásából tudjuk, hogy a gróf hadba készült, ezért a Kecskemétről származó lovait eladatta, a lovak árát pedig magához kérette. A gróf két lovászának gyertyára adtak némi összeget, akik *„kancza lovak mellett itt Füleken voltak”* január elseje és március 9-e között. A lovászok ellátására fordítottak még 8 font sót, 104 font húst, 2 icce vajat, 8 héten át *„sárga kását, borsót, lencsét”*. Miután patkót és szöget vettek, a füleki kovács megpatkolta a kancákat, március 9-én a lovászok Csábrágba mentek. Október 13-a és december vége között *„gróf uram”* lovásza *„elérkezvén a’ kancza lovakrul”*. Ez idő alatt az ellátására fordítottak 11 font sót, 3 icce vajat, Szent György napig ½ kila borsót, ½ kila *„sárga kását”,* gyertyát is vettek neki. December 2-án Praunperger gróf lovászának konvencióját egyenlítették ki.

Koháry István 1727. évi kiadásai között is gyakran szerepelt a lótartás költsége. Január 6. és december vége között a kovácsnak lovak patkolásáért és érvágásért fizettek. A tiszttartó február 14-én Losoncon vásárolt 10 kötőfékbe való loncokat, *„német lovak nyűgözésére vettem”* tíz istrángot, lovak számára 12 kötőféket, 10 nyűgöt. A kiadások között olvashatjuk Lengyel Mihály konvenciója mellett Styevo Györgyét, Koháry István kocsisáét, illetve a következők 1726—1727. évi fizetését: Kosztolányi János, Dubraviczky András, Molnár Pál lovász, Nemet János lovász, Abel Istok lovász. Január 5-e és 1728. január 3-a között a tiszttartó adott Lengyel Mihálynak napi 5 rénes dénárt, 6 legénynek napi 2½ rénes dénárt húsra, nekik minden hónapban 23 font sót, január 5-e és április vége között és Szent Mihály naptól december végéig istállókba heti 21 gyertyát.

1729. március 12-én Koháry András 2 lovásza 8 lóval Fülekre *„telelni”* jött, május 30-ig ellátásukra a következőket biztosították: március 12-e és május 29-e között heti 13 font húst, összesen 154 fontot, 4 icce vajat, 5 font szalonnát, edényt (*„főző edent”*), 8 font húst, borsot. Május 30-án Szentantalra mentek a lovakkal, útiköltségüket fizették. Laczko lovász még Füleken megivott a korcsmán 11½ icce bort, ennek költsége az uradalmat terhelte. Április 4-én a földesúr két lovának vettek két kötőféket. Május 2-án Koháry András parancsára heréltetett a tiszttartó

két mén csikót (*„meny csikaját”*), majd lovakat patkoltattak. December 29-én a földesúr lovainak Draskóczy Sámuel küldött hordócskában patkókat.

1730. április 22-én Koháry István lovainak járatásához vett a tiszttartója szekeret. Az év folyamán a kovácsnak adtak pénzt a földesúr lovainak *„patkoltatássátúl, szájok tisztitássátúl”*. Június elseje és július 15-e közötti 196 napra, valamint a július 16-a és december vége közötti 169 napra Koháry István négy lovászának egy-egy font húst vettek, nekik fejenként havi 3 font só is járt, 12 hétre ez 144 fontot tett ki. A lovaknak fenntartott két istállóba január elseje és április vége között heti 14 gyertyát, vagyis 17 hétre 238 gyertyát adtak ki, míg október elseje és december vége közötti 3 hétre 182 gyertyát. Stumer György Csábrágból nadrágot küldött Dubroviczky András kocsisnak, Abel Istók fullajtárnak (*„frajtárt”*), Molnár Pál lovásznak, ennek az árát is az uradalmi kasszából fizették. Németh János 1729—1730. évi konvencióját is kiegyenlítették.

Koháry István halálának évében, 1731-ben az alábbi kiadások mutatnak a lótartásra. Február 14-én *„szekeres német lovak mellé”* vett a tiszttartó 3 kötelet, május 15-én a füleki kovácsnak *„német szekeres lovak, pajzán lovak”* patkolásáért január elseje és április vége között járt pénz. Január elseje és április vége között Koháry István kocsisainak és lovászának, összesen 4 személynek napi egy font húst, összesen 120 mázsát adott, illetve havi 3 font sót, összesen 48 fontot. A két istállóba heti 17 gyertyát szántak, 16 hétre összesen 272 gyertyát. 1730. június 15-e és 1731. április vége között 10½ hónapra Palkó lovásznak havonta 2 Rft 16 Rd járt, de Stumer György úr nadrágot szintén adott neki. Német János lovász 1730. május elseje és 1731. április vége között egész évre 16 Rft 20 Rd-t és Stumer Györgytől nadrágot kapott. Dubrovics András kocsis 2 hónapra, február 23-a és április vége között havi 2 Rft 51 Rd-ra számíthatott, míg Ábel Istók fullajtár (*„forajtart”*) február elseje és április vége között havi 2 Rft 2 Rd-ra.

A számadások utalásaiból tehát arra következtethetünk, hogy a lovak egy része hátasló volt, míg a többi szekeres lónak számított, akiket a cséza, vagy a társzekér elé fogtak. Eladásuk inkább kivételesnek mondható. Az igaerőt azonban a Kohányak birtokain is nem a ló adta. A Zichyek Nógrád vármegyei divényi uradalmában is az igaerőt elsősorban az ökrök biztosították, ami összhangban állt a korabeli viszonyokkal, az uradalmak majorsági lóállományának teljes hiányával. A korabeli ekéket nem tudták ugyanis lóval vontatni, másfelől a lótartás igen drága volt.[10]

Koháry István és András birtokrészein gyakori lehetett, hogy a Kohányak északabbra elterülő birtokairól lovakat hajtottak, hogy biztosítsák az ellátásukat. Mindennek megfelelően a lovászok és szekeresek nem csupán a Nógrád vármegyei központú birtokok alkalmazásában állhattak, hanem az időnként *„telelni”* érkező, főként kanca lovakat hajtó lovászok neve is megjelent a fizetési listákon.

[10] Szirácsik, 2005. 94.; Gaál, 1966. 242.a

Füleken a lovakat istállóban tartották, ahol Szent Mihály naptól Szent György napig gyertya világossága mellett látták el a lovakat sötétedés után. A lovaknak olykor sót is vásároltak. A kovács nem csupán patkolásukról gondoskodott, hanem a szájuk tisztításáról is, szükség esetén pedig érvágást hajtott végre. A hím állatok egy részét még csikó korában heréltették. A tiszttartó vásárolta a lószerszámokat, például kötőféket, nyűgöt, loncokat.

A szarvasmarhatartás Koháry István birtokát jellemezte. A füleki csordát 1731-ben Koháry András örökölte. Amint Bél Mátyás a korabeli viszonyokról írta, Nógrád vármegyében egyébként *„hatalmas szürke, fehér, sárgás szőrű, rövidebb, vastag, görbe szarvú, nem kevésbé jó természetű, mint testalkatú marhát nevelnek."*[11]

Már az 1721. évi természetbeniek számadásból tudjuk, hogy Koháry István parancsa értelmében a tiszttartó 4 ökröt adott el, és egy tinót vett. Koháry István részbirtokán 1726-ban 65 szarvasmarhát tartottak az utalásokból ítélve Füleken, ide hajtották Visznekről is az állatokat, illetve Bánhidy Ferenc Csábrágból „hajtatta föl" a marhákat. Az állatállomány gyakorlatilag tehenekből és borjaikból állt. Bikát csak tenyésztés miatt hagytak, a tiszttartó ezért adhatott el 1726. március 13-án Füleken a három bikából egy *„szükségtelen"* bikát. Még ebben az esztendőben *„dög által veszett el"* egy tehén, *„kőszikláról leesvén"* elpusztult egy másik, 2 harmadévi borjú *„hersnyés lévén el veszett"*.

A következő évben 15 borjú született, így az állomány 75-re emelkedett. A szarvasmarhát nem eladásra tenyésztették, csak a szükségtelen és az öreg állatokat adták el. 1727-ben –amint a tiszttartó írta– 11 *„vén görcs teheneket eladtam"*. Betegségben ellenben több állat is elhullott, ahogyan azt a tiszttartó a számadásban megjegyezte: kettőt a *„vad megemésztet"*, négy *„tályogban elveszett, és dög által"*, és ekkor *„a bika egy 2½ fü bikácskát által verte szarvaival"*. Így 57 állat maradt a majorságban.

1730-ban is hasonló lehetett a csorda, 45 állat alkotta, amelynek 15 borja született, összesen tehát 60 állatot számoltak össze. *„Most recenter it környöslem körül esni kezdet az marha, a' mínt már az nyári borjúk mind el estek"*, s a *„3fűre járó üsző"* elhullt, összesen 17 állat. Noha mindösszesen 4 marhát adtak el, az elhullás miatt az állomány jelentősen, 39 marhára csökkent. Az 1730. évi számadásból tudjuk, hogy a tiszttartó november 19-én a füleki mészárosnak eladott majortehenekből és *„rossz tinókbúl"* négyet.

Koháry István halálát követően még az 1731. év folyamán Koháry Andrásé lett a szarvasmarhacsorda is, amelyet nagy részletességgel igyekeztek összeírni, de számolási hiba csúszott az összeírásba. Az állomány létszáma ekkor is 39 volt. Ebből kettőt Koháry István a szentantali vámosnak adott, 15 *„dög által elesett, mellyek*[ne]*k börei meg vannak"*, ezért csak 22 szarvasmarha maradt.

[11] Bél, 1984. 65.

A szarvasmarhák gondozásával Koháry István birtokán 1721-ben a földesúr marhája mellett lévő pásztort bízták meg. 1726-ban és 1727-ben csordást fizettek. 1730–1731 folyamán a füleki majoros feladata lett, hogy a földesúr szarvasmarháinak gondját viselje, aki mellett megemlítették a borjak és szamarak pásztorát (*„borju és szamarok pasztora”*), illetve a csordást. Feltehetően a Zichyek divényi uradalmához hasonlóan az anyjuktól külön választott borjakat külön kezelték a többi szarvasmarhától.[12]

Az állattartás miléntjére alig történt utalás. A vizsgált korszak végére biztosan állíthatjuk, hogy az anyjuktól elválasztott borjakat külön őrizte a kifejlett állatoktól a borjak és szamarak pásztora. 1720-ban a tiszttartó marhákra vett 12 pár istrángot. 1730. április 27-én 7 *„bika borjúcskát”* heréltetett. 1731-ben sót vett szarvasmarháknak.

A tejtermékekre csak elszórt utalással rendelkezünk. 1725 folyamán az *„elmúlt böjtben m*[é]*l*[tósá]*gos Ur* [Koháry István] *eö Ex*[cellentiája] *ittlétekor a maga túrójából adott udvari népének”*.

1721-ben még venni kellett 100 icce vajat a földesúr parancsára, de 1726-ban már Koháry István részbirtokáról egy akó előző évi majorvajat adtak el, 1727-ben pedig 80 iccét. A vajról csak 1730-ban vezettek számadást, amikor 70 icce vajról számoltak be, pontosabban a tehenek *„nagyobb részint elő hasók voltanak, gyűletett vaj”* került előállításra, amelyet teljes egészében Koháry István konyhájára küldtek. Bél Mátyás leírása szerint a vajat egyébként a 18. századi Magyarországon *„juh- és tehéntejből készítenek, az utóbbiból gyakrabban. Miután a tejet kifejték a fejősajtárba, edénybe öntik, hogy kissé leülepedjék és a tejszín a felszínre szálljon; az aludttejről aztán kanállal leszedik a tejfölt s a köpülőbe teszik át. Fenyőfából készített magas edény ez, feneke tágabb, fölfelé keskenyedik, födelének nyílásán korongban végződő nyél halad keresztül, ezzel mozgatják a tejfölt mindaddig, míg*

[12] A közeli divényi uradalom állattartásáról jóval többet tudunk. A szarvasmarhákat gondozó pásztorok között a korszak folyamán elkülönültek a teheneket gondozó tehénpásztorok, az anyjától külön választott „borjak és tinók, üszők pásztorai”, az igásökröket gondozó béresek, kisbéresek és a napszámosok csoportjai, amiből következően a szarvasmarhákat nem és életkor alapján külön kezelhették. Minderre mutat még két utalás is. Miközben az 1720-as években a tehenek és kis borjaik Divényben maradtak, addig az ökröket és az üszőket, tinókat az elválasztott borjakkal a vámosfalvi hegyekbe hajtották legelni. Másfelől ekkortájt a tehenek és az ökrök istállóját külön említették. (Szirácsik, 2005. 88.) Mindez alátámasztja a kortárs Bél Mátyás következő megfigyeléseit. *„Amint a hegyvidéki borjú lassanként megnő, mindjárt az első évben, vagy a másodiknak az elején a tinók, illetőleg az üszők külön csordájába kerül. Miután ott harmadik évét betöltötte a tinót igába fogják, az üszőt pedig az állomány szaporítására. Az igába tört ökrök külön legelnek, mígnem tizenhárom esztendős korukban elkülönítve hízásra fogják őket, hogy azután vágóhídra kerüljenek. Néhol tehenet is eladnak a mészárosnak, miután nyolc és több évet borjazással és legeléssel kiszolgált.”* (Bél, 1984. 93.)

vajnak való anyaggá áll össze. Az így átdolgozott tejföl kétfelé válik: vajra és íróra. Az írót sokan megisszák hashajtónak, némelyek a sertésnek adják, a vajat pedig az asszonyok kiknek munkájával készült, vagy külön kis tartóba teszik, vagy tüsténT megolvasztják. Kifőzött vajjal ugyanis inkább élnek a magyarok…"[13]

A korabeli viszonyoknak megfelelően a szarvasmarhák tejéből készült tejtermékek után meghatározott összegű bérleti díjat kellett fizetniük a majoroséknak. A tehéntej után a majoros, vagy a felesége árendával tartozott például az alsólendvai, a sárospataki, vagy a regéci uradalmakban, de a Zichyek divényi uradalmában is.[14] Minderre a Kohányak fennmaradt forrásai nem tesznek utalást.

Jelentős volt a szamarak száma Koháry István részbirtokán. 1726-ban 12 szamárból négyet Csábrágból küldött Koháry tiszttartója, majd a földesúr két állatot visszahajtatott Csábrágba. Annak ellenére, hogy 10 állat maradt a következő évi számadásban, csak 9 szamarat vettek nyilvántartásba, amelyek szaporulata révén 13 főre nőt az állomány. 1730-ban 16 szamár közül három ellett, de *„minthogy késsön csikoztak, két csikó elesset"*.

1725-ben a szamarak mellett lévő kocsisnak és 3 társának 12 heti költséget fizettek Koháry István részbirtokán és fizették a szamaras éves konvencióját, amelyet még a következő évben is folyósítottak előző évi munkájáért. 1730-ban Koháry István szamarasának (*„szamarossának"*), továbbá borjak és szamarak pásztorának (*„borju és szamarok pasztora"*) konvencióját fizették ki. 1731-ben a birtokot öröklő Koháry András a majorosnak azt a feladatot is adta, hogy a majorbéli szarvasmarhák mellett a szamarakat is gondozza, de ekkor is említést tettek a borjak és szamarak pásztoráról (*„borjuk és szamarak pasztora"*).

1730-ban Koháry István parancsára a tiszttartó *„6 szekeres szamarakra"* készíttetett hámokat, e hámokba vett *„vonó kötelet"*, *„hátolsó hámokhoz"* tartaléknak 2 kötelet, március 16-án 18 zabláért fizetett. Március 22-én szamarakhoz vett egy szekeret, amiből a szamarak tartásának okára és a feladataikra következtethetünk.

A sertések nagy számban fordultak elő a majorságokban. Koháry István részbirtokán 1726-ban 203 sertést tartottak, a következő évben 108 állatot, 1730-ban 114-et. Koháry András részbirtokán 1727-ben 16 sertést írtak össze, 1729-ben pedig 32 darabot.

A sertéseket különféle betegségek támadták meg, s gyakorta ragadozók martalékául váltak. Koháry András birtokának 1729. évi számadásában említettek két *„elveszett südöt* [süldőt]*"*. Koháry István kondájából 1726-ban 10 sertés *„dög által elveszett"*, 5 állatot pedig a *„farkas megrontott"*, majd 1730-ban is 6 *„dög és vad által elveszett"*, sőt az is előfordult ekkor, hogy *„amidőn Fülekre hajtottak volna, egy elszaladván elveszett"*.

[13] Bél, 1984. 102.

[14] Ravasz, 1938. 58., Csapody, 1933. 40–41., Jármay–Bakács, 1930. 46., Szirácsik, 2005. 91–92.

Az állatokat elsősorban a földesurak konyhája számára tartották. 1727. január 10-én Szentantalra és 1729. december 15-én Koháry Andrásnak éppúgy szalonnát küldtek a majorságból, mint 1730-ban Koháry István konyhájára. Néhány állatot a majorságban dolgozók kaptak, egyszer viszont a koldusoknak is adtak.

Ritkán került sor az állatok értékesítésére. Koháry István részbirtokáról 1726-ban kivételesen 112 sertést adtak el. 1731-ben a Koháry István birtokát öröklő Koháry András 9 sertését vették meg.

A sertésekre kondás vigyázott. Koháry István birtokán Bratinka János kondás kimutathatóan 1726-tól dolgozott 1731-ig. A kondásnak bojtárja (*„bujtárja”*) is volt. Koháry András birtokán a fennmaradt számadások alapján 1727-ben és 1729-ben fizettek a kondásnak.

A sertések orvoslását a kondásra bízták. 1726. augusztus 11-én Bratinka kondásnak adtak pénzt *„sertések orvosságára”*, majd 1730. július 18-án *„sertések orvoslássára puskaporra”*, kénkőre (*„büdös keőre”*). Bizonyos feladatokért másoknak fizettek, például Koháry István birtokán 1726. április 6-án kan malacok kiheréléséért.

Az állatok elhelyezéséről és élelmezéséről nem sokat tudunk. A számadásokból is csak arról értesülhetünk, hogy 1730. november elsején Koháry István birtokán, a Koháry Andráshoz jutott birtokon pedig 1731. október 13-án a majorbéli sertéseknek 20—20 font sót vettek.

A bárányok és kecskegidák említésével mindössze két számadásban találkozhatunk, de azok dézsmából származtak. 1726-ban minden juhásznak 26 font sót vettek. 1727-ben fizettek a földesúr juhászának, mikor a juhokat (Karancs)Ságon legeltette. Feltehetően a dézsmaállatok gondozásáról emlékeztek meg, esetleg a Kohányak északabbra elterülő birtokairól hajthattak ide állatokat. Ezen állatok majorsági keretek közötti tenyésztése a Zichyek divényi uradalmára erőteljesen jellemző volt.[15] A feltétel egyébiránt a Koháry-birtokokon is megvolt.

A majorsági méhészetről csak kevés adattal rendelkezünk a források alapján. A méhkaptárok száma arra utal, hogy elsősorban önellátásra törekedhettek, nem pedig értékesítésre. 1726-ban Koháry István tiszttartója 10 kaptár (*„köpő”*) majorsági méhet adott el *„gyarló lévén”*. 1730. április 5-én majorsági méheknek vettek 50 kaptárt. A méhest Koháry István birtokával együtt Koháry András örökölte 1731-ben, amikor 37 majorsági méhkaptárt jegyeztek le.

[15] Szirácsik, 2005. 87—90.

A MAJORSZÁNTÓK

Az 1710-es évek második felében készült urbáriumokban feltűnő, hogy a gyöngyösi uradalomban nem találtak szántóföldet földesúri kezelésben. A Koháry család közös tulajdonában lévő szécsényi uradalomban több helyen is lejegyeztek majorszántót. Szécsényben mind Koháry Istvánnak, mind pedig Koháry Farkas fiainak volt majorföldje kétnyomásban. Amikor jobbágyaik nem vetették be a szántót, akkor bérbe adták heted dézsma ellenében. Rimócon a Drásdó partja felé volt egy 30 kila őszi vetés alá való majorszántóföld. Amikor a lakosok bevettették a majorszántót, akkor dézsmát adtak utána, mint a többi házhely után. A templomhoz közel is volt egy 15 kila vetés alá való majorszántó, amely föld birtokjogilag közös volt Szemere Györgynéével. Az osztatlan majorszántó bevetése után a lakosok dézsmát szoktak adni mindkét birtokosnak.

A Koháry István kizárólagos birtokában lévő zsélyi uradalomhoz tartozó Balassagyarmaton a kétnyomásban művelt majorszántó 50 kila alá való területen húzódott, a csábi ispánság járásából szokták bevetni, és 1716-ban 50 kereszt búza termett rajta. Zahorán ugyancsak kétnyomásban művelt 14 kila vetés alá való majorföld, *„melyeket ők maguk szoktak megszántani, bevetni, és feltakarítani."* A zsélyi majorföldet heteddézsma fejében adták bérbe a jobbágyoknak. A szklabonyai *„majorság földeket másokkal együtt szokták szántani úgy, mint az óváriak, avagy ahonnét hajtanak segítséget melléjük."* A bussai majorszántóföld 30 kila vetés alá való méretű volt, háromnyomásban művelték, de többet az urbárium alapján nem tudunk meg róla.

Koháry István füleki uradalmának központjában több helyen is volt majorszántóföldje a földesúrnak. Egy 25 kila vetés alá való majorszántót használt a pilisi út mellet a kenderföldek végében, a Kapitány-kútjánál. 60 kila vetés alá való majorszántó volt az Egres-félen a Kurtány-puszta *„határára reggel járó"*, a fülekkovácsi út mellet. 24 kila vetés alá valót jegyeztek le azzal a megjegyzéssel, hogy *„másik vetőre vagyon a Homok úti, a Királyrétjére véggel lejáró"* résznél. Másik darabban a sávolyi útnál, a Vámosföldjének nevezett részen 40 kila vetés alá való. Füleken tehát összesen 149 kila alá való területen húzódtak majorszántók, de Szentfalva pusztán is viszonylag nagy, 240 kila alá való majorszántót műveltek. 50 kila vetés alá való szántó volt a pusztán a hajdani szőlők alatt, további 60 a hosszú földnél. 1716-ban be volt vetve 15 kila alá való a képnél, 15 kila alá való a püspöki útnál, 40 kilányi a szentfalvi erdőnél, 10 kila az előző végében, 20 kila a püspöki hídnál a Sikérben és 30 kila a püspöki határnál a hosszú mezsgye mellett. Sávolyban mind a három nyomásban volt majorszántó, ezek közül 7 kila vetés alá való volt bevetve a Nagytó és az Asszonyfölde területén. Koháry István nagydaróci birtokrészén 92 kila vetés alá való majorszántó volt: a Tormáson 10 kila, a kender szerben 8 kila, a nagy rétre járó résznél 2 kila, a másik nyomásban a Bene Albert kútjánál 15 kila, a Tornyicskán 20 kila, a Tóth út alatt 4 kila, a harmadik nyomásban a Piroska

kútjánál 20 kila, az erdőre járó földek között pedig 13 kila. Nagydarócon Koháry Farkas fiainak is éppen annyi majorszántója volt, mint Koháry Istvánnak, csak az országbírónak a pap gátjánál és Bene Albert kútjánál nagyobb majorszántó járt az anyai rész miatt.

A magyar majorságok csirái a 14. századig nyúlnak vissza. A földesúrnak ettől fogva biztosítottak minden faluban akkora szántót, kaszálót és kertet, amekkorát egy-egy helybeli jobbágycsalád használt.[16] Innen ered a majorföldeknek a Koháry-birtokokon is megfigyelhető szétszórt jellege, a majorszántók azonban kivétel nélkül Nógrád vármegyében terültek el.

1. táblázat:
A majorszántók területe a Koháryak-birtokain (1716, 1718)

település/ kila	Koháry családé	Koháry Istváné	Koháry Farkas fiaié
Szécsény		?	?
Rimóc	45		
Balassagyarmat		50	
Zahora		14	
Zsély		?	
Szklabonya		?	
Bussa		30	
Fülek		149	
Szentfalvapuszta		240	
Sávoly		?	
Nagydaróc		92	?

A Koháry család közös birtokán az 1716-ban és 1718-ban felvett úrbéri összeírások alapján 45 kila szántót írtak össze Rimócon az urbárium készítői. Noha Szécsény közös családi birtok volt, a majorszántót Koháry István és Koháry Farkas fiai külön kezelték. Koháry Farkas fiai részbirtokán a szécsényi és nagydaróci majorszántó területét nem jegyezték le. Koháry István országbírónak tíz településen is volt majorszántója, amely települések közül hat esetében tudjuk a majorszántó pontos kiterjedését, ami 575 kila volt. Mindeközben a három összeírt birtokon a 907 gazdának 2887,5 kila szántó jutott. A hiányos adatokból is azonban jól lát-

[16] Zimányi, 1985. 320.

szik, hogy Koháry István részbirtokán a majorszántó aránya legalább 21% volt, ami az összes szántót tekintve hasonlított a korábban ismertetett 1728-ban mért Nógrád vármegyei átlaghoz (19%), de attól magasabb volt.

1726 és 1731 között csak a megtermelt majorgabona mennyiségét ismerhetjük meg a számadások alapján. Ekkor Koháry István részbirtokán, amely 1731-ben Koháry András tulajdonába került, Füleken és (Karancs)Ságon lehetett kimutatni majorszántókat. Mind a két helyen búzát, árpát és zabot termeltek, azon belül is általában a legtöbbet búzából. A termésmennyiség a két majorban évenként jelentősen ingadozott.

2. táblázat:
Koháry István füleki és (karancs)sági majorszántóinak terméseredménye (1726—1731)

év/kila	füleki major			(karancs)sági major		
	búza	árpa	zab	búza	árpa	zab
1726	370,5	23 (+121 major és dézsma)	813,5	230	49	91
1727	604	144	80	455	150	342
1730	503	37	813,5	508,5	56	206
1731	318	75	365	290	124	345

Koháry András számadásában 1727-ben följegyezték a major és a dézsma eredetű gabonát, amely 74,75 kila búzából, 4,33 kila árpából és 7 kila zabból állt. A majorgabonát a család közös birtokáról kapta Koháry András. Ugyancsak Koháry András részbirtokán 1729-ben a majorszántókról 132,5 búzát és 45 kila zabot gyűjtöttek össze. Több információn nincs a közös birtok és Koháry András majorszántójáról.

A sárospataki uradalom majorságában is leginkább a búza tett szert nagyobb jelentőségre.[17] Ám nem csupán a búzát és a kétszerest tekintette kenyérgabonának az uradalom lakossága más országrészeken, például a pápa-ugod-devecseri uradalom területén élők, akik a kenyérfélék készítésére elsősorban rozst, kisebb mértékben kétszerest, s legkevésbé búzát használtak föl.[18] A divényi uradalomban szintén a gabonatermesztés számára legkedvezőtlenebb településeken *„Abelova,*

[17] Ravasz, 1938. 86—87.

[18] Fülöp, 1994. 237.

Lentvora, Buda-lehota, Madacska, Polichna, Prága helységekben, s a málna-pataki hegykörnyéken zabkenyéren élnek".[19] A Kohányak elemzett birtokai azonban a gabona, azon belül is a búza termelésére alkalmas volt, ezért is jellemezhetjük inkább búzatermesztéssel a Kohányak majorszántóit.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a földművelés sajátossága az egy adott területről begyűjtött gabona változó mennyisége is az időjárás kedvező, vagy kedvezőtlen viszonyaival szorosan összefüggve.[20] Az 1720-as évek második felében igen száraz időjárású évek követték egymást, ami a Zichyek közeli divényi uradalmának számadáskönyveiből kitűnik.[21] A jelenség azonban az ország más részén is jelentkezett. *„1726-ban nagy hiány volt gabonában a felette nagy szárazság miatt, ami pedig megérett, ismeretlen füvekkel keveredve, ízetlen kenyeret adott és olyan ártalmasat, hogy akik az új kenyérből ettek, megtébolyodva őrjöngtek és láncokkal kellett őket megkötözni, nehogy maguknak vagy másoknak ártsanak"* – írta Bél Mátyás a Tolna vármegyei Bonyhádról.[22]

Az uradalmi gabonakészlet összetételéből azonban nagyban következtethetünk ezekben az években a majorság kiemelt szerepére Koháry István és Koháry András részbirtokain. A majorszántókon termett búza, árpa és zab mennyisége általában jóval meghaladta a dézsmából befolyt gabona mennyiségét.

3. 1–2. táblázat:
A búzakészlet eredete Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726—1731)

év/kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726KI	12774,00	11539,00	88,50	271,50	201,50	673,50	
1727KA	121,25	20,00	22,00		4,50		74,75
1727KI	5203,00	2928,00		819,00	397,00	1059,00	
1729KI	313,63	128,00	36,13	17,00		132,50	
1730KI	9501,25	7177,50	176,75	987,50	148,00	1011,50	
1731KI	10482,75	8947,50	112,50	577,00	237,75	608,00	

év/kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726Kl	100%	90%	1%	2%	2%	5%	0%
1727KA	100%	16%	18%	0%	4%	0%	62%
1727Kl	100%	56%	0%	16%	8%	20%	0%
1729Kl	100%	41%	12%	5%	0%	42%	0%
1730Kl	100%	76%	2%	10%	2%	11%	0%
1731KA	100%	85%	1%	6%	2%	6%	0%

[19] Fényes, 1847. 198.

[20] Wellmann, 1979. 128.

[21] Szirácsik, 2005. 97–99.

[22] Bél, 1979. 351.

4. 1–2. táblázat:
Az árpakészlet eredete Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726—1731)

év/kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726Kl	1177,00	984,00				193,00	
1727KA	4,33						4,33
1727Kl	664,50	313,00		57,50		294,00	
1729Kl	37,33	37,33					
1730Kl	287,50	184,50		10,00		93,00	
1731KA	390,25	160,00	2,50	28,50		199,25	

év/kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726Kl	100%	84%	0%	0%	0%	16%	0%
1727KA	100%	0%	0%	0%	0%	0%	100%
1727Kl	100%	47%	0%	9%	0%	44%	0%
1729Kl	100%	100%	0%	0%	0%	0%	0%
1730Kl	100%	64%	0%	3%	0%	32%	0%
1731KA	100%	41%	1%	7%	0%	51%	0%

5. 1–2. táblázat:
A zabkészlet eredete Koháry István (KI) és Koháry András (KA) birtokain (1726—1731)

év/kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726Kl	1672,25	1487,75		93,50		91,00	
1727KA	80,50		9,50				71,00
1727Kl	2553,50	982,50		363,00	52,50	1155,50	
1729Kl	102,25	52,25		5,00		45,00	
1730Kl	1939,50	1606,50		47,00		286,00	
1731KA	3355,17	2113,50	27,42	266,50	237,75	710,00	

év/kila	összesen	előző évről	közös birtokról	dézsma	malom	major	major és dézsma
1726Kl	100%	89%	0%	6%	0%	5%	0%
1727KA	100%	0%	12%	0%	0%	0%	88%
1727Kl	100%	38%	0%	14%	2%	45%	0%
1729Kl	100%	51%	0%	5%	0%	44%	0%
1730Kl	100%	83%	0%	2%	0%	15%	0%
1731KA	100%	63%	1%	8%	7%	21%	0%

A majorság szerepéhez képest a földművelésre alig fordítottak pénzt. 1720 és 1731 között csak néhány kiadás jelentkezett. A Koháry család osztatlan birtokainak számadásából kiolvasható, hogy 1720-ban ekére vettek *„szántó vasat és csoroszlyát”*. 1721-ben 5 kila árpa vetőmagot vásároltak.

A majorszántók méretéhez és jelentőségéhez képest kevés munkaerőnek fizettek. Koháry István birtokán 1720. szeptember 21-e és december vége között fogadtak fel béreseket. 1721-ben megemlékeztek az *„őreg béres”*-ről és „kisebb béres”-ről. A feladataikról nem tudunk semmit a fennmaradt források alapján. Máshol

– például Ikladon – a béresek szántottak, vetettek, s alkalmi aratóbandák végezték az aratást.[23] Koháry István birtokán valószínűen az aratás miatt alkalmazták 1720-ban a béreseket, míg a következő évben a teljes mezőgazdasági ciklusba is bekapcsolódhattak. Majorost már 1726-tól említettek Koháry István részbirtokán, aki elsősorban az állatokkal foglalkozhatott, nem pedig a földműveléssel.

Az allódium művelésénél fokozottan támaszkodhattak a jobbágyok 1514 óta törvényileg biztosított robotkötelezettségre.[24] A Koháry-birtokokon az urbárium alapján azonban a majorszántókat gyakorta olyan módon művelték, ami túlmutat a robot felhasználásán.

Az országban már a 17. században kimutatható, hogy a jobbágyok járadékmérséklésért, vagy attól való mentességért földesúri kezelésű földeket vetettek be uruk számára. A majorsági földhasználat legkezdetlegesebb fokának tekinthető mindez, amire példa hozható a 17. századi görgényi, kővári uradalmakból, ahol a hegyvidéki részeken a jobbágyok a földesuruknak vetettek gabonát *„a falu földjébe”*.[25] Ugyanez a jelenség mutatható ki a Balassa Imre Nógrád vármegyei divényi uradalmának 1660. évi urbáriumából, majd még 1736-ban is, amikor a divényi uradalom a Zichyeké volt. 1736-ban a majorterületeket azok a házas zsellérekből, vagy 1/8 telkes jobbágyokból szabadosokká vált emberek művelték, akik a munkájukért cserébe járadékmentességet élveztek.[26] Hasonló jelenség figyelhető meg más korabeli uradalmakban. Például a diósgyőri koronauradalom területén a majorföldeket nagyobbrészt bérbe adták a parasztságnak, és ezeket a területeket nem számították a major földterületekhez.[27]

A Koháry-birtokokon is a majorszántót tehát elsősorban nem uradalmi alkalmazottak művelték, hanem a majorszántót a jobbágyok művelésre felvállalták, esetleg bérbe vették. Természetesen mindezek mellett a robot szerepe sem lehetett elhanyagolható, bár a robotfelhasználás kimutatásával nem rendelkezünk. A Koháry István tulajdonában lévő részbirtokon a majorszántó azért lehetett olyan kiterjedt, mert a jobbágyok művelésre felvállalták, vagy bérbe vették azt. Ez a forma a jobbágyok számára talán még kedvező is lehetett, hiszen míg a telki állomány után pénzfizetéssel, természetbeniek adásával és robottal tartoztak, addig a felvállalt, vagy bérbe vett földek után csak dézsmakötelezettségük volt. A földesúr érdekeit úgy szolgálhatta ez a művelési mód, hogy szinte semmilyen, vagy nagyon minimális költséggel járt.

Ez az archaikus elemeket konzerváló termelési mód tehát meglepően eredményesnek bizonyult, amit jól érzékeltethetünk az uradalmi gabonakészletet tekintve azzal, hogy a dézsmához képest általában nagyobb volt a majorgabona meny-

[24] Szabó, 1948. 161–165., 176.

[25] Makkai, 1957. 4.

[27] Szirácsik, 2005. 101–102.

[28] Veres, 1977. 41.

nyisége. Feltűnő azonban, hogy majdnem minden évben a teljes gabonakészlet több mint a felét félretették a következő esztendőre. A nagymértékű gabonamaradvány annak volt köszönhető, hogy az uradalmi és földesúri szükséglet kielégítésén túl megmaradt gabona értékesítése kis mértékű volt.

A majorsági gabonát mindezek miatt vermekben tárolták a dézsmából és a malmok után járó gabonával. (Koháry István birtokán például 1726-ban a természetbeni számadás alapján az előző évi gabonát 79 füleki, 21 litkei, 2 ságújfalusi, 9 ipolygalsai, több, mint 38 karancssági és ismeretlen számú szécsényi veremben tárolták.) A gabonavermeken helyezték el a gabonát egyébként a korabeli Magyarországon máshol is, például az érdi majorban.[28] A Zichyek divényi uradalmának magtára azonban a divényi kastélyban volt, ahol együtt tárolták a majorsági és a paraszti eredetű gabonát a gabonatároló ládákban.[29]

A MAJORSZŐLŐ

A Kohányak birtokain a majorszőlő nem lehetett jelentős a vizsgált korszakban, s a művelésével is számos gond volt. A Kohányak 1716 és 1718 folyamán felvett urbáriumában is említettek majorszőlőt.

Nógrád vármegyében az urbárium készítői kizárólag Balassagyarmaton találtak két helyen összesen 35 kapás majorszőlőt, amely terméséből 5½ akó bort készítettek. Megjegyezték azonban, hogy a szőlőt el hagyták pusztulni. A balassagyarmati majorszőlőt a bussaiak a zahoraiakkal, zsélyiekkel, szklabonyaikkal, kisújfalusiakkal, óváriakkal és kiszellőiekkel együtt szokták művelni. Heves és Külső-Szolnok vármegyében Gyöngyösön és Gyöngyöstarjánban volt még majorszőlő. Gyöngyösön a fölső szurdokon 9 kapás szőlő tartozott Koháry István majorságához, míg a fölső kert mögött 40 kapás szőlő, amelyen *„minthogy rosszul dolgoztak, illendősebb parlag szőlőnek mondani, mint majorságnak”*. Gyöngyöstarjánban a Koháry családnak az *„alsó Ujmallyon”* 12 kapás majorszőlleje volt, „eddig a szőlő lassú munkában volt”, 1716-ban 6 akó bor termett. *„Ezen majorságszőlőt a lakosok szokták dolgozni”*.

Összesen tehát 96 kapás majorszőlőt jegyeztek le az összeírók, ami 15%-a volt a hiányosan összeírt földesúri és paraszti kezelésű valamennyi szőlőnek. Összehasonlításként elmondható, hogy a Rákócziak ecsedi birtokán a majorszőlő aránya 30–40% között mozgott, amely érték átlagos bortermő vidékre utal.[30]

[28] Dóka, 1987. 197.

[29] Szirácsik, 2005. 105.

[30] Ulrich, 2007. 396.

6. táblázat:
A majorszőlő területe a Koháryak-birtokain (1716, 1718)

település/ kapás	Koháry családé	Koháry Istváné	Koháry Farkas fiaié
Gyöngyös		49	
Gyöngyöstarján	12		
Balassagyarmat		35	

A Heves és Külső-Szolnok vármegye híres szőlővidékén elterülő Gyöngyöspatán 1720-ban 12 forintot költöttek a család osztatlan kezelésében lévő szőlő művelésére a számadás szerint. A gyöngyöspatai zálogbirtokrész 1724-ben visszakerült a Forgách családhoz, ezt követően meglepő módon Füleken indult el mérsékelt sikerrel a majorsági szőlőtermesztés.

Koháry István parancsára 1730. április 21-én Sárközy György örököseinek füleki szőlejét kezdték el majorsági keretek között művelni. Április 27-én metszették a szőlőt, amely a későbbiekben mégsem termett. Ezt követően 9–9 kapás kapálta a szőlőt két alkalommal. Június 30-án a szőlőben *„zöld munkabéli tisztításért, és békötésséirt, minthogy jobbágyok hozzá nem tudnak, 15 személynek”* fizettek személyenként 2 rénes dénárt, valamint a vincellér is kapott 1 forintot. Koháry András 1731-ben megörökölte e majorszőlőt. Amint írták: ekkor ez volt Koháry István füleki *„gyarló szőlőcskéje, melyen ez idén semmi sem termett”*. 1731-ben 4 személynek metszésért adtak fejenként 20 rénes dénárt. Május 8-án 9 személyt fizettek szőlőkapálásért, július 15-én pedig két karóverő fejenként 20 rénes dénárt kapott. A második kapálást 12 személy végezte el 20 rénes dénárért, illetve 5–5 polturát adtak 9 kötőnek. 1731-ben 2 kila búzáért őrizték a füleki szőlőt. A napszámosok illetményéből nyomon követhetőek a munkafázisok, amelyek gyakorlatilag megegyeztek a Bél Mátyás által az 1730-as évek táján leírtakkal.[31] Amíg a nem termő füleki szőlőre 1730-ban majdnem 33 forintot költöttek, addig a következő évben még 7 forintot sem.

A majorsági szőlőket nem tudták jól robottal művelni, mivel a szőlő gondozása nagy szakértelmet igényelt, ezért az uradalmak máshol is napszámosokat fogadtak föl. A fejlett szőlőkultúrával rendelkező Tokaj térségében is ezeket a munkafázisokat bérmunkások alkalmazásával végeztették, ugyanakkor a szüretelők már jobbára robotosok voltak.[32] A Zichyek divényi uradalmának területén is hasonló lehetett a helyzet, hiszen nem fizettek a szüretelőknek, a Mária Terézia-féle úrbér-

[31] Bél, 1984. 404–407.

[32] Orosz, 1995. 90.

rendezés idején pedig számos uradalmi település, köztük például Veres, Süllye, Alsóprébely, Balassagyarmat tartozott szüretkor dupla robottal. A divényi uradalom egyébként 1734–1743 között 91–124 forintot költött évente szőlőművelésre.[33] A regéci uradalom majorszőlejét 2 000–4 000 forint közötti összegért műveltették, ám nemcsak a bortermelésre alapozott regéci, hanem még az alsólendvai uradalomban is többet, évente 100–230 forintot adtak ki ugyanerre a célra.[34] Mindezek mellett eltörpült a Kohányak majorszőlejére fordított néhány forint.

A MAJORKERT

Majorkert csak Koháry István részbirtokán volt található a tárgyalt korszakban. Koháry István részbirtokának számadása 1725-ből arról tanúskodik, hogy az uradalmi kasszából április 5-én némi kertbe vetni való magot vásároltak. Az 1730. évi számadásban *„az itt való gyarló kertész”* fizetése egy pár csizma volt, amit a következő évben az elhunyt földesúr birtokát öröklő Koháry András is biztosított.

A kevés számú utalásból is kiderül, hogy a majorkert nem volt jelentősnek mondható. A kertművelés ennél jóval nagyobb szerepet kapott a Zichyek divényi uradalmában, ahol a divényi majorkertben hajdinától kezdve hüvelyeseken és gyümölcsön át a komlóig számos uradalmi fogyasztásra-felhasználásra szánt növényt termesztettek.[35] Koháry István majorkertje ráadásul az uradalom szükségleteit sem biztosíthatta, amit az is jelez, hogy 1725-ben Koháry István tiszttartója vöröshagymát és fokhagymát vásárolt a földesúri konyhára.

A MAJORSÁGI RÉTEK ÉS LEGELŐK

Az állatállomány ellátásában a takarmánynövények hiánya miatt a majorrétekről begyűjtött széna nélkülözhetetlen volt, a takarmánynövények magyarországi elterjedése ugyanis csak későbbi időpontra tehető. Tessedik Sámuel még 1768-ban is azt tapasztalta, hogy Mária Terézia takarmányfüvekről szóló rendeletét a parasztok *„nem értették meg.” „Az egyszerű ember azt hitte, hogy a lóherét apróra vágva kell bevetni… tagadta, hogy a fűnek magva van.”* Vámosi György uradalmi ispán Bécsből Szarvasra hozatott magvakat, amit elvetettek, *„innen az egész országban való terjedése.”*[36] A széna tehát az uradalmi állatállomány számára ki-

[33] Szirácsik, 2005. 106.

[34] Ravasz, 1938. 70., Csapody, 1933. 42.

[35] Szirácsik, 2005. 107–108.

[36] Tessedik, 1938. 145.

emelkedő jelentőséggel bírt a korszakban, a szarvasmarháknak ezt adták, és a juhok, kecskék *„takarmánya ugyancsak: kinn fű, az akolban széna”* volt.[37]

Majorrétje volt 1716-ban Szécsényben Koháry Istvánnak és Koháry Farkas fiainak. Ha nem kaszáltatták meg a Koháry földesurak a saját részüket, akkor bérbe adták azt. A Koháry család közös tulajdonában lévő szécsényi uradalom területén azonban Trázsban, Lócon és Sipeken is találtak ekkor majorrétet az összeírók. A trázsi majorságrét négy darabból állt összesen 20–22 kaszás területen. Amikor vízkár nem érte a réteket, akkor 10–11 rénes forintért adták bérbe úgy, hogy a befolyt összegen arányosan osztoztak a Koháry család tagjai. A lóci majorrét a büdös kútnál volt, amelyet 1 rénes forintért szoktak bérbe adni. A sipeki majorságrétet, amely öt szekér szénát termett általában, szintén bérbe adták 2–3 forintért.

A Koháry István birtokában lévő zsélyi uradalomban a Rákóczi-szabadságharc után készült úrbéri összeírás alapján a két darabban lévő 100 kaszás majorsági réten 25 öl széna termett általában. Zahorán a vízkármentes években 4 szekér szénát szoktak *„lekaszálni és feltakarítani”* a helyiek, míg Zsélyben 20 szekér szénát. A szklabonyai majorságrétről 12 szekér szénát vártak, amit a lakosok *„maguk tartoznak lekaszálni, feltakarítani, és Zsélybe hordani.”* A bussai három majorréten mindösszesen 7–8 szekér széna szokott teremni.

Az ugyancsak a Koháry István-féle füleki uradalomhoz tartozó Szentfalva pusztán jelentős majorrét húzódott: a nagy réten 40 szekér szénát termő rét, a szőlők alatt, a majorföld végében 7–8 szekér szénát termő, illetve a Sárkánycsapás alatt 3, a víz között való réteken 4, a füleki határnál lévő Füveskertben 6, az Akasztófadombon 40, a Királyrétje végében 6 szekér szénát adó rétek álltak rendelkezésre. A garábi majorrétet a helyi zsellérek szokták bérbe venni alku szerint fél tallérért. Ipolynyitrán a Závozalja rét volt a majorrét, amely általában 6 szekér szénát termett, amikor „a víz el nem rontja”, bérbe szokták adni alku szerint hozzávetően 6 forintért. Nagydarócon 9 szekér szénát termő majorrétet találtak: 4 szekér szénát termőt a Cserniczben, 2–2 szekér szénára valót a pap gátjában és a fűzfák alatt és egyet az Andóban. *„Ezen réteket, minthogy nem volt kinek eladni az idén, csak ottveszett a füve”*-kesergett az 1716. évi urbárium készítője.

7. táblázat:
A majorsági rét és legelő (1716, 1718)

település/ szekér	Koháry családé	Koháry Istváné	Koháry Farkas fiaié
Szécsény		?	?
Trázs	20–22		

[37] Bél, 1984. 87–88.

település/ szekér	Koháry családé	Koháry Istváné	Koháry Farkas fiaié
Lóc	?		
Sipek	5		
Zahora		4	
Zsély		20	
Szklabonya		12	
Bussa		7–8	
Szentfalvapuszta		106–107	
Garáb		?	
(Ipoly)nyitra		6	
Nagydaróc		9	

A későbbi időszakban nem mérték föl a majorsági rétek és legelők területét. A számadások alapján viszont jól látszik, hogy a Kohányak mindhárom uradalma a rétek, legelők használatát a környékbeli parasztságnak gyakorta átengedte, ami a korszakban nem volt egyedülálló jelenség.[38] Az egyes területeket általában ugyanazok bérelték. A rétek bérléséért és a nyári legeltetéséért az uradalmi kasszákba befizetett összegek gyakorlatilag minden évben jelentkeztek.[39]

[38] Például: Orosz, 1995. 96.

[39] Kisalmáspusztán megyeriek, bárkányiak fizettek rétbérlésért és nyári legeltetésért. A súnypusztai rét bérlése és nyári legeltetés miatt géciek és lóciak adtak ki pénzt. Bátkapusztán rét bérbeadása 1721-ben jelentkezett, rimóciak és sipekiek nyári legeltetésért fizettek. Farkasalmáspusztát szécsényiek rét bérlése, nyári legeltetés címén használhatták. Drajpusztán varbóiak és tarcsaiak rétet béreltek, nyári legeltetésért fizettek, miközben Patvarcpusztán balassagyarmatiak rétek bérléséért, nyári legeltetésért, juhaik legeltetéséért. Keresztúr-puszta után az uradalmi kasszába fizettek rét bérbeadásért (1720), ilinyiek és marcaliak nyári legeltetésért. Varsányi és szécsényi majorréteket adtak bérbe (1721). Zavozi rétekért nyitraiak és bolyki Ferenc István (1725) bérletet fizetett. Telkipuszta rét bérléért a pilisiektől, vilkeiektől szedtek pénzt.
A Kecskemét melletti Vacsipuszta után 1727. március 26-án árendát szedett a tiszttartó Koháry Andrásnak 1729-ben. (Vacsipuszta is a Koháry-birtok része volt ekkor, de nem tartozott a vizsgált birtokok közé.) Darócipusztán is rétet béreltek. Halászi 2 puszta házhely árendája 1727-ben került kifizetésre. Nagydaróci házhely utáni füvet adott el a tiszttartó 1727-ben és 1729-ben. Feketőerdőpusztán pilinyiek legeltettek 1726-ban, tőrincsiek rétárendát fizettek 1727-ben, valamint 1727 április 12-én 13½ öl szénát vettek meg, ludányiak nyári legeltetésért adtak ki pénzt 1730-ban.

A szénabevétel és -kiadás alakulását csak néhány számadásban tartották rögzítésre méltónak. Koháry István, valamint Koháry András részbirtokainak 1726–1731 között készült számadásai arról tanúskodnak, hogy az országbíró javainak szénahozama (97–164 öl) jóval meghaladta unokaöccséét (8–17 öl), igaz az utolsó esztendőben Koháry Andrásé lett az év folyamán elhunyt Koháry István szénája is.

A Koháry István-féle birtokról tudjuk, hogy a szénát füleki, persi, galsai, tőrincsi, (karancs)sági, litkei és apátfalvi rétekről gyűjtötték össze. 1730-ban Koháry István földjét *„árvizek elrontották, szaporodott híjános* [hiányos] *szénával”*, még a következő évben is úgy emlegetik, hogy *„híjanos, csak nem semmirevaló”*.

A szénát az uradalmak állatállománya fogyasztotta. A széna eladása nem volt jelentős, csak ritkán és kis mennyiségben fordult elő. Koháry István részbirtokán 1727-ben közel 14 öl galsai szénát csak azért adtak el, *„mivel gyarló vala”*, valamint 1731-ben 37 öl szénáért kapott pénzt az akkorra Koháry Andráshoz került uradalmi kassza. Értékesítés helyett a maradékot inkább a következő évre rakták félre.

1726-ban Koháry István szénáját január elseje és június vége között lovainak és szarvasmarháinak adták, július elseje és december vége között pedig *„német szekeres”* lovainak, július 25-től *„más Ex*[cellentiá]*d lovai, szarvasmarhái”* részére, illetve Csábrágból (Karancs)Ságra hajtott juhainak. A következő évben január elseje és április vége között szintén a juhai fogyasztottak szénát, január elseje és augusztus vége között Koháry *„német szekeres lovai”*, szeptember 20-a és december vége között, *„más lovak”*, továbbá június és augusztus között a földesúr szamarai és szarvasmar-

A nagykotrocói rét után és a közeli Mikótelkipusztáért gyakorta adtak árendát, éppígy Szentfalvapusztáért fizettek bénaiak, 1729-ben osgyániak nyári legeltetésért, pusztabérért, bénai ember irtvány rétecskéje árendájáért (1725), bolyki Ferencz János jobbágy irtvány rét bérletéért 1729-ben. Nyitrai rétekért fizettek 1729-ben. 1730. május 27-én csákányházi jobbágyok bérelték Koháry István füleki pusztán lévő rétecskéjét. Bucsonypuszta erdeiben sávolyiak és bolgáromiak legeltetésért rendszeresen fizettek.

Szamotercspusztát tekintve málnapatakiak, uhorszkaiak, kornaiak, hradistyaiak nyári legeltetésért fizettek pusztabért, míg a málnapataki Kupecz Jakab egy rétért (1724, 1727), ugyanő rétek bérléséért (1727), málnapatakiak a pusztán termett gabona dézsmáját megvették (1726), málnapatakiak legeltetésért, rétbérletést *“urbáriam szerint”* 1729-ben. Veselénypusztán osgyániak adtak pénzt nyári legeltetésért, nyitraiak rétekért, bolyki Ferenc János jobbágy rétbérletért (1727), bolykiak rétecskéken termett fűért (1731). Galambapusztán csákányháziak rendszeresen nyári legeltetésért fizettek.

Szalatnyapuszta után bért fizettek losoncapátfalusiak, bolykiak, Borovszky István (1726–1727, 1730–1731), losonciak és pinciek legeltetésért adtak pénzt, a garábiak irtvány rétek árendája és puszta házhely árendája (1726) után, bár 1730-ban az árendát *“le nem tettek, minthogy az viz el rontotta”*.

hái, *„mivel kevés szalma volt, s az is szaporátlan”*. 1730-ban szénát adtak Koháry István lovai, szarvasmarhái, szamarai, megszálló urak lovai számára. 1731-ben –még az országbíró életében– január elseje és április vége között 6 szekeres lova, 4 paripája fogyasztotta a szénát, továbbá 17 szamár, szarvasmarha és borjú is, Koháry István halálát követően pedig a birtokot öröklő Koháry András tiszttartójának és vendégeinek lovaihoz került némi széna. Koháry András részbirtokán egyébként korábban a széna a földesúr lovainak ellátását szolgálta kimutathatóan 1727-ben, illetve 8 lováét 1729. március 12-től május végéig.

AZ URADALMI ERDŐK HASZNOSÍTÁSA

A sertések makkoltatása a korszakunkban nemcsak a Délvidéken, hanem a Felvidéken is egyformán elterjedt volt a gazdag termésű tölgy- és bükkerdőkben.[40] Az erdők Nógrád vármegye számos területén alkalmasak voltak makkoltatásra. Bél Mátyás is megjegyezte a korabeli viszonyokról, hogy a makkoltatás igen gyakori jelenség volt a Nógrád vármegyei erdőkben, de természetesen csupán akkor, ha jónak bizonyult a makktermés.[41]

Az előzőek ismeretében nem meglepő tehát, hogy az 1716 és 1718 folyamán készült urbáriumok a Koháry-birtokok kiterjedt makkos erdeiről adnak számot. A bátkapusztai erdőről például azt állították az összeíróknak, hogy ott 2500 sertés *„meghízhatna, ha ugyan a makk jól megteremne”*. Szamotercspuszta esetében 2000 sertést emlegettek. Lócon a helyiek sertésein kívül 500–600 sertést tudtak hajtani az erdőbe hizlalni. Sipeken jó termő évben 500 sertést hajthattak az erdőbe, miközben Csákányházán 400-at, Gyöngyöstarjánban 300-at, Uhorszkán 200-at, Ecsegen, Szakálon, Zsélyen, Szklabonyán 150-et, Zahorán, Nagydarócon, Kisújfalun, Siden 100-at, de Galambapusztán is 50-et, Galsán pedig 30-at. Megjegyezték, hogy Keszegen körülbelül 80 sertést tud ellátni a makkos erdő, amikor viszont a tölgymakk és a csermakk is jól terem, akkor 1000 sertést is. Kivételnek számított Balassagyarmat, ahol nem volt makkos erdő, így a saját sertéseiket is máshová hajtották.

Az uradalom forrásai jóformán kizárólag arról szólnak, hogy a birtokok erdeibe viszonylag közeli települések lakói hajtották sertéseiket. Feltételezhetjük, hogy távolabbról is érkeztek makkolni állatok.[42]

---

[40] Éber, 1961. 103.

[41] Bél, 1735. 33.

[42] A Zichyek közeli divényi uradalmának területén makkoltatók egyébként elsősorban az uradalom területéhez tartozó települések lakói voltak, de sokszor Nógrád vármegye más településeiről is jöttek makkoltatni. A vármegyétől északabbra elterülő Zólyom vármegyéből gyakorta hajtottak sertéseket az uradalom erdeibe. Pestről, Pilisről, sőt az Alföldről is érkeztek olykor sertések. Néha nemesek, más uradalmak is fizettek makkoltatásért. (Szirácsik, 2005. 110.)

A három uradalmi kassza számára minden évben kisebb-nagyobb bevételt jelentett a makkos erdők hasznosítása. A makkot értékesítették, vagy az erdőbe hajtott állatok után dézsmát, vagy váltópénzt szedtek.[43]

Az uradalmi erdőkben gazdag vadállomány lehetett, hiszen az erdők a földesúri vadásztatás színhelyei is voltak. Az uradalmi kiadások utalnak a vadász és a minden bizonnyal vadászebekkel dolgozó pecérek létére. A korabeli vadászokra egyébként jellemző volt, hogy lóval és kutyákkal vadásztak.[44] Az erdők vadjai közül elsősorban őzek kerülhettek puskavégre, végül pedig a földesúri asztalra. Sikeres vadászat után pedig nem maradhatott el az áldomás sem.

A tiszttartó még 1720-ban Koháry András parancsára a *„peczéinek"* vett egy pár nadrágot, a a vadásznak (*„jagernak"*) pedig egy pár csizmát. 1730. február 18-án egy pár őzet küldött Koháry Istvánnak, amit a földbirtokos parancsára a puskások lőttek. 1731. november 20-án a tiszttartó vadásztatott Koháry András számára, ezért 2 font puskaport vett, november 25-én pedig, amikor a puskások 3 őzet lőttek, szokás szerint áldomásul adott 5 icce pálinkát, december 19-én másodszor adott a vadászoknak *„ital pénzt"*, 5 icce bort. Ugyanezen esztendő március 10-én Koháry András Joseph nevű vadászának több mint 3 Rft-ot fizetett, aki Egerből

[43] A Koháry család osztatlan birtokainak 1721. évi számadása azt tanúsítja, hogy keresztúri, súnyi, almási, bátki pusztákon némi hulladék makkért fizettek rimóciak és hollókőiek. A csákányháziak 1724-ben és 1726-ban galambapusztai makkért (*"mak bért"*) fizettek, a többi esztendőben a pénz fele illette a Kohányakat, míg a másik fele a Vécsey birtokos családé lett. 1727-ben szintén a csákányháziaktól kevés galambapusztai hulladék makkért szedtek be pénzt. Szalmatercspuszta erdei után málnapatakiak 1724-ben és 1726-ban fizettek némi hulladék makkért, hradistyaiak pedig 1726–1727 folyamán. Ugyancsak 1726-ban és 1727-ben a nagydaróci erdőre bocsátott 266 sertés váltópénze (*„váltója"*) minden *„eöreg"* sertés után 35 rénes dénár volt. Az uhorszkai erdőn telelt sertésekért 1726–1727 folyamán fizettek.

Koháry István részbirtokának számadásából tudjuk, hogy 1726-ban a Telkipusztán termett kevés makkot eladták a garábiaknak. 1727. december 7-én sági, tőrincsi erdőn hízott sertésékért adtak váltópénzt, miközben a Feketeerdőpusztán termett makkért 100 Rft járt. Ekkor jelentkezett a Szalatnyapusztára hajtott 378 sertés (darabja 35 Rd) váltópénze is, valamint hullott makkot adtak el Bucsonypusztán. Feketeerdőpusztán makkot értékesítettek etesieknek 14 Rft-ért, amely összeg fele Koháry Istvánt illette. Koháry István részbirtokán a tiszttartó 1730-ban eladta a makkot a fülekieknek 50 Rft-ért, illetve a (karancs)sági kevés, hiányos makkra hajtott 200 sertés váltópénze (*„váltója"*) 1–1 máriás volt, mert *"azon kevés makkot az dér el rontotta"*.

Koháry András részbirtokának számadása 1729-ből arra világít rá, hogy füleki bükkmakkon (*"bik makocskán"*) tartottak 1423 sertést, amely után eladtak 80 dézsmasertést, továbbá 623 sertésért váltópénzt szedtek be. Amikor Koháry András megörökölte Koháry István birtokrészét 1731-ben, akkor Szamotercspusztán *"cseres fán valami kevés cser mak"* termett, amit a tiszttartó eladott a kálai Balognak.

[44] Bél, 1984. 305–327.

eleven fácán madarakkal érkezett. 1721. december 15-én és 19-én Koháry András parancsára 11 császármadarat vett a tiszttartó Szentantalra ismeretlen helyről.

A vadász megjelenése az 1720-as években viszonylag korainak mondható. A Zichyek divényi uradalmában például először 1731-ben fizettek az uradalom vadászának, aki azonban feltehetőleg nem a Zichy hitbizomány területén, hanem Pozsonyban vadászott, majd 1735-től fogva egy divényi és egy balassagyarmati vadászt foglalkoztattak.[45] A vadászok megjelenése a sárospataki uradalomban is az 1730-as évekre tehető, de az erdőgazdálkodás egyik uradalomban sem volt tervszerű. A sárospataki uradalom anyagilag megbecsült vadászai a vadállomány védői, az uradalmi vadszükséglet kielégítői voltak, s a faállomány őrzését is ellátták.[46] A Koháry-birtokok vadászai esetében csak a vadászást tudjuk kimutatni feladatként.

Az erdőkben egyébként a lakosság a Rákóczi-szabadságharcot követő években még vadászhatott, ugyanis a földesúrnak a települések őzzel és vaddisznóval is tartoztak, bár pénzben megválthatták e kötelezettségüket. A parasztság vadászatára nincs több utalás, de fegyver helyett hurokkal is vadászhattak.[47] Az 1720-tól fennmaradt számadások viszont már kizárólag csak váltópénzről tesznek említést.

A korszakra vonatkozóan azonban a fakitermelés nem követhető úgy, mint a makkoltatás és a vadászat. A birtokon kitermelt fáról nem vezettek számadást, legalábbis nem maradt fenn ilyen jellegű irat. A jobbágyok erdőhasználatáról sem tudunk beszámolni a források alapján. Mindezek ellenére jó okkal feltételezhetjük, hogy a fában is gazdag erdők jobbára kielégíthették a tűzifa és épületfa szükségletet.

Az erdők azonban nemcsak vadakban bővelkedtek.1721-ben a tiszttartó *„szőmőrcse és peszérke gombát”*, vagyis kucsmagombát, avagy szentgyörgygombát küldött Szentantalra a földesúri konyhára. Az ízletes kucsmagomba *(Morchella esculenta)* finom, fűszeres illatú gomba. Egész Európában elterjedt fajta, Magyarországon az erdőkben, erdőszéleken, füves területeken, de kertekben is nő. A kucsmagombafélék jellemzően tavasszal, április-májusban teremnek, amikor kevés más gombafaj szedhető.

[45] Szirácsik, 205. 110.

[46] Ravasz, 1938. 74–75.

[47] Paládi-Kovács, 2006. 29–30.

AZ URADALMI VÍZHASZNÁLAT

A halászati jog szempontjából a vizek három osztályát különböztették meg a korabeli Magyarországon. Az elsőrangú vizek, a legértékesebb hal- és vizafogó helyek egy része független volt a parti birtokosoktól, másik részét ellenben a földesúr tilosaiként tartották számon, s ezeken a helyeken a halász az ő számára foghatta ki a halakat. A jobbágyok halászták viszont a másodrangú vizeket, de a kifogott hal egy része a földesurat illette. A harmadrangú vizek halászatába a földesúr nem szólt bele.[48]

Noha a Kohányak egyes települései a Nógrád vármegyét átszelő Ipoly folyóhoz közel terültek el, ennek ellenére az uradalom vízhasználatáról, illetve annak szabályozásáról a fennmaradt uradalmi források nem adnak számot. Néhány alkalommal a földesúri igények kiszolgálására a tiszttartó ugyan halat vásárolt, vagy teknősbékát, de amikor megjegyezték a származási helyet, akkor a Kohárybirtokokon kívül hömpölygő Tisza folyóra tettek utalást. Például 1721. március 29-én Koháry András konyhájára vettek és küldtek *„Tiszabéli friss posar halat”*. Posár halnak a kortársak egyébként a pontyot nevezték.[49] Ugyanebben az esztendőben a tiszttartó augusztus 18-án Koháry szentantali konyhájára elküldött 16 teknősbékát (*„tekenős békát”*), amelynek származási helyére nem tettek utalást.

A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS JELLEGE

A Kohányak Nógrád vármegyei központú három birtokán kimutatható majorságok közül a Koháry Istváné volt a legjelentősebb a Rákóczi-szabadságharcot követő időszakban. A részbirtokán lévő majorsági szántók, rétek és legelők kiterjedtebbek voltak a Kohányak közös családi birtokához és Koháry Farkas fiainak részbirtokához képest. Majorsági szőlőskertek csak a közös birtokon voltak, illetve Koháry István birtokán, ez utóbbiak lehettek a nagyobbak. Csak Koháry István birtokán volt majorkert, ha nagyon szerény is.

A kezdetben több településen is kimutatható majorszántók esetében Koháry István majorságában megfigyelhető volt a koncentráció, a szántók idővel Fülekre és Karancságra korlátozódtak. A szántók esetében kimutatható archaikus termelési mód a majorszántót felvállaló jobbágyok számára járadékmérséklést, a földesúrnak kiadáscsökkentést eredményezett. Mindez a szántógazdálkodás jelentőségét növelte a majortermelésben, s az országos tendenciákhoz képest is viszonylag korán a majorszántók kiterjesztéséhez vezetett, noha a piaci kereslet nem ösztönözte a termelést.

[48] Andrásfalvy, 1973. 25.

[49] Draveczky, 2001. 71.

A szőlőtermelésre alkalmas vidékek zálogból való kikerülésével Füleken indult el igen mérsékelt sikerrel a bortermelés. Szőlőművelésre szinte alig költöttek.

A majorsági rétek és legelők nem csupán a majorállatok táplálását szolgálták. A környező falvakban lakó jobbágyok igen gyakran bérbe vették ezeket a területeket mindhárom birtokon.

Koháry István füleki majorságában lovakat, szamarakat, szarvasmarhákat és méheket tartottak. Koháry András részbirtokán csak a ló és sertés volt kimutatható, míg a közös birtokon csak egy évben fizettek –egyébként Koháry István birtokán dolgozó– lovászokat.

A majorságokban termesztett növények és az ott tartott állatok elsősorban az uradalmi önellátást szolgálták. A működési költségre és a földesúri jövedelemre fordított majorsági termékek arányaiban általában nem voltak meghatározóak. Nem volt jellemző a majorsági termékek értékesítése. Mindezek miatt jelentős készletek halmozódtak fel különösen a gabonából.

Az uradalmi erdőkben vadásztattak és gombát szedtek a földesuraknak. A makkos erdőkbe hajtott sertések után az uradalom pénzt, vagy dézsmát szedett be. Az uradalmi vízhasználat ellenben alig mutatható ki.

IRODALOMJEGYZÉK:

Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező dunamenti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata a szabályozás előtt. Bp., 1973.

Asztalos István: Határhasználat Ikladon a XVIII. század közepén. In: Studia Comitatensia 23. Szentendre, 1994.

Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quatuor... 1. Comitat. Neograd. Bécs, 1735.

Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása. In. K. Balogh János (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. Szekszárd, 1979.

Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Bp., 1984.

Csapody Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1933.

Dóka Klára: Az érdi parasztság a 18–19. században. Studia Comitatensia 18. Szentendre, 1987.

Draveczky Balázs: Bagolytüdő és articsóka. Bp., 2001.

Éber Ernő: A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp., 1961.

Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1847.

Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: Kubinyi András (főszerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994.

Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja. Bp., 1966.

Jármay Edit–Bakács István:
A Regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Bp., 1930.

Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Bp., 2001.

Makkai László: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp.–Gödöllő, 1957.

Nagy Lajos: Adalékok a Fejér megyei jobbágyság történetéhez (1543–1768). In: Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve 1. Székesfehérvár, 1960.

Orosz István: Az uradalmi és paraszti gazdálkodás Tokajban a 16–17. században. In: Bencsik János–Orosz István (szerk.): Tokaj. Várostörténeti tanulmányok I. Tokaj, 1995.

Paládi-Kovács Attila: A Barkóság és népe. Miskolc, 2006.

Pálmány Béla: Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után (1683–1728). In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIV. Salgótarján, 1988.

Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1938.

Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948.

Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687—1787). Salgótarján, 2005.

Szirácsik Éva: A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumai (1716, 1718). Salgótarján, 2007.

Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája (ford. dr. Nádor Jenő). Bp., 1938.

Ulrich Attila: Az ecsedi uradalom majorsági gazdálkodása és jobbágyi szolgálati rendszere a Rákóczi-család birtoklása idején. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 49. Nyíregyháza, 2007.

Veres László: Majorsági birtokok a diósgyőri koronauradalomban a jobbágyfelszabadítás időszakában. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. Miskolc, 1977.

Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ez előtt tulajdon vallomásaik tükrében. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 3. Budapest, 1967.

Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században Bp., 1979.

Wellmann Imre: 18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Officina Musei 9. Miskolc, 1999.

Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyarország története 1526—1686. 3/1. köt. Bp., 1985.

Manorial Production on the Nógrád County-centred Estates of the Koháry Family after the Rákóczi Freedom Fight by Éva Szirácsik

In the period after the Rákóczi Freedom Fight on the Kohárys' Nógrád-centred three estates the most significant manor was owned by István Koháry. On his land the ploughlands, meadows and pasturelands were more extensive than on the common family possession and the lands belonging to Koháry Farkas' sons. Only

the undivided landed property and István Koháry's estate had manorial vineyards probably the latter being the bigger ones. And only István Koháry had a very modest manorial garden.

In István Koháry's manor in Fülek (Filakovo) horses, donkeys, cattle and bees were kept. As for András Koháry's land sources indicate only horses and pigs, while for the common family land only in one year paid horse grooms are mentioned, originally employed on István Koháry's land.

In the estate forests hunting was carried out and mushroom was collected for the landlords. Fees or tenth were imposed on pigs fed on acorn in these forests. Water usage of the estates, however, can hardly be found in documents.

A PARASZTSÁG HELYZETE BORSOD MEGYÉBEN AZ ÚRBÉRRENDEZÉS IDEJÉN[1]

HORVÁTH ZITA

PARASZTI TÁRSADALOM 18. SZÁZADBAN A MÁRIA TERÉZIA-FÉLE ÚRBÉRRENDEZÉSIG

A 18. században a parasztság jogilag két csoportból állt, az örökös és szabadmenetelű jobbágyokból, akik között a fő különbség a szakirodalom szerint a költözés szabadságában volt, de a korszak elején a szolgáltatások tekintetében is megnyilvánult. Már a 17. században létezett a szabad költözésű jobbágyok jogi kategóriája, de csak az 1715. évi országgyűlés számolt de jure a szabad költözésű rusticusok létezésével.[2] Míg a szabadmenetelűek többnyire pénzjáradékot (taksát vagy árendát) fizettek, amelynek összege a 18. század elején évi 1 forinttól 10–12 forintig terjedt,[3] addig az örökös jobbágyok a hagyományos földesúri járadékokkal tartoztak (kilenced, ajándék, robot, füstpénz, egyházi tized stb.). A magyar történetírás egységes álláspontja szerint[4] a 18. század második felétől a jobbágyság helyzete romlani kezdett, a szabadmenetelű jobbágyoké is. A terhek nőttek és a földesurak, elmúlván az égető munkaerő szükség, ismét korlátozni próbálták a szabad költözést. Az ország egyes területei között különbségek voltak a jogállás és a terhek tekintetében is, a volt hódoltsági területen változatlanul kevésbé terhelték a jobbágyokat, itt a betelepítések ellenére a népsűrűség még mindig alacsonyabb volt. Varga János szerint a század második felétől egyre kevesebb különbség mutatkozik a szolgáltatások tekintetében az örökös jobbágy és a szabadmenetelű között, egyfajta kiegyenlítődés jött létre közöttük a szabadmenetelűek kárára. Az 1760-as évekre, szintén Varga becslése nyomán a jobbágyság összlétszámából 30–40%-ot tehettek ki a szabadmenetelűek.[5] A parasztság helyzetének romlását

[1] A tanulmány az OTKA K 100955 számú pályázatának támogatásával készült.

[2] Acsády, 1908. 341.

[3] Ifj. Barta, 1996. 71.

[4] Az irodalom részletezésétől ezúttal eltekintek, erről lásd: Horváth, 2003. 137–157.; Horváth, 2009. 1063–1104.

[5] Varga, 1969.

jelzik az uralkodóhoz egyre gyakrabban beérkező panaszok.[6] Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a panaszok oka nem elsősorban az úrbéres terhek növekedése volt, hanem a különböző földesúri visszaélések és az, hogy a paraszt panaszára sehol sem nyert jogorvoslást.[7] Különösen azt sérelmezték, hogy a földesúr visszaél elővételi jogával, túl gyakran kell hosszúfuvarra menniük és ősi, szerzett jogaikat éri sérelem. Az 1945 utáni történetírás a terhek növekedésének okát elsősorban a földesúri majorságok kiterjesztésében látta, és ennek nyomán abban, hogy a földesúr kihasználta a kedvező piaci lehetőségeket és a nagyobb profit érdekében többet robotoltatott a jobbággyal. Erre azért volt szűksége, mert a földesúri üzem technikai színvonala nem nagyon haladta meg a jobbágygazdaságét és a többletet egyedül a munka fokozásával tudta elérni. Az újabb kutatások már cáfolták a majorságok ilyen mértékű kiterjesztését és azt, hogy ez feltétlenül a jobbágytelek rovására történt volna, sokkal inkább az irtásokra terjedt ki, vagy esetleg a közösen használt területekre.[8] A marxista történetírás ugyan túlhangsúlyozta a földesúr népnyúzó politikáját, de azt, hogy a parasztok elégedetlenek voltak sorsukkal, tényként kell elfogadnunk, különösen a jobbágypanaszok ismeretének fényében.[9]

Már III. Károly korában felmerült az állami jobbágyvédelem szükségessége (1715. 101. tc. 9. & és 1723. 18. tc. 4. &), de konkrét intézkedésekre csak a felvilágosult abszolutizmus korában, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt került sor. A parasztság már az 1750-es évektől kezdve egyre gyakrabban fordult panaszával az uralkodónőhöz, tőle várta helyzete jobbítását. Ezért Mária Terézia úgy döntött, hogy a jobbágyok fellebbezési fóruma a királyi tábla helyett a Helytartótanács lesz. Ezen intézkedése, csakúgy, mint az úrbérrendezés nem aratott osztatlan sikert a nemesség körében és a rendezést is minden eszközzel meg akarták akadályozni.[10] A Habsburg-udvar a földesúri szolgáltatások maximumának és a jobbágytelek minimumának megállapítását helyezte a rendezés középpontjába. *„A mezőgazdaság kezdetleges módszerei következtében a 18. századi Magyarországon még mindig kilenc embernek kellett gazdálkodnia ahhoz, hogy a tizediket el tudja látni élelemmel."*[11] Tehát az ország népességének 93–95%-a mezőgazdasággal foglalkozott, ezek 93–95%-a jobbágysorban élt, földesúri joghatóság (juris dictio) alatt. A paraszti társadalom a 18. században sem volt egységes. A különbségek függtek a földesúr személyétől, a falu vagy mezőváros földrajzi fekvésétől, a helyi, sokszor évtizedes vagy évszázados szokásoktól, a piaci viszonyoktól stb.

[6] Szántó, 1954.; H. Balázs, 1951.

[7] Szekfű, 1935. 539.

[8] Pl. Ifj. Barta, 1996. 70.; Niederhauser, 1999. 136.; Kaposi, 1996. 195.

[9] Lásd erre: Szabó, 1933. 48–98.; Szántó, 1954.; H. Balázs, 1951.

[10] Szabó, 1934.

[11] Ifj. Barta, 2000. 56.

A betelepített és betelepülő jobbágyok, a volt végvári katonák, a mezővárosi parasztok (őket többnyire zsellérnek hívják a korabeli adóösszeírások), az ország sűrűbben lakott részeiből a gyéren lakott területekre költözők tartoztak inkább a szabadmenetelű jobbágyok közé, míg a régóta egy helyben lakókat tartották örökös jobbágynak. Különbség volt még a tekintetben is a jobbágyok között, hogy mi szerint adóztak. Volt-e urbáriumuk, vagy kontraktusuk vagy szokás (usus) szerint rótták le kötelezettségüket. A történetírás egységes álláspontja szerint a szabadmenetelű jobbágyok kontraktus alapján adóztak, az örökös jobbágyok urbárium vagy szokás alapján.[12] Kutatásaim ezt a kérdést árnyalták, amennyiben kiderült, hogy találunk példákat szokás alapján adózó szabadmenetelű és kontraktus alapján adózó örökös jobbágyokra, és az urbárium is előfordul mindkét jobbágyi kategóriánál.[13]

A 18. században sem ismerte el törvény a szabad költözési jogot, az 1723. évi országgyűlés 62. tc. azt is megtiltotta a földesuraknak, hogy saját, de más megyebeli birtokaikra költöztessék saját jobbágyaikat, ha helyette nem tudnak más jobbágyot állítani.[14] Az 1715. évi országgyűlés – amint fent már említettem – 101. tc. közvetve ismerte el a szabadmenetelű jobbágyi kategóriát.[15] A Mária Terézia által 1767-ben kiadott úrbéri rendelet szerint az számított örökös jobbágynak, aki legalább 32 éve él egy helyen, vagyis a jövevények, akik nem régen költöztek az adott helységbe számítanak szabadmenetelű jobbágynak.

Mária Terézia 1767. január 23-án adta ki az úrbéri rendeletet. Az úrbérrendezést általában pozitívan szoktuk értékelni, azonban a negatív elemeket is látni kell. A szolgáltatások mérséklése, amely egyik fontos argumentációja volt az uralkodónak a rendezés megindításakor, nem mindenütt valósult meg. Azokon a területeken, – ez leginkább a volt hódoltság területével azonos, de majd látni fogjuk, hogy sokszor a török uralom alatt soha nem állt területek jobbágyainak is nőttek a terhei az úrbéri rendeletet követően – ahol az úrbérrendezést megelőzően mérsékeltebb terhekkel terheltettek a parasztok, ott az urbárium növekvő szolgáltatásokkal járt együtt. Példaként említhetném éppen a Borsod megyei Sajószentpéter mezővárost, ahol az úrbérrendezést megelőzően a lakosok élni tudtak a mezővárosi státuszból fakadó privilégiumokkal, és a földesúr éppen az úrbérrendezés után élt vagy élt vissza a földesúri jogokkal.[16] A szabadmenetelű jobbágyokat, akik a parasztság jelentős részét tették ki, a rendelet teljesen figyelmen kívül hagyta. Ugyanakkor az urbárium lehetőséget biztosított arra, hogy megmaradhassanak korábbi szerződésüknél, ha ez nem jelentett nagyobb terheket az urbáriumban

[12] Pl. Csapodi, 1991. 357–358.

[13] Horváth, 2008. 235–247.; Horváth, 2009. 1063–1104.

[14] *www.1000ev.hu;* Ifj. Barta, 2000. 59.

[15] *www.1000ev.hu*

[16] Horváth, 2010. 166–179.

foglaltaknál. Hangsúlyozni kell azonban, és talán ez a legfontosabb, hogy kétségbevonhatatlanná tette a jobbágy használati jogát megállapított úrbéres földjén, a jobbágytelek elidegeníthetetlenné vált. Azokon a területeken, ahol ténylegesen elviselhetetlen körülmények között éltek 1767 előtt a jobbágyok, ott az urbárium enyhülést hozott. A magyar történelemben először fordult elő, hogy az uralkodó – leszámítva III. Károly ilyen irányú kísérleteit – a parasztság érdekében szólt bele a földesúr–jobbágy, eddig magán jellegű viszonyába, az úrbériség kérdését felemelte a magánjogról a közjog szintjére és egységes viszonyokat teremtett, még ha hatását tekintve ez nem is mindenhol jelentett tényleges javulást. A tulajdonviszonyokat érintetlenül hagyta, de ennek megváltoztatása nem is szerepelt az udvar céljai között. Az urbárium jogilag szétválasztotta az úrbéres és az uradalmi földeket. Ugyanakkor a parasztság ezután már csak irtásfölddel, szőlő-felvállalással, paraszti bérlettel és a remanenciális földdel bővíthette birtokát.[17] Az úrbérrendezést az 1790–91. évi országgyűlés becikkelyezte.

„EZEN HELYSÉGNEK LAKOSAI ÖRÖKÖS JOBBÁGYOK-É, VAGY NEM?”[18] *– ÖRÖKÖS ÉS SZABADMENETELŰ JOBBÁGYOK*

Az eddigiekben röviden összefoglaltam vázlatosan mindazt, amit a parasztság 18. századi viszonyairól és az úrbérrendezésről tudunk. Ennek ismeretében válik érdekessé mindaz, ami a forrásokból kiderül, megerősítve vagy megcáfolva, esetleg kiegészítve mindazt, amit a kérdésről tudunk. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatainak adatait felhasználva néztem végig Borsod megye jobbágyainak sorsát.

A kilenc kérdőpont utolsó pontjában kellett arról vallaniuk a parasztoknak, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyoknak tartják-e magukat vagy őket földesuruk. Önmagában már az is érdekes, hogy egy megye területén milyen arányban éltek örökös- és szabadmenetelű jobbágyok, különösen, ha ezt összevetjük a szakirodalomban meggyökeresedett adattal, ami 35–40%-os szabadmenetelű arányt mutat. Borsod megye 162 települése között mindössze 13 helységben éltek örökös jobbágyok, 64 helységben szabadmenetelűek és 83 helyen vegyesen fordult elő a két jobbágyi kategória, de ezek között csak 16 esetben haladta meg az örökös jobbágyok száma a szabadmenetelűekét. Érdekes ugyanakkor az, hogy a megye parasztjai mit értettek az örökös- és szabadmenetelű jobbágyi kategória alatt. Minden egyes helységnél nem magyarázzák meg a bevallásban, hogy ők

[17] 1767: kb. 600 ezer úrbéres családfő kb. 6 millió hold körüli földdel rendelkezett. A parasztok kezén lévő mezőgazdaságilag hasznosított terület 1767–1848 között nagyjából megduplázódott, az agrárnépesség növekedésének üteme ennél lassúbb volt. (Kaposi, 1996. 190.)

[18] Horváth, 2001. 50. A 9. kérdése a paraszti vallomásoknak.

miért az egyik vagy másik kategóriához sorolták magukat, itt ugyanis az ő véleményük, tudásuk(?) a mérvadó, nem pedig az, aminek őket földesuruk tartotta. Borsod megyében erről a következőképpen vallanak a parasztok: *„Minthogy helységünk lakossai többnyire jobbágyok lévén, másuva lakásunk ez ideig meg nem engedtetett. De vadnak szabad el menetű taxások is közöttünk."* (Alsóvadna)*; „A kik jobbágysággal nem kötelesek, ha egyszer adóját le is teszi, szabad ki menetele vagyon, hanem akik jobbágyoknak neveztetnek, azoknak el menni nem szabad."* (Alsózsolca)*; „Mindnyájjan taxások és szabad el menetelűek vagyunk."* (Ároktő)*; „Az sellereken kívül az lakosok mind örökös jobbágyok vagyunk."* (Bánfalva)*; „Ezen hellységben mind taxások, mind jobbágyok vannak, a taxások szabad elmenetelűek."* (Boldva)*; „Mink ugyan örökös jobbágyok nem vagyunk, ha nem a méltóságos uraság által szabad el menésünk meg gátoltatik."* (Cserépváralja).[19] Az itt felsorolt néhány példából is látszik, hogy a borsodi jobbágyok a zsellereket, a taxásokat tartották szabadmenetelűeknek, akik szabadon költözhettek, míg a jobbágy név alatt egyértelműen örökös jobbágyot értettek. Sőt, amint azt a cserépváralji példa mutatja, voltak olyan, magukat szabadmenetelűnek tartó jobbágyok, akik jogi státusuk ellenére sem költözhettek.

A BORSODI JOBBÁGYOK HELYZETE JOGÁLLÁS ÉS A SZOLGÁLTATÁSOK TEKINTETÉBEN

A jobbágyok szolgáltatásaikat urbárium, kontraktus és usus (szokás) alapján teljesítették. Ez ideig azt gondoltuk, hogy a kontraktus elsősorban a szabadmenetelű, újonnan telepített, árendás vagy taxás jobbágyok adózási formája volt, míg urbárium, vagy szokás alapján inkább az örökös jobbágyok adóztak. Azt is gondoltuk, hogy az örökös jobbágyok magasabb adókkal terheltettek, főként természetben adóztak, míg a szabadmenetelűek elsősorban árendálták, azaz pénzben váltották meg terheiket. Érdekes megvizsgálni, hogy a jobbágyi terhek miként alakultak az örökös jobbágyok és a szabadmenetelűek között, és ezt befolyásolta-e az, hogy urbárium, szokás vagy kontraktus szerint adóztak, illetve a jogi státus befolyásolta-e ez utóbbit. Ahol azonban kisebb birtokosok voltak a földesurak vagy egy településen egyidejűleg több földesúr is birtokolt, nagyon változatos a szolgáltatások rendszere, sokszor a jogi státus is.

Borsod megyében a 162 közölt település közül 13 helységben kizárólag örökös jobbágyok éltek, 65 helyen szabadmenetelűek. A legtöbb településen, 83 helyen, vegyesen éltek örökös és szabadmenetelű jobbágyok, de ezek közül mindössze 16 helyen haladta meg az örökös jobbágyok száma a szabadmenetelűekét. 1 településen a parasztok magukat szabadmenetelűeknek vallották, de földesuruk örökös

[19] Tóth, 1991. 2, 8, 11, 17, 21, 33, 57.

jobbágynak tartotta őket: *„Mi ugyan midnyájan szabad el menetelűeknek tartanánk magunkat, kik ládi lakosok vagyunk, eddig meg is mutattuk volna, ha el bocsájtattunk volna, de az convent jobbágyoknak tartván, kénteleníttetünk lakni."*

Az *örökös jobbágyok* adózása: 2 helyen adóztak urbárium, 11 helyen bevett szokás alapján. A két urbárium alapján adózó helység jobbágyai (Királd, Sajómercse) azt vallották, hogy: *„Ez előtt mint egy 17 esztendővel publicáltatott ugyan bizonyos urbarium helységünknek minden lakossai előtt, de az ólta kezünkben nem adatott."* (Sajómercse) Sajómercsén a falu 40 rajnai forintot fizetett földesurának, robotoltak: *„... a kik ottan kaszálnak és gyűjtönek két vagy három nap, magunk határában lévő majorság őszi és tavaszi termésnek le aratására minden gazda ad 4 aratót, öll fát télben, nyárban, a midőn parancsoltatik, Egerben hordunk, ezen kívül a Hegy alá szüretre gyalogul, szekérrel is, úgy másüvé is, a hová az uraság parancsolja, megyünk."* Emellett ajándékot, kilencedet és tizedet adtak. A 11 bevett szokás szerint adózó örökös jobbágyok lakta falu adói között hasonlóságok és eltérések is vannak. 8 helyen adtak kilencedet, 6 helyen a kilenced mellett tizedet, 2 helyen nyolcadot, 3 helyen hetedet és 1 helyen a termés ötödét. Mind a 11 településen teljesítettek robotot, 3 helyen előfordult, hogy a lakosok egy része pénzben megváltotta azt. Készpénzt 6 településen adtak, az összegek között azonban jelentős különbségek voltak. 51 krajcártól egészen 40 forintig terjed a skála, attól függően, hogy csak házbért adtak egyenként vagy közösen fizetett a falu, vagy bizonyos természetbeni adókat váltottak meg.

A *szabadmenetelű jobbágyok* adózása: A 66 település közül 10 helyen urbárium, 34 helyen bevett szokás, 17 helyen kontraktus, 2 helyen urbárium és szokás, 1 helyen kontraktus és szokás alapján adóztak. Miskolcot nem soroltam be egyik kategóriába sem, itt a következőképpen vallanak a lakosok:

„Jóllehet a nagyságos és méltóságos kamarai elnök úr az adófizető jószágoknak az 1755. eszetendőben történt visszaváltása alkalmával az e tárgyban kiadott szerződés szerint évi 1500 rénes forint megfizetésére kötelezte kegyelmesen a szegény lakosságot, eleddig még semmi jobbágyi szolgáltatást nem követeltek a parasztoktól. Ez előtt a szerződés előtt penig nem volt semmilyen urbárium, mivel az adófizetők közül mindenki zálog címén birtokolja jószágait."

Emellett az uradalomnak borból és gabonából kilencedet adtak, a püspökségnek pedig tizedet. Szakácsi faluban a lakosság kétféle módon adózott, egy részük *kontraktus*, másik részük *bevett szokás* alapján. Mind a kontraktus, mind a bevett szokás alapján adózók robotoltak, ami szántást, vetést, betakarítást, trágyahordást, szőlőkaró-vágást, szállítást jelentett, nagyjából 30 napot évente; a „gyalogok" 14 napot robotoltak. Egészhelyes gazdák évente 3 forintot fizettek, a féltelkesek felényit, a zsellérek készpénzben nem adóztak. Kilenceddel tartoztak földesuruknak, ajándékkal nem. A jobbágyok a teher növekedéséről vallottak: *„Előbbeni kontraktussuk is ugyan ezeket tartotta, hanem az taxa pénz és az szántás, vetés kevessebb volt."* Tehát nem volt különbség a falu bevett szokás és kontraktus

alapján adózó jobbágyai között. Felsőzsolcán és Tiszaszederkényben a lakosok egy része urbárium, másik része szokás szerint adózott. Felsőzsolcán függetlenül attól, hogy urbárium vagy szokás alapján adóztak, minden "marhás" gazda 2 forint taxát fizetett, robotolt, a „gyalogok" pedig – mivel taxát nem fizettek – három nappal többet kellett robotolniuk, a zsellérek pedig 20 napot robotoltak. Később, amint az a VI. kérdőpontból kiderül, *„most minden meg határozás nélkül a mi némü szüksége adta magát a földes uraknak, szekérrel az marhás, két kezi munkával az gyalog minden felé hajtogattatott…"* Különbség összesen annyi, hogy a jobbágyok egyik része tizedet adott, másik része nyolcadot és egy csirkét, de nem derül ki, hogy melyiket adják szokás és melyiket urbárium szerint. Tiszaszederkényben volt különbség az urbárium és a szokás alapján adózó jobbágyok terhei között. Az urbárium szerint 18 napi gyalog és igás robottal tartoztak, a zsellérek 9 napot robotoltak, ezenkívül a marhával bírók két nap búzát hordtak. A szokás alapján adózók, amikor kellett, dolgozni mentek – számát pontosan nem tudják. A pénzbeli adózás tekintetében nem volt különbség köztük, az egésztelkes 4 forintot, a féltelkes 2 forintot, a zsellér pedig 30 krajcárt fizetett. Az urbárium szerint adózók tizedet, a bevett szokás szerint adózók kilencedet adtak.

10 helyen *urbárium* alapján adóztak a szabadmenetelű jobbágyok, terheik hasonlóságot mutatnak, de vannak különbségek is. 8 helyen készpénzt is fizettek, volt, ahol az egész település egy összegben rótta le terheit, de az összegek között jelentős különbséget találunk, 36 forinttól egészen 280 forintig terjedhetett a mértékük. Más esetben a telekmérettől vagy az állatok számától függött, hogy mennyit fizettek. Az egészhelyesek 2–3 forint taxát, félhelyesek ennek a felét, házas zsellérek 51 krajcárt vagy 1 forintot, házatlan zsellérek 24 krajcár körüli összeget fizettek. A legtöbb helyen adtak kilencedet és/vagy tizedet, de volt ahol nyolcadot, a helységek felében ajándékot is adtak. Jellemző a munkajáradék, több helyen vallottak „terhes robotról", de a robotnapok számát ritkán adták meg. Ahol megadták, abból az tűnik ki, hogy alatta maradt általában annak, amit az egységes 1767. évi urbárium megszabott, vagyis nem érte el az évi 104 kézi vagy 52 nap igás robotot. Volt olyan település, ahol arról tudósítanak a parasztok, hogy az urbárium óta teljesítik az 52 napos robotot. Tardon vallották azt a parasztok, hogy *„E mellett 1767 és 1768-dik esztendőben az urbarium regulatio el mellőzésével a méltóságos földes uraság bennünket hajtott, úgy hogy az urbariumon felül némellyek 10, némellyek 20, 25 napokkal is fellyebb szolgáltunk …"*

17 településen *kontraktus* szerint adóztak a szabadmenetelű jobbágyok. A legtöbb helységben a terhek zömét – miként az a kontraktualista, szabadmenetelű jobbágyoknál várható is – készpénzben váltották meg, ami – mint láttuk – Pest megyében egyáltalán nem volt általános. Mezőcsáton évi 2000 forint, Mezőkeresztesen 1500 forint, Mezőkövesden 900 forint censust fizettek a mezővárosi lakosok, továbbá 2500 forintot a kilenced és a tized, valamint a robot megváltásáért, egyéb adót semmiből sem adtak. A falvak egy részében 200–500 forint készpénzt

fizettek, de mellette kilenceddel, nyolcaddal vagy tizeddel is tartoztak, néhány helyen kevés robotot is teljesítettek (fát vágtak, szénát hordtak). Volt olyan település, ahol nem egy összegben fizették a lakosok a taxát, hanem egyenként, telekarányosan. Például Borsodszirákon egy egész házhelyes gazda évente 13 forintot fizetett, volt ahol egy négy marhával rendelkező gazda évi 3 forint 30 krajcárt, egy két marhával bíró pedig 1 forint 45 krajcárt. A négy marhás gazdának 52 napot kellett volna robotolni, de azt 12 forint 36 krajcárral megváltották, és az ajándékot szintén pénzben váltották meg. Néhány helyen az ajándékot természetben adták.

A legtöbb településen a szabadmenetelűek bevett szokás szerint adóztak (33 település). A legváltozatosabb ezekben a helységekben volt a jobbágyok adózása. Néhány helyen fordul csak elő, hogy a jobbágyok egyáltalán nem adtak készpénzt, csak kilencedet vagy tizedet, és robotoltak, esetleg ajándékot adtak. A robot szinte mindenütt jellemző volt, általában azt vallották a jobbágyok, hogy amikor szükség volt rájuk, mentek, de a robot napok számát pontosan nem tudják megmondani. 2–3 helyen vagy nem kellett robotolni vagy megváltották: *„... nem tractáltatnak különös adózással."* (Center), a dézsmát és a robotot is megváltották, *„a két zsellér pedig valamely munkával segíti maga gazdáját a szállás adásért."* A természetbeni adók – ajándék, kilenced, tized, robot – mellett az egész házhelyes gazdák 1–2 forint censust fizettek, a zsellérek 40–50 krajcárt. Több helyen úgy nyilatkoztak a parasztok, hogy korábban csak tizedet adtak, csak az urbárium hozta be a kilenced-adást.

Borsod megye legtöbb településén *vegyesen* éltek örökös és szabadmenetelű jobbágyok (83). Mindössze 5 helyen adóztak urbárium, 12 helyen kontraktus, 8 helyen kontraktus és szokás, a legtöbb helyen (60 település) bevett szokás alapján. Urbárium szerint Diósgyőr, Kisgyőr, Ónod, Radostyán és Sajóbábony helységekben adóztak. Robotot nem egyforma mértékben ugyan, de mind az 5 helységben teljesítettek, főként fát vágtak és hordtak. Diósgyőrben, Kisgyőrben nyolcadot adtak, Sajóbábonyban nyolcadot, de később tizedet, Ónodon és Radostyánban tizedet, itt később nyolcadot. Ónodon a lakosok egyenként fizették a taxát, a többi helységben „summásan", azaz közösen. Radostyánban 220 forintot, Sajóbábonyban 350 forintot, Kisgyőrban 500 forintot, Diósgyőrben 1100 forintot.

12 helyen *kontraktus* szerint adóztak a vegyes kötöttségű jobbágyok lakta helységekben. Minden helységben adóztak kilenceddel vagy tizeddel. Egy helység kivételével – Kistokajban, ahol a tizeden kívül csak készpénzt (évi 100 forint) fizettek – mindenütt volt munkajáradék. Volt, ahol csak évi 13–16 napot dolgoztak, volt, ahol a számát nem tudták megmondani, volt, ahol az örökös jobbágyok nem fizettek semmit, viszont heti 2 nap igás vagy 3 nap gyalog robotot teljesítettek. A taxások, akik félhelyesek voltak, heti 1 nap igás vagy 2 nap gyalog robotot szolgáltak, a zsellérek évi 12 napot robotoltak (Abod). A legtöbb helyen azonban nem derül ki, hogy mi a különbség az örökös és szabadmenetelű jobbágyok adói között, szerencsére Tornaszentjakabon erről is nyilatkoztak a jobbágyok:

„Hat örökös jobbágy lévén közöttünk, ez előtt két esztendővel, két gazda össze fogva szám nélkül négy marhával szolgálatot tettek. Hanem két esztendőtül fogvást minden héten ki, ki maga erejével két napi szolgálatot teszen vonó marhával. A szabad el menetelűek a fent írt fizetéssen kívül, ez előtt össze fogva két gazda nyolcz nap, ez után tizen két nap, három esztendőtül fogva pedig ki, ki maga erejével s marhájával tizen két nap, gyalogul is tizen két nap szolgálunk. Az zsellyérek esztendő által négy napi munkát tésznek."

Emellett az ebben a helységben lakó taxások 3 forintot fizettek évente és adtak tizedet. Az örökös jobbágyok a tized mellett ajándékkal is kedveskedtek földesuruknak, igaz, a vallomás idején már három éve nem élt e kötelezettségük. Kevés helyen adtak a kontraktualista jobbágyok ajándékot, viszont mindenütt volt census. Sajószentpéteren, ahol a város összesen 1000 forint árendával tartozott, ezt az összeget a lakosoktól oly módon szedték be, hogy az egész házhelyes 6 forint 20 dénárt, a félhelyesek ennek a felét, a házatlan zsellérek 2 máriást fizettek. Emellett minden taxás heti 1 napot robotolt, a szőlők után pedig tizedet adtak. A városban csak kevés örökös jobbágy élt. Általában 1–3 forint taxát fizettek az egész házhelyesek és mellette természetben adóztak – ez viszonylag gyakori volt, vagy emellett az egyéb terheket egy összegben megváltották. Szirmán például a négy és két ökörrel bíró gazda egyaránt 1 forint 30 krajcárt fizetett, a zsellérek 45 krajcárt. 160 forintot fizettek közösen a robotváltságért, de ennek ellenére kevés munkát is végeztek. Gabonából és hagymából tizedet adtak, a többi termés tizedét 30 forinttal megváltották.

A legtöbb településen *bevett szokás* alapján adóztak a jobbágyok. Kevés kivétellel mindenütt robotoltak, ugyanakkor sok helyen csak a munka típusait sorolták fel, de nem adták meg a robotnapok számát: *„Se egyik, sem más tekintetes földes urak részekről meg nem lehet határozni, hány napi robotára ment légyen szolgálatunk, hanem valamire hajtattunk, marhával és gyalog szüntelen szolgáltunk."* Jellemző a kilenced-, a tized- vagy a nyolcad-adás, leggyakoribb a tized.

Összefoglalva a Borsod megyében tapasztaltakat elmondható, hogy a szabadmenetelű jobbágyok száma lényegesen meghaladta az örökös jobbágyok számát, mint ahogy az is elmondható, hogy leggyakrabban bevett szokás alapján adóztak a jobbágyok. Kevés helyen adóztak csak készpénzben, általában a készpénz mellett kilencedet vagy tizedet is adtak, és sok helyen robotoltak is, még ha kontraktus szerint adózó, szabadmenetelű jobbágyokról is volt szó. Általában a természetbeni adók széles palettája jellemző a megyére. Néhány helyen panaszkodtak a jobbágyok, hogy terhük emelkedett, de sehol sem szóltak arról, hogy elviselhetetlen lett volna, és a legtöbb helyen még a panaszok ellenére is alatta maradt a szolgáltatások mértéke az 1767. évi urbáriumban foglaltaknál.

Érdemes azonban – Zala megyéhez hasonlóan – egy birtokos településeit megvizsgálni. A diósgyőri koronauradalmat választottam, amelyhez 12 település tartozott (3 mezőváros és 9 falu). Az 1750-es évek második felében került a diósgyőri

uradalom a Kamara fennhatósága alá, ekkor kaptak a helységek urbáriumot vagy kontraktust. 8 helységben (Miskolc, Mezőkövesd, Hejőcsaba, Ládháza, Parasznya, Sajókápolna, Sajópetri, Varbó) szabadmenetelű jobbágyok éltek, 4 helyen vegyesen örökös és szabadmenetelű jobbágyok (Diósgyőr, Kisgyőr, Radostyán, Sajóbábony). A szabadmenetelűek közül 3 helységben kontraktus szerint adóztak (Mezőkövesd, Parasznya, Sajópetri), 3 helységben *urbárium* alapján (Ládháza, Sajókápolna, Sajópetri), 1 helyen, Miskolcon *zálogot* fizettek és 1 helyen bevett szokás szerint adóztak (Hejőcsaba). Függetlenül attól, hogy szabadmenetelűek vagy örökös jobbágyok voltak (a vegyes kötöttségű helységekben mind a két kategória előfordult), illetve, hogy kontraktus, urbárium vagy bevett szokás alapján adóztak, a földesúr azonossága miatt alig volt eltérés adóikban. Mindenütt viszonylag nagy összegű készpénzt fizettek, 170 forinttól kezdve egészen 2500 forintig. Mezőkövesden kontraktusuk értelmében 2500 forintot fizettek a kilenced, a tized és a robot megváltásáért. Emellett fuvaroztak és: *„Kézi munkásokat is adunk azonban, de nem kötelezettségből, hanem csak az uradalom iránti jószándékból."* Miskolcon minden terhet 1500 forintért megváltottak, de adtak kilencedet és a püspökségnek tizedet zálogszerződésük értelmében. Diósgyőrben urbárium szerint 1100 forintért váltották meg terheiket, a szőlő után nyolcadot adtak. A többi településen, falvak lévén alacsonyabb lakosságszámmal, szintén pénzben, de kevesebb összeggel váltották meg a terhek egy részét, de mellette némi munkát is végeztek, ez általában favágás- és hordás, és egyéb, az uradalom számára végzett munka volt. Szépen visszaadja ezt a ládháziak vallomása:

„Az marhás gazda ki, ki hány napot szolgált, száma nem levén, kinek hány marhája vagyon, annyival szolgált; követ hordani, trágyát hordani, szénát hordani, jeget hordani, zsindelyt hordani, egy szóval a hova szükséges, mindenfelé hajtatott. Az gyalogok hasonlóképpen száma nélkül szolgálnak: kaszálni, ortani, kazalt rakni, tapasztani, épületet náddal kötni szorgalmaztattak, hajtattak."

Hejőcsabán bevett szokás alapján adózó szabadmenetelűek éltek, 48 forint készpénzt fizettek, 3 öl fát vágtak, ezenkívül mást nem adtak. 6 helyen – szintén függetlenül a jogi státustól és attól, hogy miszerint adóztak – nyolcadot adtak, Miskolcon kilencedet és tizedet, a többi helységben pénzben váltották meg a dézsmát. Parasznyán, Radostyánban, Sajóbábonyban, Sajókápolnán, Sajópetriben, Kisgyőrben, Ládházán és Varbón még a favágás mennyisége is majdnem megegyezett (108–128 öl között mozgott). Kisebb birtokosok esetén, illetve akkor, ha egy településnek több földesura is volt, sokkal változatosabb a kép az adók tekintetében.[20]

[20] Tóth, 1991. 205, 207, 154, 225, 91, 246, 53, 264, 214–216, 236–238, 254, 145, 130.

ÖSSZEGZÉS

Borsod megye 162 helységéből mindössze 13 helyen éltek csak örökös jobbágyok, 66 helyen szabadmenetelűek és 83 helyen egymás mellett élt a két jobbágyi kategória, de itt is meghaladta a szabadmenetelűek száma az örökös jobbágyokét. 17 helyen fordult csak elő urbárium után való adózás, megtalálható a kontraktus is, de a meghatározó a szokás szerint való adózás volt, vagyis a 18. század második felében is még az írásban nem rögzített szokás(jog) volt a meghatározó a paraszti közösségekben. Az örökös jobbágyok által lakott 13 helység közül 11 helyen szokás, 2 helyen urbárium szabta meg a jobbágyok terheit. A 66 szabadmenetelű helységből 10 helyen urbárium, 34 helyen szokás, 17 helyen kontraktus, 2 helyen egyidejűleg urbárium és szokás, 1 helyen kontraktus és szokás által terheltettek a parasztok. Tehát a szabadmenetelű jobbágyok nemcsak kontraktus szerint rótták le terheiket.

Az adózásra általában a készpénzfizetés és a természetbeni adózás, főként a robot együttélése a jellemző. A legtöbb helyen a szabadmenetelű kontraktualisták is adóztak természetben az árenda mellett. Ha összevetjük a megye úrbérrendezés előtti adóinak mennyiségét azzal, amit az egységes urbárium előírt, azt láthatjuk, hogy a legtöbb helyen kevesebbet adóztak korábban, vagy lényegesen nem haladta meg az adó mértéke az 1767-es urbáriumban foglaltakat. Egyébként kevés helyen olvashatjuk a paraszti vallomásokban, hogy a jobbágyok emelkedő jobbágyterhekről panaszkodtak volna.

IRODALOMJEGYZÉK

Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp., 1908.

ifj. Barta János: A tizennyolcadik század története. Bp., 2000.

ifj. Barta János: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711—1790. In: Orosz István—Für Lajos—Romány Pál (szerk:): Magyarország agrártörténete. Bp., 1996. 33—79.

Csapodi Csaba: A falu élete. In: Magyar művelődéstörténet. Barokk és felvilágosodás. (Reprint) Szekszárd, 1991. 357—358.

H. Balázs Éva: Jobbágylevelek. Bp., 1951.

Horváth Zita: A földesúr-jobbágy viszony a Mária Terézia kori úrbérrendezés paraszti vallomásai alapján Borsod, Pest és Zala várme-

gyékben. In: Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Bp., 2008. 228—250.

Horváth Zita: A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai. In: Források és történetírás. Studia Miskolcinensia 4. Miskolc, 2003. 137—157.

Horváth Zita: Örökös és szabadmenetelű jobbágyok a 18. századi Magyarországon. In: Századok, 143. (2009) 5. sz., 1063—1104.

Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában. (Zalai Gyűjtemény 51.) Zalaegerszeg, 2001.

Horváth Zita: Úrbérrendezés Sajószentpéteren. In: Tóth Péter—Horváth Zita (szerk.): Sajószentpéter története II. 1526—1848. Sajószentpéter, 2010. 166—179.

Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700—1848. In: Honvári János (szerk.): Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Bp., 1996. 173—261.

Niederhauser Emil: A kelet-európai agrártörténet vázlata a jobbágyfelszabadításig. In: Kovács Ágnes (szerk.): Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Debrecen, 1999. 133—138.

Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában 1. Bp., 1933. 48—98.

Szabó Dezső: A megyék ellenállása Mária Terézia rendeleteivel szemben. Bp., 1934.

Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711—1850. Bp., 1954.

Szekfű Gyula: Magyar történet IV., A tizennyolcadik század. In: Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet I—V. 1935. IV. kötet.

Tóth Péter: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod megye. 1770. Miskolc, 1991.

Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1567—1767. Bp., 1969.

www.1000ev.hu (A Magyar Törvénytár internetes változata.)

The Situation of Peasantry in Borsod County in the Period of Socage Regulations
by Zita Horváth

The paper gives a brief summary of the characteristics of peasantry in the 18th century up to the socage regulations with special regard to legal status. The study shortly evaluates socage regulations, followed by an analysis of serfs' situation in Borsod county using the sources of socage regulations with emphasis on peasants' declarations. It examines in what proportion perpetual serfs and free-status peasants lived in the county, what services they had to perform for the landlords, whether the forms of obligations were influenced by their legal status, whether taxpaying was determined by urbarium, custom, or contract, and the amount of the duties. Finally, the peasants' situation of the royal demesne in Diósgyőr is examined based on the abovementioned aspects.

The conclusion is that perpetual serfs lived only in 13 out of the 162 settlements of Borsod County, free peasants in 66, and in 83 places both categories lived side by side but even there freemen outnumbered perpetual serfs. Only in 17 villages was taxpaying based on urbary survey while contract can also be found, but the determinant factor was custom-based taxpaying, which means, in the second half of the 18th century still unwritten common law rules were predominant in peasants' communities. Out of the 13 settlements inhabited by perpetual serfs in 11 places serfs' burdens were based on custom and in 2 localities on urbary survey. Of the 66 free-status communities socage was regulated by urbary survey in 10 settlements, by custom in 34, by contracts in 17, by urbary and custom at the same time in 2 villages, and by contract and custom in 1 place. So free peasants fulfilled their duties not only according to contract.

The general characteristic of taxpaying is the co-existence of paying in cash and in kind, mainly robot (labour service). In most places the free contracted peasants besides paying the lease also paid tax in kind. Comparing the amount of taxes paid in the county before the urbary reform and the amount defined by the unified urbarium, we can see that in most places less tax had been paid, or its extent had not exceeded significantly the rate contained in the urbary of 1767. Nevertheless, complaints because of increasing burdens only in few peasants' declarations are mentioned.

FESTETICS GYÖRGY, A TUDATOS BIRTOKGYARAPÍTÓ

LUKÁCS GÁBOR – TÓTH ÉVA

Festetics György arcképe (Vasárnapi Újság, 1899)

1. ÚT A BIRTOK VEZETÉSÉIG (1755–1782)

Festetics György a befolyásos főúr, Festetics Pál első fiaként született Ságon, 1755. december 31-én. Mária Terézia magyar-ügyekkel kapcsolatos legfontosabb tanácsadójaként apja rengeteg hivatali elfoglaltsága miatt édesanyja, Bossányi Julianna felügyelte legidősebb fia neveltetését. A bécsi Theresianumban 1768–1775 között tanult, itt ismerte meg későbbi sógorát, Széchényi Ferencet. Apja akara-

tának megfelelően a német és magyar törvényeket is elsajátította, tanárai voltak Ürményi József kancelláriai tanácsos és Majláth József későbbi államminiszter is. A magyar nyelv tökéletes ismerete mellett kitűnően megtanult latinul, franciául és németül is. A Theresianum elvégzése után – apai nyomásra – hivatalnoki pályára lépett, 1776-ban a pesti pénzügyi igazgatósághoz került, a Magyar Kamaránál pedig közigazgatási ismereteit bővítette, majd 1777 áprilisában számfölötti tanácsosi kinevezést kapott a horvát királyi tanácsnál. A gyakorlat megszerzése után – szülei akaratának megfelelően – magas rangú állami hivatalt kellett volna szereznie, de nem vonzotta a hivatalnokélet. A küszöbön álló bajor örökösödési háború miatt 1778-ban úgy döntött: belép a seregbe, a háborúban gyors előrelépésre számított. 1779-ben főhadnagy lett, és Mária Terézia kamarásnak nevezte ki. A harcok gyors lezárultát követően áthelyezését kérte, Galíciában másodkapitányként szolgált, de állomáshelyét nem kedvelte, ezért átvezénylését kérte másik ezredbe. A katonai szolgálatban sem hanyagolta el a kultúrát és műveltséget, Széchényi Ferencnek írt levele tanúsága szerint már gyűjtötte a „vegyes" könyvtárát.

Édesapja, Festetics Pál nem bővítette olyan nagy területekkel a birtokot, mint apja, Festetics Kristóf, illetve nagyapja, ennek oka nyilván a bécsi munka mellett az, hogy csupán 1768–1782 között állt a birtok élén. Festetics Kristóf a kastély bővítése mellett kórházat, gyógyszertárat alapított és nagy területekkel bővítette az uradalmait. Fia, Festetics Pál csupán néhány kisebb településen vásárolt birtokrészeket, illetve Keszthelyen vásárolt telkeket. A Festetics Kristóf által megvásárolt Keszthelyt tovább fejlesztette (plébánia-templom főoltára, Szentháromság szobor), mesterembereket telepített ide, támogatta a balatoni hajózást, bővítette a kastélyt (többek között levéltárral), és az oktatásügyben is maradandót alkotott a keszthelyi gimnázium 1772-es alapításával. Végakarata az volt, hogy a majorátust fel kell osztani fiai között, végrendeletében kiemelte, hogy nem a birtok nagyságát növelte, hanem annak jövedelmeit bővítette, ami kétharmaddal nagyobb volt, mint amikor átvette őket.[1]

Festetics György örökségéről így vallott apósának: *„édesapám sok ellenségek közt árván hagyott, jószágaim mind az rossz gazdaság miatt, mivel magam elegendőképen nem értem és odahaza nem lakhatom, mind pedig a török által és az nagy adósságok terhe alatt veszendőbe fognak menni. (…) olyan ínségben vagyok, hogy végső romlásomra sietni fogok, hacsak nem találok olyan igaz barátot, aki biztos tanácsaival igazítson s jószágomban az tolvaj, pazarló cselédeimet zabolában vezérelje."*[2]

[1] Szabó, 1928. 193.

[2] Szabó, 1928. 218.

2. A BIRTOKVEZETŐ KATONA (1782–1791)

Festetics György atyja végakarata ellenére ragaszkodott a majorátus fenntartásához, elméleti munkát is készített: *„Magyarázata annak a kérdésnek, vajjon fenntartható-e és milyen módon a mi családunkban a majorátus?”* címmel, melyben kifejtette a majorátus fenntartásának, illetve felosztásának következményeit, és olyannyira fontosnak ítélte a birtok egy kézben tartását, hogy valamelyik öccse javára hajlandó lett volna lemondani az elsőszülöttséggel járó jogairól is. Végül átvette a birtok vezetését, 1782-ben megegyeztek, vállalja, hogy testvéreit kifizeti.

1783 februárjában feleségül vette Sallér Juditot (akivel már apja is sürgette a házasságát – sőt annak meghiúsulása esetére fia kitagadását is kilátásba helyezte). A násszal tekintélyes hozomány járt. Festetics anyagi helyzete rossz volt, hatalmas adósságokat örökölt, és birtokának inspektora meghalt, ezért programot készített a birtokain folyó gazdálkodás megjavításának menetéről. A javítást azonban a közelgő török háború miatt nem vezényelhette le, 1783 elejétől hadszíntéren tartózkodott az ezredével, de a háború nem tört ki. Ekkor át szeretett volna kerülni a Magyar Nemesi Testőrséghez, melyhez Széchényi Ferenc segítségét is kérte. 1786-ban őrnagy lett, áthelyezték a Testőrséghez és Bécsbe költözött feleségével, majd 1787 szeptemberében a Graeven-huszárokhoz került. A török ellen 1788-ban indított háborúban a hadszíntereken tartózkodott, az év novemberében alezredessé léptették elő. A birtok- és a család ügyeit nem tudta intézni, ezért Széchényi Ferencre bízta családját, míg a birtokát öccse, Festetics János vezette. Életében komoly fordulatot hozott a II. József halála után összehívott országgyűlés, ahová főrendként kapott meghívót, és ezredét Budára rendelték a közbiztonság felügyelésére. Az országgyűlés elé a Szerbiában állomásozó magyar ezredek főtisztjei folyamodványt terjesztettek, melyben követelték, hogy a magyar seregeknek külön haditanácsa és vezérlete legyen, békében mindig az országban állomásozhassanak, az idegen tiszteket küldjék el. Hasonló tartalmú kérelmet adtak be a Graeven-huszárezred tisztjei is, amit Festetics átdolgozott és a „tekintetes rendek” elé terjesztett (az aláírók közt szerepelt többek között Laczkovics János is). Az országgyűléshez intézett folyamodvány minden részletéért vádat emeltek Festetics ellen, akit II. Lipót Bécsbe rendelt (ahol a titkosrendőrség megérkezésétől fogva figyelte, de semmi gyanúsat sem tapasztalt viselkedésében). A kihallgatások során katonaként és nem Budára idézett nemesként kezelték, a beadványát fegyelemsértésként és nem tervszerű politikai cselekedetként fogták fel. A büntetőeljárás végén a következő határozat született: *„Festetics alezredest 14 napi fogsággal kell büntetni és ennek kitöltése után erőteljes és határozott rosszallást kell neki kapnia szolgálat-és rendellenes viselkedéséért, a parancsnokság alól pedig fel kell menteni”.* Az országgyűlés komoly felháborodással vette tudomásul a döntést, a királyhoz intéztek feliratot, hogy a folyamodványt aláíró tiszteket ne érhesse bántódás. Festetics gróf a 14 napos fogság többszöri meghosszabbítása

után a beadvány miatt fogva tartott többi tiszttel együtt szabadult, majd megrendült egészségi állapotára hivatkozva kérte, hogy hazatérhessen Magyarországra, de ehhez nem járultak hozzá, Brüsszelbe rendelték, ahol 1790 karácsonyától állomásozott. A francia forradalom „közelsége" miatt nem nézték jó szemmel, ezért 1791 februárjában Bécsbe rendelték szabadságra, de mire a császárvárosba érkezett, már a milánói dragonyosokhoz vezényelték. Felettese kedvező jelentéseket küldött viselkedéséről, és Festetics, valamint felesége is kérelmet adott be a leszerelése érdekében, amit engedélyeztek, így 1791 májusában hazatérhetett Magyarországra.

3. A BIRTOKVEZETŐ MECÉNÁS (1791–1819)

3. 1. A birtok gazdasági fejlesztése

1791 májusában Festetics György az „ekevas és csoroszlya" mellé vonult vissza, birtokainak központi uradalmába, Keszthelyre költözött. Az 1791. évi XXXII. törvény kimondta: II. József privilégiumai csak akkor érvényesek, ha azokat Lipót is megerősíti. Festetics Imre és János ugyan biztosak voltak abban, hogy Itáliából hazatért bátyjuk már kérvényezte az uralkodótól a hitbizomány megerősítését, de kezdeményezték a birtokok felosztását. 1791. június 30-án visszavonták az 1782-es egyezséghez való hozzájárulásukat, mondván: akkor fiatalságuk miatt nem látták be a cselekedetük fontosságát. Anyjuk hozzájárulását is megszerezték, aki szabad kezet adott gyermekeinek, de azt tanácsolta fiainak, hogy az ügyet választott bíró elé terjesszék, ők azonban a királyhoz folyamodtak, és arra kérték: ne erősítse meg a majorátust. Meglepetéssel értesültek a kancellária 1791. augusztus 4-én kelt válaszából arról, hogy bátyjuk még nem is kérte a hitbizomány megerősítését. A peres út hosszúsága miatt anyjuknak sikerült a testvéreket megegyezésre bírni. Az 1792. február 22-én kelt megállapodás szerint Festetics János és Imre visszavonták a királyi táblán indított pert, cserében bátyjuk a már kifizetett összesen 400 000 forinton kívül további 300 000 forintot, illetőleg annak 5 százalékos kamatát fizeti testvéreinek; átengedte Imrének a Somogy megyei Simonyi falut, melynek értéke beleszámított a fenti összegbe. A fenti szerződés azonban nem lépett életbe, mert pár hónappal később újabb terv merült fel. Festetics György a kérések hatására késznek mutatkozott arra, hogy 2 840 000 forint lefizetése esetén testvérei javára lemondjon a majorátusi birtokokról, mivel *„igen jó alkalma volna a földvásárlásra"*. A testvérek nem elégedtek meg ezzel a megoldással, ismét pert indítottak, mely végleges döntést hozott az elhúzódó ügyben. Az egyezség a már kifizetett 200 000–200 000 forinton felül ismét újabb 15 000–150 000 forint fizetésére kötelezte Festetics Györgyöt, és a lánytestvérek járandóságát is felemelte 40 000–40 000 forintra. A nemesi ellenzék oldalán álló gróf adósságai ekkoriban már 1 662 ezer forintra rúgtak.

Festetics György 1782–1790 között – apjához hasonlóan – kisebb vásárlásokkal gyarapította birtokait, többek között Sármelléken, Parragon, Kemenden, Csurgón, Ságon, Sopronban, Vasváron, Egregyen. Életének talán két legmozgalmasabb évében (1790–1791) két rendkívül fontos vásárlással gyarapította a majorátust: Csáktornyát 1 607 413 Frt és Szalkszentmártont 294 654 Frt-ért vette meg. Pesten több házat vásárolt, 1794-ben vették fel a város polgárai közé.

1812-ből származik az a kimutatás, amelyben összegezték a Festetics-vagyon gyarapítását:

vásárlás:		4 003 566 Frt,
ebből	birtokvétel:	2 344 403 Frt,
	jobbításokra:	190 564 Frt,
	meglévő jogok kiegészítése:	1 294 267 Frt.[3]

A királytól 1813-ban megerősítést kért öröklött birtokaiban, amit 1817-ben kapott meg.

A birtok területének bővülése termelési szempontból az allodiális vetésterület és a betakarított termésmennyiség változásával szemléltethető (1. táblázat).

1. táblázat:

A Festetics-birtok allodiális vetésterülete és betakarított terménymennyisége

Év	Allodiális vetésterület (hold)	Termés mennyiség (köböl)
1785	8405	58 749
1790	10 410	69 010
1794	13 180	88 798
1797	11 091	80 601
1801	10 373	84 737
1807	10 789	65 610
1813	12 564	99 175

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

A jelentős vetésterület bővülésben kiemelt szerepet játszott Csáktornya, ahol nagyságrendileg 2300 hold allodiális területen vetettek, illetve az 1200 holdas szalkszentmártoni terület is mérvadó volt.

A birtok állattenyésztése szintén jelentős fejlődésnek indult Festetics György idején (2. táblázat). Öt esztendő adatait megfigyelve látható: az állatállományon

[3] Szabó, 1928. 299.

belül a szarvasmarhák száma nem változott lényegesen az egész birtokon, ugyanakkor a két új uradalomban jelentősen bővült. A sertések száma jelentősen csökkent, míg a juhoké több mint duplájára nőtt. A lovak száma Szalkszentmártonban csökkent, míg a teljes birtokon és Csáktornyán is növekedett.

2. táblázat:
A Festetics-birtok állatállományának változása

	Év	Szarvas-marha	Sertés	Juh	Ló
Szalkszent-márton	1790	114	71	1690	86
	1797	210	0	4140	5
	1805	78	0	5980	2
	1813–14	246	0	7584	6
Csáktornya	1791	397	183	4850	8
	1797	259	27	4247	19
	1805	202	0	5814	14
	1813–14	521	0	10 680	51
Teljes birtok	1785	2485	3047	24 960	229
	1797	2188	2155	32 288	217
	1805	3079	709	54 925	351
	1813–14	2412	776	66 572	485

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I-XIX. füzet.)

Fontos megemlíteni, hogy a szalkszentmártoni uradalomban 100 egész helyes jobbágy lakott, 345 ház volt megtalálható, az allódiumon éves szinten több, mint 12 000 nap robotmunka volt felhasználható. Csáktornyán 545 egész helyes jobbágy, 1868 ház, és csaknem 75 000 robotnapot használhattak fel. A bővítés előtt a birtokon összesen 1096 egész helyes jobbágy, 2944 házban élt és 136 000 nap robot felhasználására volt lehetőség. A bővítés ebből a szempontból is nagyon fontos volt (1770 egész helyes jobbágy, 5404 ház és 229 213 nap robot).

A birtok területének gyarapítása mellett annak gazdálkodását is megújították.

Festetics György a birtokának gazdálkodásáról 1782-ben készített munkájában a birtok vezetőjéről szólva kiemelte, hogy a gazdálkodás továbbvitelén és megjavításán felül igyekezzék okos és célszerű javításokat tenni a jövedelem szaporítására, pontosan számoljon el a gazdatisztekkel. Sokáig nem talált megfelelő vezetőt,

viszont amikor a „A' Szorgalmatos Mezei Gazda" tiszteletpéldányát kézhez vette, azt *„hévvel olvasta át s mire a végére ért, addigi jószágigazgatója kegyvesztett is lett előtte. Azonnal meghívta Nagyváthyt a fényes állásba. Szeszélyes, hirtelen lelkesedésében krőzusi szerződéssel kínálta meg".*[4] A szerződés anyagi részleteiről érdemes megjegyezni, hogy a „Director" fizetése magasabb volt a világhírű, Esterházyaknál szolgáló Haydn „Kappelmeister" évi járandóságánál. Festetics György 1792. július 1-én kiadta *„A gazdaságnak közönséges igazgatására Keszthelyen felállíttatott Oeconomica Directionak rajzolatja"* munkáját, mely alapján alakult meg a központi birtokigazgatási szerv, a Directio.[5] Az új szerv első ülésén 1792. július 6-án megjelent „Nagyváthy Director úr", aki már valószínűleg írta következő jelentős művét, *„Közönséges Instructio a Mltgos Tolnai Gróf Festetits György Királyi Kamarás Urodalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztül"* címmel.[6] A jószágkormányzó gazdatisztjeinek szánta továbbképző művét, az üzemszervezés hazai történetében elsőként, mivel helyesen felfedezte, hogy a járható út a birtok gazdálkodásának, vezetési és számviteli rendszerének teljes megreformálása volt. Gazdaságszervezői és vezetői tevékenysége során alapnak a kor mezőgazdasági termelési színvonalának maximális kihasználását, a feudális járadékok racionális felhasználását tekintette. Rendkívül fontosnak vélte a *„termelés hatékonyságának növelésében (…) a szakmunkások, majorosok és béresgazdák képzését".*[7] Külföldön szerzett tapasztalatai, a modern szakirodalomban szerzett olvasottsága alapján rájött arra, amit *„világhírű kortársa a német Thaer Albert rendszeresen fejtett ki, hogy a robotszolgáltatásokra felépített, hagyományos gazdálkodású, hűbéres eredetű nagybirtok sem vonhatja ki magát a teret foglaló pénzgazdálkodás hatása alól, s akarva nem akarva kénytelen kapitalista vállalattá alakulni".*[8]

A korábbi gyakorlattól merőben eltérő módszerek, eljárások eredményes alkalmazása érdekében – a rendszeres számadás, a fegyelmezett és pontos gazdálkodás, a tervszerű vezetési tevékenység megvalósításáért – át kellett képeznie a birtok régi gazdatisztjeit. A pálcás hajdúk és a jobbágynyúzó botosispánok nem tudták a reformot megvalósítani, ezért Nagyváthy meggyőzte Festeticset arról, hogy az uradalom tisztjeinek képzésére agrártanintézetet alapítson – ilyen téren a leghíresebb alkotása a *„Georgicon"* volt. Az intézmény jól mutatja Festetics György törekvését – olyan fejlesztésekben gondolkozott, amely birtokainak és a magyarságnak egyaránt jó szolgálatot tesznek.

---

[4] Borotvás Nagy, 1942. 41–42.

[5] Iványi, 1946. 186.

[6] Vörös, 1961. 375.

[7] Für, 1985. 442.

[8] Borotvás Nagy, 1942. 43.

3. 2. Oktatási fejlesztések a birtokon

Európa első rendszeresen oktató felsőfokú mezőgazdasági főiskoláját 1797-ben alapították Keszthelyen. Nagyváthy szerepe nagyon kérdéses az alapításban, de szellemi hatása vitathatatlan, mivel a korábbi munkáiban rendszeresen kifejtette szakiskolák létrehozásának szükségességét, így valószínű, hogy ő adta a tanácsot a Georgikon alapítására. A Tudományos Gyűjtemény szerint *„ezen két nagy lelkek (Nagyváthy és Festetics) egyesült erővel (…) tiszteket nevelő intézetről kezdének gondoskodni”.*[9] Az 1840-es években úgy tartották, hogy az intézmény *„első elrendezője a derék Nagyváthy volt”*[10], az 1870-es évek végén már *„az alapító gróf Festetics György után, legközvetlenebb tényezője”*- ként tartották számon, *„az uradalmak főigazgatásával együtt Nagyváthy volt ezen tanintézetnek is igazgatója”*[11], a XIX. század utolsó évtizedének szerzője szerint *„9 hónapig volt igazgatója e tanintézetnek”.*[12] Nagyváthy Kálmán hivatkozott Nagyváthy önéletrajzára is, melyben szerepelt, hogy *„ő, Nagyváthy János adta Festetichnek a tanácsot a Georgikon felállítására, miután nem bizonyult elegendőnek (…) Instructio és Circularé utján való tanitása. Tehát a Georgikon szellemi alapítója Nagyváthy volt”.*[13] Borotvás–Nagy szerint *„Nagyváthy rábeszélésére tehát 1797-ben minden más európai államot megelőzve nyitotta meg Festetich gróf a keszthelyi Georgicont, földrészünk első rendszeres gazdasági szakiskoláját”.*[14] Az intézményben hivatalosan nem ismerték el Nagyváthy szerepét az alapításban, de 1801-től haláláig a Georgikon „assessora” volt. A Georgikon Kar jelenlegi főépületének előcsarnokában, az alapító gróf szobrától jobbra, Nagyváthy emlékére 1955-ben állított emléktáblán az áll, hogy ő javasolta az intézmény alapítását a grófnak.

Nagyváthy közreműködésével alapította az első somogyi „oskolát” – a református gimnáziumot – Csurgón Festetics György. Az intézmény alapkőletételére 1795. április 30-án került sor, majd a líceum 1798-ban nyitotta meg kapuját.[15] Az intézmény és a kisváros történetében is fontos szerepet játszott Nagyváthy, hiszen Keszthelyről Csurgóra költözött, ahol csaknem negyedszázadon át figyelemmel kísérte az intézmény működését, és református templom építését is kezdeményezte, mely 1796-ban készült el. Nagyváthy a gimnázium „világi inspektora” volt, az intézmény működési feltételeit biztosította, és ellenőrző szerepe is volt. Kapcsolatba került a kor nagy költőjével, az ott tanító Csokonai Vitéz Mihállyal

[9] Tudományos gyűjtemény, 1824. XII. sz. 67.

[10] Magyar gazda, 1842. 759.

[11] Galgóczy, 1879. 62.

[12] Nagyváthy, 1891. 23–24.

[13] Nagyváthy, 1891. 20.

[14] Borotvás Nagy, 1942. 46.

[15] Fehér–Kurucz–Zsidi , 1996. 71.

(nevét ma a református gimnázium viseli), akivel meglehetősen hűvös viszonyban volt.[16]

A gazdasági sikerekkel párhuzamosan kettejük korábbi bizalmas barátsága azonban megromlott.[17] Néhány forrás a gróf természetével magyarázza viszonyuk megromlását, mások kettejük társadalmi helyzetének, nézeteiknek, és elveiknek különbözőségét hozzák fel annak okául – valószínűleg minden véleményben lehet igazság. Lázár szerint a származásuk különbözősége miatt *„egyre jobban kiszélesedett az osztályhelyzet teremtette szakadék. A gróf a Martinovics-féle mozgalom után mindinkább elhidegült a plebejusi Nagyváthytól; egy jelentéktelennek tűnő incidens után összeszólalkoztak és ennek folyományaként Nagyváthy szerződésének letelte után Csurgóra költözött”.*[18]

Az országos politikai színtéren komoly változások következtek be, ezek is szerepet játszhattak Festetics döntésében. Az 1790-es évek közepén az egykori jozefinista értelmiség tagjai a magyar polgári nemzet kialakulását, társadalmi átalakulás reformját próbálták kialakítani; miközben magyar csapatok a francia forradalom ellen harcoltak. Az 1794 nyarától kezdődő kihallgatásokban többször felmerült a gróf neve is, de perbefogásához nem volt elegendő ok. A letartóztatásokról szóló hírekre reagált Zala vármegye is, alázatos hangú, de a magyar nemesi jogot sértő eljárás ellen tiltakozó feliratot küldött a nádornak, melynek végleges formába öntésében Festetics György részt vett. A francia seregek 1796-os sikerei után egyre valószínűbbnek látszott, hogy az ország nyugati része hadszíntérré válik, ezért az országgyűlés elrendelte a nemesi felkelést. A királyi parancsot 1797 áprilisában olvasták fel Zala megye közgyűlése előtt. Többek között Festetics gróf is azon a véleményen volt, hogy a felkelés megkésett: ugyanis ha reguláris seregekkel sem tudták megállítani a franciákat, akkor a gyakorlatlan felkelőkkel sem tudják, így felesleges vérontásnak és pusztításnak ítélték meg a felhívást. A megye véleményét újra a gróf fogalmazta meg, mely szerint a kért 1000 lovas és 1000 gyalogos helyett 200–200 lovast és gyalogost szavazott meg, ezzel ismét összeütközésbe került a bécsi udvarral, ahol azt sértőnek találták, a besúgók jelentései és a jegyzőkönyvek alapján vizsgálatot rendeltek el. Az uralkodó, I. Ferenc a grófot okolta mindenért, az ügyet jelentések alapján novemberben tárgyalták. 1798 áprilisában kelt királyi leirat szerint a főispánt leváltották, a táblabírák sorából sokakat eltávolítottak, Festeticset pedig megfosztották kamarási minőségétől, és kitiltották Bécsből. Talán emiatt is kapóra jött Festeticsnek, hogy a nemesi ellenállás és a magyar nemzet és nyelv, a mezőgazdaság ügyének egyik felkarolója, Nagyváthy elhagyta Keszthelyt. A birtok a *„Közönséges Instructio”* és Nagyváthy reformjai hatására gazdaságilag megfelelően működött, így Festetics gróf is könnyebb szívvel dönthetett az új szerződéstől

[16] Horváth, 1992.

[17] Nagyváthy, 1891. 16.

[18] Lázár, 1955. 253–254.

való elállásról, és bőkezűen látta el távozó főtisztjét. Nagyváthy 40 hold földet, 12 hold rétet kapott egy tagban, emellett évente 12 öl fát is kiutaltak számára, és házat is kapott; és még azt is előírták, hogy a ház első szobájának padlóját deszkával kellett ellátni, és a telket be kellett keríteni. A Georgikon bicentenáriumi kötete szerint *„a szabadkőműves Nagyváthy, számos röpirat szerzőjének jelenléte Keszthelyen több hátránnyal, mint előnnyel járhatott volna Festetics kultúrpolitikai vállalkozásai szempontjából”.*[19] A könyv előszava szerint Nagyváthy-t *„Festetics György jószágkormányzónak hívott meg birtokaira, akinek tanácsára, Tessedik Sámuel útmutatásait figyelembe véve alapította meg a Georgikont”.*[20] A gazdasági szakiskola létrehozása mellett Nagyváthy-nak elévülhetetlen érdemei voltak a birtokgazdálkodás megújításában, *„távozása után a grófi uradalmakban sok ideig azon kezelési rendszer, azon tiszti utasítás volt érvénybe, melyet ő alapított meg, s a számadási és számonvételi módozat félszázadnál túlélte „alapjaiban” távozása idejét”.*[21]

Festetics György Nagyváthy távozása után is folytatta a magyar kultúra oktatáson keresztül történő fejlesztését. Keszthelyen, majd Sopronban állít fel nemesi konviktust.

A gróf 1799-ben támogatta a király pénzt követelő felhívását, és a birtokain átvonuló seregeket is ellátta élelemmel, ezért 1800-ban büntetéséből törölték az udvarban való megjelenés tilalmát. Amikor a császár 1802-ben újabb katonákat kért a magyaroktól, az országgyűlésen ismét előkerült a magyar vezényleti nyelv és a magyar sereg kérdése, ám e vitától a korábbi tapasztalatai miatt Festetics távol tartotta magát, és 30 000 forintot ajánlott fel katonai akadémia alapításának céljára, majd 1807-ben a Ludovika Akadémia felállítására ingatlanai jövedelmének hatodát, és ingóságainak századát ajánlotta fel; az intézmény egy év múlva létre is jött.

Festetics György számára a nemesi ellenzék oldalán történt szerepvállalása miatt az országos politikai cselekvéstér beszűkült, azonban felkarolta a magyar nyelv „kiművelésének” ügyét, Széchényi gróffal karöltve támogatta a *„Hadi és Más Nevezetes Történetek”* című lapot, illetve annak folytatását a *„Bécsi Magyar Hírmondót”.* A *„Magyar Játék Színi Társaság”* részére sógorával, Széchényi Ferenccel több alapítványt tett. Kármán József lapját, az *„Urániát”* támogatta, ő volt a lapban említett „ismeretlen hazafi”, aki Nagyváthy János közvetítésével anyagilag támogatta a lap elindítását. A Magyar Minerva sorozatot is támogatta anyagilag, és Pethe Ferenc lapját, az 1814-ben induló *„Nemzeti Gazdát”* az előfizetési díj többszörösével segítette. A későbbiekben is szívén viselte a magyar kultúra ügyét, iskolákat alapított.

1801-ben elköltözött Keszthelyről felesége, ekkortól csak a birtokai igazgatásának, és az általa alapított intézmények felvirágoztatásának élt. Több olyan költ-

[19] Fehér–Kurucz–Zsidi, 1996. 75.

[20] Fehér–Kurucz–Zsidi, 1996. 7.

[21] Nagyváthy, 1891. 19.

séges beruházást is végrehajtott, amelyek nemcsak saját jövedelmét növelték, hanem a köz „hasznát" is szolgálták. Ezek közé tartozott az 1797 nyarán a Balatonra bocsátott 3000 mázsa súlyt elbíró hajó, melynek közvetlen haszna a korabeli újságok szerint a Balaton mentén a só szállítási idejének és árának csökkenése volt. 1798-ban a Balaton melletti mocsarak felszámolására 12 000 akó vizet lecsapoló hollandi szélmalmot állított fel.

Országos hírű gyógyfürdővé kezdte tenni Hévízt, 1801-es újságokban hirdették először *„Gutten József, orvosdoktor"* Hévízfürdőjét. A tó balatoni lefolyója ekkoriban három malmot hajtott, a minél gyorsabb lefolyás és az eliszaposodás meggátlásának érdekében csatornáztatta. A kastély főépületét átépíttette, és meghosszabbíttatta azzal a szárnnyal, amiben ma a könyvtár van. A könyvtár berendezését ő maga készíttette el, egy 1802-ben megjelent folyóirat 8000 kötetre becsülte könyvtárának nagyságát.

1809-ben a kastély előtti régi plébánia-templomot lebontották, és a ferencrendi templomot tették plébániává. A kastélyban ekkor kápolnát építtetett Szent Zsófia tiszteletére; a veszprémi püspök 1812 augusztusában adott engedélyt a misézésre.

A nagylelkű mecénás utolsó jelentős kulturális cselekedete a Helikoni ünnepségek megszervezése és lebonyolítása volt. 1816-tól az uralkodó névnapján a magyar irodalmi élet kiválóságai Keszthelyen találkoztak. A bécsi udvar gyanakvásának leszerelésére időzítették az uralkodó névnapjára a fesztivált. A kulturális élet nagyságainak találkozója arra is kitűnő alkalmat adott, hogy számos kortárs megbékélhetett az addig különcnek, és ellentmondásos személyiségűnek tartott gróffal. Az első Helikon után írta Berzsenyi Dániel Kazinczynak: *„Midőn egy olyan ember, kinek jövedelme 3 millió körül van, egy ily ünnepre 30 000 forintot költ, az semmi, de nem semmi az, midőn az ősz Festetics a szegény Berzsenyinek az utcára kalap nélkül eléje szalad. Oly népnél, ahol a nyelvet és a poétát lenézik, Festetics nagy ember, vagy ami még több, jó ember."* A nyelvújítás „apostolának", Kazinczy Ferencnek a viszonya Festeticcsel korábban nagyon megromlott, azonban a kortársai (Horvát Ádám, Berzsenyi, stb.) által a Helikonról elé festett kép miatt azt írta Rumy Károly Györgynek: nem szeretne meghalni, *„míg Keszthelyt és az ottani Apollót"* nem látta.

Európa első agrár-felsőoktatási intézményének, az időközben országos intézménnyé szerveződött Georgikon alapítójának különös értékkel bírt a költőktől származó elismerés. Az 1797-ben furcsa körülmények között elbocsájtott Nagyváthy Jánossal is talán ekkor békélt meg a gróf. Nagyváthy több előadást tartott a Helikoni ünnepségeken (így a perui és a „Virginiai jó illatú Dohány termesztéséről"), és érdekes tény, hogy az utolsó, 1819. évi Helikoni ünnepélyt „végül Nagyváthy Jánosnak *„A magyar földes- és zászlósurak eredetéről és mivoltáról" szóló felolvasása zárta be".*[22]

[22] Szabó, 1928. 293.

„A Hazai és Külföldi Tudósítások" 1819. március 10-i száma arról adott hírt, hogy Festetics gróf a *„guta ütés által tellyes elgyengülése miatt ágyban fekvő beteg lett",* a halál 1819. április 2-án vetett véget a szenvedéseinek. Egyes források szerint a halálos ágyán, megannyi könyve közül éppen Nagyváthy *„A Szorgalmatos Mezei Gazda"* című művét hozatta elő, és adta fia, László kezébe, hogy az azokban leírtak szerint kormányozza uradalmait.[23] Más vélemény szerint a gazdasági felügyelőjének ajánlotta a gróf: *„bőv tudományáról és nagy érdemeiről világszerte esmeretes Festetics már az alkonyodó napjaiban a' könyvtárából ezt kihozatván, a' Gazdasági tudományokban egyéberánt is igen jártas és derék Inspectorának különösen ajánlotta".*[24]

4. ÖSSZEGZÉS

Festetics György munkássága a reformkor idején is kiemelkedő lett volna; cselekedeteivel jóval megelőzte korát. Festetics a birtokai felvirágoztatása mellett a „közjóért" is képes volt cselekedni, iskolákat alapított, támogatta a művészeket. Festetics György a birtokait szisztematikus munkával, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt tudatosan fejlesztette. Családja történetének nem ő volt a „legbefolyásosabb" tagja; katonai és politikai pályán sem ért el olyan sikereket, mint ősei, ám így is ő a család legkiemelkedőbb személyisége. Kortársa, a költő Berzsenyi Dániel véleménye a grófról jól jellemzi nagyságát *„mert olly dicső épületnek rakta le talpköveit, mellyet csak a Haza omladéka temethet el".* Az életpályája azt mutatja: a felvilágosodás és a reformkor határán is voltak már nagyszerű, a magyar nemzet, a nyelv és a kultúra, valamint a haza gazdálkodásának fejlesztéséért élni-halni képes személyiségek.

IRODALOMJEGYZÉK

Ifj. Barta János: Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp., 1973.

Ifj. Barta János: A tizennyolcadik század története. Bp., 2000.

Borotvás Nagy Sándor:
Nagy magyar gazdák. Szeged, 1942.

[23] Nagyváthy, 1891. 57.

[24] Tudományos gyűjtemény, 1824. XII. sz. 66.

Fehér György—Kurucz György—Zsidi Vilmos: Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. Keszthely, 1996.

Für Lajos: Nagyváthy János. In.: Agrártörténeti életrajzok. 1985. 437—442.

Galgóczy Károly: Nagyváti János. In: Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. Bp., 1879. 59—63.

Horváth József: Nagyváthy emlékezete. Csurgó, 1992.

Iványi Béla: A Festetich-uradalom régi geometrái. In: Térképtudományi Tanulmányok. 1946. 271—282.

Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848. Bp., 1980.

Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Bp., 2000.

Kosáry Domokos: Nagyváthy János. In: Élet és Tudomány, 8. (1953) 12. sz. 359—361.

Kurucz György: Adósság, hitel, törlesztés: Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. 539–565. In: Századok, 140. (2006) 3. sz., 539—565.

Kurucz György: Kényszer és szolgálat: Portrévázlat Festetics Györgyről. In: Századok, 140. (2006) 6. sz., 1341—1375.

Kuthy Ferenc: Nagyváthy János, a haladó kisgazda. Csurgó, 1943.

Lázár Vilmos: Nagyváthy János emlékezete. MTA Agrártudományi Osztály Közleményei. Bp., 1955. 3—4.

Magyar Gazda. Buda, 1842. 759—760., 1860. 26. sz.

Nagyváthy János: A Szorgalmatos Mezei Gazda. Pest, 1791.

Nagyváthy János: „Közönséges Instructio a Mltgos Tolnai Gróf Festetits György Királyi Kamarás Urodalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztöl". Kézirat. Keszthely, 1795.

Ságí Károly: Adatok Festetics György munkássága értékeléséhez. Veszprém, 1967.

Szabó Dezső: A Herczeg Festetics-család története. Bp., 1928.

Tudományos Gyűjtemény. 1824. XII. kötet, 65—69. (Nagyváthy János élete rövid leírása)

Nagyváthy Kálmán: Nagyváthy János élete. Pozsony, 1891.

Vasárnapi Újság, 46. (1899) 38. sz., 634.

Vörös Károly: Fejezetek Nagyváthy János életéből. In: Agrártörténeti Szemle, (1961) 9—31., 371—408.

Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp., 1979.

György Festetics the self-conscious estate developer
by Gábor Lukács – Éva Tóth

In our study we examine the life of György Festetics, how he developed his estates between 1782-1819. First of all we show the changes in the size of the manor in a quarter of a century (1782—1807), but we do not only examine the growth of the number, functions and income of the estates and changes of the agricultural products but we also show the educational and cultural innovations and their influences.

A HITBIZOMÁNYI MŰKÖDÉS NEHÉZSÉGEI A PIACOSODÁS KORÁBAN

KAPOSI ZOLTÁN

Az alábbiakban az egyik legnagyobb hazai hitbizomány, mégpedig a gróf, majd hg. Batthyány-família kezében lévő hitbizomány csaknem kétszáz éves történetének területi és gazdasági változásait próbáljuk bemutatni. Írásunk apropója egy érdekesnek tűnő jelenség. Az említett hitbizomány magalapításakor, 1746-ban mintegy 80 000 hold volt, ám amikor megszűnt működni (1945-ben), akkor a hitbizományi kötöttségben lévő terület már csak 14 000 holdat tett ki.[1] Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy egy „mozdíthatatlannak vélt" hitbizomány területe 200 év alatt miért és hogyan csökkent le.

A HITBIZOMÁNY LÉTREHOZÁSA

A Batthyány-família tagjai a 17–18. században fontos tényezői voltak a hazai politikai és gazdasági folyamatoknak. A sokat katonáskodó família tagjai a 17. század során egyre nagyobb földeket szereztek. A több ágon leszármazó famíliából főleg Batthyány II. Ádám és felesége, Strattmann Eleonóra vásárolt föl nagyon sok uradalmat a volt hódoltsági területen. Amikor II. Ádám gróf 1702-ben meghalt, akkor már az egyik legnagyobb magyarországi földbirtokosnak számított. Földjei döntő részben a Dunántúlon feküdtek, de horvátországi és szlavóniai területeken is jelentős uradalmakkal rendelkezett. De nemcsak a vérzivataros idők adtak lehetőséget a földek szerzésére, alkalmas volt erre a 18. század időszaka is. Különösen nagy szerep jutott ebben a folyamatban II. Ádám két fia közül Lajosnak és Károlynak.

Batthyány Lajos gróf 1696-ban született. Apját hat éves korában elvesztette, a továbbiakban anyja nevelte, aki nem házasodott újra.[2] Lajos gróf hivatali pályafutása alatt szinte minden fontos pozíciót elért a 18. század közepi Magyarországon. A kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, főpohárnokmester, az Aranygyapjas-Rend vitéze és a Szent István Rend nagykeresztese címet szerző gróf tíz évig Zala

[1] Minden területi egységet kataszrális holdban adunk meg. (1 kat. hold = 1600 négyszögöl)

[2] Zsámbéky, 2006. 716.

vármegye főispáni helyettese, 13 éven keresztül pedig a Hétszemélyes Tábla rendkívüli vizsgálója volt. 1732–46 között kancellár, majd pedig 1751–1766 között (az utolsó választott nemzeti) nádor volt.[3]

Lajos gróf kiemelkedését többek között az öröklött földjeiből fakadó jövedelme és vagyona határozta meg. Anyja halála után 1742-ben osztozott meg testvérével, Károly gróffal az örökség szétosztásáról. Lajosé lett a Vas megyei körmendi és intai (kemenesaljai), valamint a Dráván túli ludbregi birtok.[4] Ezekhez az uradalmakhoz vette meg 1743-ban a kincstártól 145 000 forintért a kanizsai uradalmat, majd pedig két évvel később a Kanizsa melletti homokkomáromi uradalmat is megvásárolta. Utóbbi két nagybirtokot egybevonva egy 31 000 holdas latifundiumot alakított ki.[5] 1747-ben a Baranya megyei sellyei uradalmat vette meg, a családon belül pedig Batthyány Zsigmonddal és Imrével csereszerződést kötött, amely révén a rohonc-szalónaki uradalom is a tulajdonába került.[6] 1752-ben vette meg Erdődy Lajostól Szőkeföldét 31 840 forintért.[7] 1757–59 között 220 000 forintért jutott a kisbéri uradalomhoz. Az 1746. június 26-án kelt királynői engedéllyel a kanizsai, az intai, a körmendi és a ludbregi uradalomból és Karlovácból, illetve a bécsi és budai Batthyány palotából majorátust, vagyis elsőszülötti hitbizományt alapított.[8] A hitbizomány területét – későbbi adatok alapján – alapján 80 000 holdra becsülhetjük. 1772 után Károly herceg révén a hitbizományba bekerült a Strattmann-ágról származó, Ausztriában fekvő trautmannsdorfi birtok is, s a família a továbbiakban a Batthyány-Strattmann nevet használta.[9]

A majorátusi földeket a família meghatározott öröklési rend szerint használhatta: a hitbizomány alapító levele pontosan előírta az öröklés rendjét.[10] Az előírás-

[3] A hitbizomány alapítójáról lásd: Zimányi, 1962.; Kaposi, 2009.; Mórocz, 2005.

[4] Károlyé lett a Baranyában lévő sellyei, a bólyi, az üszögi (utóbbiban benne volt a Somogyban található mozsgói és somodori) uradalom.

[5] MOL. P 1313. Fasc. 36. Lad. 13. No. 18. Nem egészen egy évvel később a Vasvári Káptalan előtt beje-gyezték az ügyletet: MOL. P 1313. Fasc. 36. Lad. 13. No. 23.

[6] Mórocz, 2005. 19.

[7] Bakács, 1965. 87.

[8] MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 692–693.

[9] Strattmann Eleonóra fiútestvére révén került a Batthyányakhoz a birtok, mivel Strattmann Viktornak nem volt örököse, így végrendeletében vagyonát lánytestvére, Eleonóra gyermekeire hagyta.

[10] MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 863. *„Halálom után első szülött fiam Ádám következik, vagy ha ő előtte elhal, de fiú utódokat hagy hátra, az ő első szülött fia, aztán annak első szülött fia következik a majorátus birtokában éspedig úgy, hogy míg Ádám elsőszülöttének ágán fiú utódok vannak, addig a többiek a majorátus birtokába ne jussanak; csak ha az egyik ágon nem volnának fiú utódok, háramoljék át a majorátus a másik legközelebbi ágra, mindig azonban az elsőszülöttre. Ha pedig Ádám fiú utód nélkül maradna, örökébe lép második fiam József, ha ennek nem volnának fiú utó-*

nak nagy volt a jelentősége, hiszen az idők során több esetben előfordult, hogy nem volt a tulajdonosnak egyenes ági fiú örököse, így a testvérek ágán, vagy még távolibb lévő ágon öröklődött tovább a birtok. Az alapítólevél – némileg szokatlanul – azt is előírta, hogy ha a hitbizomány mindenkori birtokosa nem megfelelően gondozná a vagyont, akkor a várományosok zárgondnokságot rendelhetnek ki.[11] Az alapító levél szerint minden tulajdonosváltáskor pontos leltárt kell készíteni, amelyben a birtokkal kapcsolatos ingóságok növekményét vagy állandóságát részletesen fel kell tüntetni.[12] A kezdeti időkben az apáról fiúra háramlás miatt nem nagyon leltároztak, az 1860-as években viszont már törvény írta elő, így az első nagy átfogó leltárt 1864–66 között tartották. 1871-ben Batthyány Gusztáv 1871-ben már egy pontos nyilvántartás mellett vehette át a birtokokat.[13]

A hitbizomány korántsem ölelte fel Lajos gróf összes földjét. A nagy birtokszerzőnek számos olyan uradalma is volt, amelyet halála után fiai feloszthattak, nem is beszélve azokról a pénzügyi aktívákról, amelyek a kölcsönadott összegek kötelezvényeiből álltak. A négy fiú, vagyis *Ádám, József, Tódor* és *Fülöp* 1765 után 2 372 000 forintra becsült birtokvagyonon, valamint 1 468 000 forintos kötelezvényen osztozott meg.[14] A hatalmas summát birtokban és pénzben is egyenlően próbálták felosztani, de ha valakinek földben kevesebb jutott, akkor aktívában kompenzálták. A Lajos gróftól örökölhető vagyonhoz később testvére, az utód nélkül meghalt Károly herceg vagyona is hozzácsapódott. Lajos gyerekei három uradalmat örököltek tőle, 1 440 000 forintos összegben. *Ádám* kapta a hercegi ranggal együtt Siklóst, *Fülöp* Bólyt, *Tódor* pedig Üszögöt, míg *József* birtok nélkül 360 000 forintot, amit a másik három testvér a nekik juttatott földek után volt köteles kifizetni neki.[15]

dai, harmadik fiam Tivadar, ennek is, ha fiú utód nélkül maradna, negyedik fiam Fülöp, vagy az ő utódaik, de mindig az elsőszülöttségi jog figyelemben tartásával. Ha pedig az én ágamból az összes fiú utódok kihalnának, ez esetben kedves testvéremnek: Károly grófnak fi ivadékaira szálljon át a majorátus. Ha pedig ez az ág is kihalna fi utódok nélkül: akkor a majorátus a maga egészében a legközelebbi seniorra s az ő törvényes fiú utódaira szálljon, mindig azonban az elsőszülöttségi jog szemmel tartásával."

[11] Kállay, 1979. 83.

[12] Lásd például: MOL. P 1330. Fasc. 6. No. 585–586.

[13] MOL. P 1313. Fasc.139. No. 692–693.

[14] Bakács, 1965. 88.

[15] Bakács, 1965. 88.

A HITBIZOMÁNY GAZDASÁGI ÁLLAPOTA A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Kérdés persze, hogy milyen is volt a 18. század második felében a négy hitbizományi uradalom? Ha ránézünk a birtokok természet- és gazdaságföldrajzi adottságaira, akkor elég siralmas képet láthatunk. Az igazgatási központ Körmend, és a mellette lévő települések nagyon ki voltak téve a Rába mindenkori áradásainak, amely évről évre jelentős földeket öntött el; a 19. század eleji jelentések szerint a folyó mellett akár 150 000 hold is víz alá kerülhetett.[16] Legalább ennyire rossz volt a Dráva alatt lévő területen fekvő ludbregi uradalom helyzete, hiszen ott északról egyrészt a sokáig szabályozatlan Dráva, másrészt az uradalom központján átfolyó Bednya, s az északi területeket fenyegető Plitvica volt az árvizek okozója.[17] Némileg más volt a helyzete Kanizsának s a mellette lévő településeknek, ahol a két városrész közti hatalmas mocsár, – amelynek okozója az északról befolyó Kanizsa patak volt – okozott állandó nehézséget.[18] Ennek következtében az uradalmaknak nagy erőt kellett lecsapolásokra, gátak építésére, vízelvezetésre fordítani. A 18. század közepe felé a három említett uradalomban az összterület harmadánál nem becsülhetjük nagyobbra azon földeket, amelyeken valamilyen mezőgazdasági termelést lehetett folytatni. Jobb volt a helyzet a Ság hegy alatt fekvő intai uradalomban, ahol nagyrészt árvízmentes mezők álltak rendelkezésre, ám ez az uradalom volt a legkisebb. Egy 18. század végi leírás szerint Intának *„…gyönyörű a vidéke, előtte vagyon a Sági hegy, körülötte rétek, szántó földek, szöllős dombok, az Uraságnak alkalmatos kastélyával diszesíttetik”*.[19]

A földterület szélesítése mellett szükség volt a munkáskezek szaporítására is. A 18. század elején az uradalmak lakossága nagyon alacsony volt. A két nagyobb uradalmi köz-pont, Kanizsa és Körmend mellett aprófalvas szerkezet alakult ki mindenhol. Ezt követően azonban jelentős telepítések kezdődtek, s felgyorsult a spontán betelepedés is, aminek ered-ményeképpen a lakosság száma gyorsan nőtt. Különösen Kanizsáé, ahol 1784-ben már mintegy 6 000-en éltek, míg Körmend mezőváros mintegy 2500 fős népességgel rendelkezett.[20] Ami a különlegességét adta a folyamatnak, az a népesebb települések szabadalmas joga volt. Kanizsa és Körmend contractualista mezőváros volt, ami azt jelentette, hogy a földesúrral kötött szerződés értelmében évi kétszeri alkalommal adóztak, ugyanakkor a földesúri vérhatalom megmaradása mellett belső ügyeikben szabaddá váltak, vagyis megindulhatott a helyi önkormányzati fejlődés.[21] Szintén specifikum a

[16] Ehhez lásd: Varga, 1992.

[17] Ihrig, 1973. 273.; illetve VML. BLHI. Fasc. 19. 1901. év. Vázlatrajz Ludbregről.

[18] Kaposi, 2011. 122.

[19] Vályi, 1796. 2. kötet. 222.

[20] Lásd: Danyi–Dávid 1960.

[21] A 18. századi kanizsai önkormányzati fejlődésre lásd: Kaposi, 2009. 365–408.

nagyobb településekre betelepülő zsidóság, így például Kanizsán 1767–71 között megháromszorozódott a zsidó családok száma.[22]

A 18. század közepén a központilag irányított hitbizomány mindegyik uradalmában kiszélesítették az allodiális gazdálkodást. Nőtt a majorsági gabonatermelés: búzát, rozst, zabot és árpát mindenhol termeltek. A ludbregi uradalomban az ottani népesség által kedvelt hajdinát és kölest is termesztették. A főzeléknövények között bab, borsó és lencse mindenhol volt.[23] Mindegyik uradalomban jelen volt a kukorica termelése, újdonságként Kanizsán volt már egy *„lóheres mező”* is.[24] Foglalkoztak kender, len termelésével is. Gyorsan nőtt az állatállomány. A szarvasmarhatartás mind a szántóföldi, mind a húsértékesítési funkciókat ellátta. Kanizsán volt egy tejtermelő svájcéria is; a ludbregi uradalomban kb. 50–55 szarvasmarha állt rendelkezésre, Körmenden még ennél is nagyobb számú szolgálta a gazdaságot. Elindult a juhtartás karrierje is. A 18. század közepén Kanizsán 933, Körmenden 654 darabos állomány volt.[25] Az állomány is javulhatott: Kanizsa határában tartott 300 ún. német birkát a homokkomáromi és szepetneki határban tartott 633 magyar juhtól elkülönítve tartották.[26] A majorátus birtokain foglalkoztak sertéstartással is, aminek fontos oka lehetett, hogy Kanizsa a térség sertéskereskedelmének központja is volt, Körmend és Inta elérése pedig a soproni sertéskereskedőknek nem volt probléma. Kanizsán 1747-ben 362, Körmenden 234 darabos állományról tudunk,[27] ennél jóval kisebb volt a ludbregi állomány. A baromfitartás is megjelent, de vélhetően csak házi szükségleteket oldott meg.

Egyre fontosabbá vált a szőlő- és bortermelés az uradalmakban. A szaporodó népességtől dézsma és hegyvámként elsajátított bor mellett kisebb majorsági szőlő mindenhol volt. Ludbregen 1765-ben 933 akó hegyvámos bor mellett 524 majorsági borkészlet volt; ezzel szemben a kanizsai uradalomban a bor 90%-a hegyvámból származott.[28] A központi irányításnak volt annyi eredménye, hogy az uradalmak között munkamegosztás alakult ki. Így például 1752-ben Ludbregből vitettek Kanizsára a helyi bor feljavítására 250 akónyit.[29] Fontos jellemzője volt a majorságoknak a különböző iparosok alkalmazása, ami főleg a szaporodó építkezéseket, valamint a mezőgazdasági termelést szolgálta ki. Mindegyik uradalomban találunk kádárt, téglást, alkalomszerűen foglalkoztattak kőműveseket,

[22] Kaposi, 2009. 259.

[23] VML. BLHI. Fasc. 41. Körmendi uradalom. 1765. Fundus instructus.

[24] Kaposi, 2009. 72.

[25] VML. BLHI. Fasc. 41. Körmendi uradalom. 1765. Fundus instructus.; illetve MOL. P 1313. Fasc. 38. 75/23. 1758. évi szerződés.

[26] MOL. P 1313. Fasc. 38. Lad.15. No. 80H.

[27] MOL. P 1330. Fasc. 3. No. 60.; VML. BLHI. Fasc. 41. 1765. Fundus instructus.

[28] MOL. P 1330. Fasc. 3. No. 124.

[29] MOL. P 1313. Fasc. 37. No. 514–520.

ácsokat, tóásókat, mészégetőket. A nagyobb településeken lévő malmokat kiárendálták. A gazdálkodás eredményességére utal ugyanakkor, hogy a bécsi és a körmendi főpénztári kimutatások szerint jelentős jövedelmet termeltek a hercegi uradalmak a 18. század második felében.[30]

A hitbizomány-alapító élete vége felé, 1760-ban a *„Kanizsai és Homokkomáromi Dominiumoknak haszonvételét…öregebb fiának”,* Batthyány (III.) Ádám Vencel grófnak átengedte.[31] Lajos gróf 1765. évi halála után ő volt az első olyan családtag, akinél a hitbizomány és a hercegi cím már együtt jelent meg. Batthyány Ádám (1722–1787) herceg Vas vármegye főispánja, báni helytartó és egy magyar ezred tábornoka volt. 1753–55 között nagybátyja, Károly horvát bán báni helytartója volt. Élete alapvetően katonai vagy közigazgatási tevékenységgel telt. A grófnak az 1767. évi úrbéri összeírások adatai szerint a Dunántúlon összesen 24 934 hold úrbéres területe volt.[32] A herceg egyáltalán nem volt jó gazda. Már fiatal korában eladósodott, amely adósságot az ötvenes években 119 000 forintos összegben apja váltott meg. De később is folytatódott az eladósodás: 1777-ben már 494 390 forint tartozást halmozott fel.[33] Nem véletlen, hogy az eladósodott herceg a hitbizomány kezelését 1777-ben átadta fiának, gróf Batthyány (II.) Lajosnak.[34] Tegyük hozzá, hogy ebben a korban a leszármazottak kései birtokhoz jutása a famílián belül általános jellemző volt: Lajos gróf 45 évesen vehette át anyjától a földeket, Ádám Vencel 43 évesen jutott hozzá örökségéhez stb. Ez több esetben okozott feszültséget a családtagok között. Lajos herceg azonban hamar, már 31 évesen hozzájutott a hitbizományi földjeihez, bőven volt tehát ideje jelentősebb birtokfejlesztő lépésekre.

Hg. Batthyány Lajos (1756–1806) tábornok és kamarás a gazdálkodás és a mezőgazdászat iránt érdeklődő nagybirtokos volt.[35] Bécsi palotája mellett egyre több időt töltött körmendi kastélyában, ahol az 1780-as években színházat is működtetett. Felvilágosult szellemben gondolkodott, családtagjaival magyarul levelezett.[36] Lajos hercegről ismert, hogy a 18. század vége felé sokat foglalkozott uradalmaival, s figyelemmel kísérte az ottani gazdálkodást. Jelentős szerepe volt a majorsági gazdálkodás kiszélesítésében.[37] Ezzel kapcsolatban az egyik probléma a bir-

[30] Lásd: Bakács, 1965. Táblázatok.

[31] MOL. P 1317. Fasc. 30. 86. No. 18–19. Ezt bizonyítja Lajos grófnak a halála előtti megjegyzése: *„Hol vagy Gróf Batthyány Ádám generális és főipán kedves elsőszülött fiam! Be nehezen várlak már harmad napjától fogva. Jőj fel siet-séggel Kanizsárul, állj beteg ágyam mellé…”* Idézi: Nagy, 2007. 19.

[32] Ember, 1989. 33. Ehhez hozzá kell adnunk azoknak a településeknek is az adatait, ahol nem hajtották végre az úrbérrendezést (ilyen volt például a contractualista Nagykanizsa).

[33] A hitelezők listáját lásd: Bakács, 1965. 134.

[34] MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 692–693.

[35] Róla még Vas Gereben is igen pozitívan emlékezett meg egyik művében. Lásd: Vas, 1929.

[36] Nagy, 2007. 26.

[37] MOL. P 1330. Fasc. 6. No. 585–586.

tokok termelési lehetőségeinek javítása volt. Ne felejtsük el, hogy Lajos herceg hitbizományi kezelésének egyik időszaka a napóleoni konjunktúra korszakára esett, amikor lényegében mindenféle agrárterméket egyre magasabb áron lehetett értékesíteni. Ráadásul Kanizsa, Körmend és Ludbreg is egyre fontosabb piacközponttá vált.[38] Ezek a mezővárosok országos és hetivásárok tartására rendelkeztek engedéllyel, amit 25 évente meg kellett újítani. Az egyes uradalmak által előállított terméket helyben lehetett eladni, főleg az erősödő zsidó nagykereskedők által. Fontos volt ugyanakkor, hogy a majorságok egyre több földhöz jussanak hozzá. Ennek egyik lehetséges módja volt az árvíz járta területek és a mocsarak csatornázása, kiszárítása, termővé tétele.

A területi átalakítás nehézségeit jól mutatja a kanizsai mocsár lecsapolásának 50 éves folyamata. Már az 1760-as években, Batthyány III. Ádám alatt próbálkoztak ennek megoldásával, készítettek is terveket, s el is indultak a munkák. 1767–68-ban másfél év alatt a Kanizsától északra lévő Zsigárdi major határában építettek töltést. Lajos herceg alatt a folyamat felgyorsult. A kanizsai mocsár lecsapolása nemcsak a két városrész közötti berek eltüntetéséről szólt, hanem a földhöz való hozzájutásról is. A város népessége ugyanúgy igényt tartott a berek 2700 holdjára, mint a földesúr, ezért a megye és a királyi intézmények előtt hosszú pereskedés indult a tulajdonjogért.[39] Lajos herceg testvére birtokáról hívta meg a híres érsekújvári Wieser földmérőt a mocsár lecsapolásának megtervezésére.[40] A munkák 1798-ban gyorsultak föl, amikor is felmérték a berek területét, s 1802-ig folyamatosan árkoltak és töltéseket építettek nem kis költséggel.[41] Mintegy 6000 uradalmi robotos munkájával megásták a földesúri területeken lévő csatornákat.[42] A munkához felhasználták a megye által kirendelt „berek-metsző" napszámosokat és katonákat is.[43] A földesúri munkák révén a város is kényszerhelyzetbe került, mivel a városi földek a mocsár alsó részén feküdtek, így a kanalizálás révén befolyó patak felgyorsult vize miatt folyamatos elöntésekre kellett számítaniuk. Ezért 1802. augusztus 3-án kollektíven, a város apraja-nagyja kivonult, s megásták a csatornának a kiskanizsai határban lévő részét. A csatorna javítgatása, kisebb-nagyobb kanálisokkal való kiegészítése végig kísérte a 19. századot.[45]

---

[38] Kaposi, 2009. 232.

[39] Kaposi, 2011. 124.

[40] Kunics, 1824. 141. Köszönetet mondok Tilcsik Györgynek, aki az eredeti német nyelvű alkotás digitalizált változatát rendelkezésemre bocsájtotta.

[41] VML. BLHI. Fasc. 43. A földesurak által végrehajtott földjavítások összeírása 1777–1863 között. A forrás tételesen sorolja fel azokat a munkákat, amelyekre pénzt áldoztak.

[42] Kunics, 1824. 141.

[43] VML. BLHI. Fasc. 43. A földesurak által végrehajtott földjavítások összeírása 1777–1863 között.

[44] Barbarits, 1929. 37.

[45] Kaposi, 2011. 119–130.

A HITBIZOMÁNY GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE BATTHYÁNY FÜLÖP KORSZAKÁBAN (1806–1870)

Lajos herceg halála után idősebb fia, Fülöp (1781–1870) kezébe került a hitbizomány (1806), aki 66 éven keresztül élvezhette a hitbizomány anyagi előnyeit. Fülöp fiatalon részt vett a francia háborúban, ahol a magyarországi harcok után ezredesi rangot kapott. A herceg nagy mecénás volt: számos olyan kezdeményezést támogatott, amely igen sokat változtatott a reformkori Magyarországon. Széchenyi István után a második legnagyobb összeggel támogatta a Tudós Társaság, vagyis az MTA létrejöttét. 1830-ban elrendelte, hogy uradalmaiban a gazdasági ügyvitel nyelve a magyar legyen, ehhez egy évvel később egy magyar-német nyelvű gazdasági szótárt adatott ki. Az erős akaratú földesúr híres volt jótéteményeiről, karitatív tevékenységéről, alapításairól. Az uradalmaiban élők gyakran számíthattak patriarchális jótéteményeire.[46]

Az 1830–40-es években a hitbizomány gazdasága jelentősen fellendült. Ennek több vetülete is volt. Az egyik, hogy a földesúr következetesen törekedett arra, hogy a mezővá-rosai központjában telkeket és épületeket szerezzen meg az ottani tulajdonosoktól, s így olyan épületekhez jutott hozzá, amit a gyorsan fejlődő városokban bérbe lehetett adni, s amivel hosszú távon jelentős jövedelmekhez jutott hozzá. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ezekkel a vásárlásokkal erőteljesen befolyásolta a városközpontok milyenségét. A nagyobb mezővárosaiban számos házat épített, s ezek általában olyanok voltak, amelyek a piac közelében helyezkedtek el, s bérbe lehetett adni őket. Mind Körmenden, mind Kanizsán nagyon sokat tett a piactér kiépítésére.[47] Kanizsán például az 1830-as évek közepén megnagyobbította és felújította az ún. Vasember házat, amelyben 17 kereskedő telepedhetett be.[48]

A reformkori gazdasági konjunktúra időszakában a négy uradalomban jelentős méretű majorságot alakítottak ki. A századfordulón apja által elkezdett gazdálkodási újítások most teljesedtek ki. A 31 000 holdas kanizsai uradalomban mintegy 3000 holdon foglalkoztak majorsági növénytermeléssel. Az 1830–40-es években gyorsan bővítették a szántóföldi termelést, főleg a búzatermelés területe növekedett meg. Egyre nagyobb területre terjedt ki a takarmánynövények, illetve a repce termelése. De hasonlóan gyorsan nőtt az állattartás, főleg a juhtartás szélesedett. Bár a reformkorban a gyapjú piaci ára némileg csökkent az 1820-as évek nagy konjunktúrájához képest, még mindig igen jól el lehetett adni. Nem véletlen tehát, hogy a kanizsai uradalomban az 1840-es években a széles legelőkön mintegy 9100–9500 birkát tartottak, míg a körmendi uradalomban kb. 4–5000 körül járt a

[46] Barbarits, 1929. 44.

[47] Körmendre lásd: Topographiai leírás, 1840.; Kanizsára: Kaposi, 2009.

[48] ZML. Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 3. 1849. évi bérleti szerződés.

számuk.[49] A juhok mellett növekedett a szarvasmarhák száma is: az 1806. évi és az 1870. évi fundus instructusok (tehát a hitbizomány átvételekor és átadásakor készített leltárokat) összevetése alapján mondhatjuk, hogy az állomány megduplázódott. Legalább ennyire fontos, hogy a lakosság szaporodásával egyre nagyobb igény támadt szőlőhegyek kialakítására, amiből a földesúrnak szép bevétele volt. Az intai uradalmat leszámítva a másik három birtokon mindenhol felfutott a bortermelés, s így a hegyvámként vagy dézsmaként elsajátítható mennyiség is gyorsan nőtt. Körmenden és Kanizsán is 4–5000 akós bevétel volt a forradalom előtti időkben.[50]

A hatalmas terméktömeg forgalmazása a helybeli zsidó kereskedőkön keresztül tör-tént, ami persze egyben a városnak is jelentős piaci bevételt hozott.[51] Nem véletlen, hogy Fülöp herceg működése eredményeképpen a reformkorban Kanizsa a Délnyugat-Dunántúl legfontosabb piacközpontjává vált, de Körmend is igen előkelő helyen állt a piacközpontok rangsorában.[52] Nagy jelentősége volt annak is, hogy uradalmaiban jelentősen támogatta a zsidóság letelepedését, s mindig megvédte őket a városiak esetleges támadásaitól. Körmen-den 1840-ben az ott élő 3000 főből csaknem 700 volt izraelita (23%), míg Kanizsán 1848-ban a mintegy 10 000 lakosból 1700-an (17%) voltak az izraeliták. Fülöp herceg a betelepülő zsidóknak a két városban telkeket méretett ki, engedélyezte a szabad vallásgyakorlatot, a zsinagóga építését stb.[53]

Az 1848. évi polgári törvények létrehozása a hitbizományokat ugyanúgy befolyásolták, mint más hazai nagybirtokokat. A jobbágyfelszabadítási törvénynek, illetve az 1850-es évek elején meghozott császári pátensnek megfelelően kimérték a volt úrbéresek földtulajdonát, s elrendezték az ún. közös földek (erdők, legelők) kérdését.[54] A közös földek szétválasztása eredményeképpen a majorátus négy uradalmának területe alaposan lecsökkent. A korábbi 80 000 holdból 29 435 hold maradt, ami viszont már polgári tulajdon volt, bár az örökítési és működtetési kötöttségek továbbra is megmaradtak.

[49] MOL. P 1330. Fasc. 1. 1843. No. 94–95.; No. 107–108.; No. 123–124; illetve Topographiai leírás, 1840.

[50] MOL. P 1330. Fasc. 1. 1843. No. 32.; illetve Topographiai leírás, 1840.

[51] Kaposi, 2009. 228.

[52] Bácskai, 1988. 21–23.

[53] Körmendre: Topographiai leírás, 1840.; Kanizsára: ZML. IV. 102/c. Nagykanizsa, Kiskanizsa, 1848.

[54] Lásd részletesen: Kaposi, 2009.

A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány területe 1870-ben[55]

Az uradalom	Belső telek	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nem használt	Összesen
Körmend	178	2919	1549	848	3860	-	12	9368
Inta	36	1350	262	200	1634	-	64	3548
Kanizsa	113	1806	1648	569	5555	14	183	9891
Ludbreg	56	1714	536	607	3131	11	570	6628
Hazai uradalmak összesen	383	7789	3995	2224	14 180	25	829	29 435
Trautmansdorf	92	1067	488	197	296	7	1127	3238
Hitbizomány összesen	476	8858	4484	2417	15 275	34	-	32 675

Mindez azt jelenti, hogy a korábbi hitbizományi földeknek mintegy 65–70%-a elve-szett. Az is látható, hogy a hazai uradalmak területének művelési ágak szerinti megoszlása meglehetősen aránytalan volt, hiszen a földek több mint a felét az alacsony jövedelmezőségű erdők tették ki, míg a szántók csak 26%-ot foglaltak el. A hitbizomány földjei persze nemcsak az úrbéri illetmény és a közös földek miatt fogytak. Kisebb-nagyobb birtokkorrekciók mindig előfordultak. Így például az 1850-es évek végén és az 1860-as évek közepén a vasút építésekor földet engedtek át, illetve adtak el a Déli Vasút Társaságnak. 1859-ben a Nagy- és Kiskanizsát összekötő út melletti földesúri földeket adtak el Gőzmalom Társaságnak.[56] Az elveszített úrbéri állomány után a földesúrnak járt a földtehermentesítési járulék összege, amit a herceg értékpapírban kapott, s ami természetesen a hitbizomány vagyonát képezte.

[55] MOL. P 1313. Fasc. 136. No.14. Átalakítva.

[56] MOL. P 1322. Fasc. 116. No. 328–336.

A hitbizomány uradalmaiban elveszített úrbéri földek után kapott földtehermentesítési kötvények értéke 1870-ben[57]

Az uradalom neve	A kötvények értéke (forint)
Kanizsa	207 540
Körmend	183 264
Ludbreg	133 009
Inta	69 811

Tegyük hozzá, hogy Fülöp hercegnek olyan földjei is voltak, amelyek nem tartoztak a majorátushoz. A hitbizományon kívüli földjei mintegy 72 000 holdat tettek ki; a halála után készült felvétel szerint örököseire (unokahúgaira) hagyott saját földjei és egyéb ingatlanai mintegy 7 millió ezüstforintot értek.[58]

Az 1850-es években, a megváltozott politikai körülmények között módosult a hitbi-zományok irányítása is. Magyarországon 1854-ben bevezették az osztrák polgári perrendtartást. A polgári törvénykönyv 22. § értelmében a hazai hitbizományok a törzsvagyon megőrzése érdekében a császári és királyi törvényszékek felügyelete alá kerültek, kinevezett hitbizományi gondnok és utógondnok védte, valamint képviselte az örökösök jogait.[59] Egy 1868. évi igazságügyi rendelet szerint a több megyére kiterjedő hitbizományok esetében mindig annak a megyének a törvényszéke volt az illetékes eljáró bíróság, amelyben a hitbizomány központja elhelyezkedett. Esetünkben a központ Körmenden volt, így a szombathelyi bíróságnak kellett dönteni a majorátus ügyeiről még akkor is, ha azok végrehajtása Zala vagy Varasd megyék területéhez kapcsolódott.[60]

Az 1850–60-as években a hitbizomány uradalmai lassan áttértek a tőkés gazdálkodásra. Az átalakulás során számos nehézséggel kellett megküzdeni. Jól mutatja ezt a körmendi uradalom működése, amely 1848 előtt mintegy 36 000 holdat tett ki, s amiből a majorsági birtok 15 700 hold volt.[61] Az 1850-es évektől a régi majorsági termelés számos eleme tovább élt, de mellette már megjelentek az új módszerek is. A szabadságharc utáni időkben az uradalom földjei közül azokat, amelyek a központtól távolabb estek, bérbe adták, de emellett kisbérletbe adtak számos kisebb földet is. Azonban azt tapasztalták, hogy ezek viszonylag gyengén jövedelmeznek, ezért a hat éves bérleti időszak lejárta után újra házi kezelésbe

[57] MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 260–291.

[58] BML. Batthyány-Montenuovo uradalmi levéltár. Fasc. 457. 1871. június 1.

[59] Bán, 2003. 437.

[60] MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 95.

[61] Topographiai leírás, 1840.

vették azokat. Nehéz volt az 1850-es években megbízható munkaerőt találni, az aratáshoz és csépléshez például a felső-stájerországi vidékekről érkeztek részes munkások. A körmendi uradalom fő terméke a gabona volt, ahol a Rába balparti területein már vetésforgót is használtak, de a többi helyen még a három nyomásos rendszer dívott. A gazdaság technikai eszközellátottsága is javult, az 1850-es évek közepén már használtak vasekéket, vasfogú boronákat, illetve hengereket.[62] Különlegessége volt az uradalomnak már ekkor is a szarvasmarha-tartás, s ezen belül a bivalytenyésztés. Az állattartással – akárcsak a kanizsai uradalomban – döntően nem a mezővárosi központ körül, hanem a távolabb lévő gazdasági kerületekben foglalkoztak.[63]

A HITBIZOMÁNY A GAZDASÁGI MODERNIZÁCIÓ KORÁBAN

Mivel Batthyány Fülöp hercegnek nem voltak gyermekei, így halála után a hitbizományi birtokok haszonélvezete és a hercegi cím visszaszállt a majorátust létrehozó Batthyány Lajos nádor fiai közül Tódor ágára. Ennek megfelelően 1871–1883 között Batthyány Gusztáv (1808–1883) viselte a hercegi címet s birtokolta a majorátust. Batthyány Gusztáv igen idősen kapta meg a birtokokat. A herceg 1833 óta nem élt Magyarországon; előbb Milánóba, később pedig Angliába került, ahol lótenyésztéssel és lóversenyzéssel foglalkozott.[64] Gusztáv herceg tevékenysége valóságos katasztrófát jelentett a családi vagyon szempontjából, hiszen a nem a hitbizományhoz tartozó hazai földjei nagy részét eladogatta (abból finanszírozta angliai életét). Nagykanizsa sem volt vele kibékülve, hiszen a társadalmi közgondolkodást és erkölcsi életérzést is erősen irritálta a herceg életmódja. Az 1883. április 25-én bekövetkezett halála után egy kanizsai újságban megjelent cikkben meg is említették, hogy *„…reméljük, hogy egy régi óhajunk fog végre teljesülni, miszerint hercegünket hazánkban fogjuk üdvözölhetni, és hogy a körmendi szép, ősi várkastély újra tanyája lesz a régi fényes herczegi udvarnak.*[65] Jellemző, hogy a herceget a new market-i lóversenypályán érte a halál. Batthyány Gusztáv az uradalmak központjában lévő ingóságokat a körmendi kastélyba vitette.[66]

A hitbizományhoz tartozó uradalmaival nem sokat foglalkozott, azokat (az erdőterületek nélkül) 1871-ben 25 évre bérbe adta Karczag Bélának és Istvánnak,

[62] Galgóczy, 1855. 372–375.

[63] Kaposi, 2009. 127–128.

[64] Nagy, 2007. 28–29.; Rákossy, 2006. 182.

[65] Zalai Közlöny, 1883. május 3.

[66] MOL. P 1320. Fasc. 7.y. N° 114. Gusztáv gróf eladta a mozsgói és az üszögi uradalmakat, amelyek a bécsi bankár és nagykereskedő Biedermann-família kezébe kerültek. Lásd még: MOL. P 1313. Fasc. 139. N° 268.

valamint Nádosy Istvánnak és Kálmánnak. A két testvérpár együtt bérelte ki a négy uradalmat.[67] A közös bérlet pár év után a Karczag-testvérekhez került, akik Nagykanizsára költöztek, s ahol egyre inkább bekapcsolódtak a város társadalmi életébe is; míg a Nádosyak a Dél-Dunántúlon vállaltak bérletet.[68] Az 1871. évi bérbeadás alkalmával a bérlők 263 934 forint értékben vettek át ingóságokat, amiből végül is 220 303 forintnyit megvásároltak. Az érte kapott bevétel a hitbizomány tőkéjét szaporította.

A nagybérleti rendszer kialakítása miatt alapvetően át kellett alakítani a hitbizományi gazdálkodás és irányítás rendszerét. 1871 után már nem volt szükség a korábbi tiszttartói irányításra, hiszen a mezőgazdasági termelést most már a bérlők szervezték meg. Az kétségtelen, hogy a régi uradalmi tisztek közül többen kaptak munkát a bérlők uradalmaiban. Uradalmi kézben csak az erdők maradtak meg, így a saját kézen lévő területek irányítását és az ottani gazdálkodást a továbbiakban az ekkor kialakított uradalmi erdőhivatalok látták el. Az erdőhivatalok vezetői voltak felelősek a továbbiakban az uradalmakat érintő gazdasági döntésekért; az erdőhivatal intézte az uradalom minden ügyét, képviselte a földesurat. Kezdetben egy körmendi erdőhivatali vezető látta el mind a négy uradalom irányítását, de az 1880-as évektől kezdve ez a tarthatatlan helyzet decentralizációt igényelt, így az ekkor kialakított nagykanizsai erdőhivatal vezetője önállósult, s egyben ellátta a ludbregi uradalmi erdészet irányítását is. Az erdőhivatalok élére szakképzett erdőmérnökök kerültek, így például a nagykanizsai erdőhivatal vezetője Pálfy Alajos lett, aki az erdészeti akadémiát Selmecbányán végezte el, majd 1885-től a nagykanizsai főerdész és uradalmi kezelő lett, de mellette tagja volt a vármegyei bizottságnak, s biztosa a helyi Gazdasági Takarékpénztárnak.[69] Az erdőhivatal kialakításában persze az 1879. évi erdőtörvénynek is nagy szerepe volt, hiszen a törvény birtokméretek szerint előírta az erdőkezelés és erdőgazdálkodás szabályait, s így köte-lezővé tette az uradalomnak is a saját erdőhivatal létrehozását.[70] Az uradalmi erdőhivatalok kialakítása fölöslegessé tette a fölöttük lévő jószágkormányzóságokat is. (A két világháború közötti korszakban az erdőhivatalok vezetői már közvetlenül érintkeztek a herceggel Körmenden, s beszámoltak neki a gazdasági változásokról.) Szervezetileg fölöttük már csak a már csak a hitbizományi jószágigazgató állt.[71]

---

[67] A két családot házassági kapcsolat is egybefűzte, Karczag Béla felesége Nádosy Katinka, a bérlőtárs testvére volt. Lásd: Zalai Közlöny, 1897. június 23.; illetve: Baldlauf, 1926. 30.

[68] Romváry, 2010. 2. kötet. 11. A család esetében egy pesti posztókereskedő leszármazottairól van szó. Kálmán kora híres mezőgazdasági szakembere, több agráregyesület vezetője volt.

[69] Magyarország és Külföld, 2. (1898) 9–10–11. sz., 18.

[70] 1000 év törvényei, 1879. XXXVI. tc.

[71] Mindez tökéletesen látszik a herceg naplójából. Lásd: Kardos, 1987.

Az uradalmi gazdálkodásban a bérleti rendszer bevezetése után a mezőgazdasági termelés (szántóföldi gazdálkodás, kertművelés, szőlészet, állattenyésztés stb.) és az erdő-gazdálkodás elvált egymástól. Amikor Gusztáv herceg átvette az uradalmat, akkor a hitbi-zományi földeknek csaknem a fele erdő volt.[72] A majorátus vezetése úgy határozott, hogy erdőirtást kell végrehajtani az uradalmakban, mivel aránytalan az erdő és a szántó aránya. Ez persze egy teljesen racionális lépés volt, hiszen a Gründerzeit korában gyors mezőgazdasági áremelkedés ment végbe. E piaci folyamat kihasználásához mindenképpen szükség volt a szántók területének növelésére. Az 1871. évi bérleti szerződében előírták az erdőirtás elvégzését. A két év alatt véghezvitt erdőirtások során 3000 holddal nőtt a mezőgazdaságilag használható terület mérete. Az irtások során kitermelt fát eladták, az érte kapott összeget hozzácsapták a hitbizományi vagyonhoz.[73] Erdő még így is maradt bőven: a hitbizományi erdők aránya mesze a magyarországi átlag fölött volt.[74]

Problémaként jelent meg Gusztáv herceg számára elődje által az 1840-es években a mezővárosaiban kimért telkek eladása, mivel ezt úgy értelmezte, hogy azok a hitbizomány területét csökkentették, s ehhez Fülöpnek nem volt joga. A földek visszaszerzése érdekében bírósághoz fordult. Ezeken a telkeken 40 év alatt kereskedő- és polgárházak, ipari létesítmények stb. épültek, amiket bajos lett volna most lebontani. Gusztáv herceg keresetében az szerepelt, hogy a föld az övé, s az ingatlanok tulajdonosai peres úton Fülöp herceg magánvagyonából kárpótolják magukat (amely Batthyány Júlia lányai révén a herceg Montenuovo és a Draskovich-családokhoz került).[75] A bíróság végül elutasította az indítványt.[76]

A birtokracionalizáció más területekre is kiterjedt. Egyrészt értékesíteni kívánták az uradalmakban megmaradt ún. kisebb királyi haszonvételi objektumokat. Ide tartoztak az uradalmi vendéglők¸ a csapszékek, a pálinkamérési jog, a sörházak, egyáltalán a sörfőzési és kimérési jogok, a korcsmák stb. Nem kis összegről van szó: a négy uradalomban ezen regálék tőkésített értékét 1880-ban összesen 707 594 forintra számolták.[77] Értelemszerűen: az 5%-os kamatot jövedelemként felfogva az éves hitbizományi jövedelem ezen regálék működtetéséből mintegy 3500 forint lehetett. Az átalakítás másik gondolata a nem hasznosítható földektől való megszabadulás volt. Az uradalmak területén nagyon sok olyan egy-két holdas, vagy még annál is kisebb telekrész volt, amelyek a korábbi úrbéri szerződések alkalmával, vagy a közös földek felosztásánál parlagon maradtak. Ezekre a

[72] MOL. P 1313. Fasc. 136. N^{O}14. Átalakítva.

[73] MOL. P 1313. Fasc. 139. N^{O} 96.

[74] Lásd: Galgóczy, 1877.

[75] MOL. P 1313. Fasc.138. N^{O} 207–208.

[76] MOL. P 1313. Fasc.138. N^{O}199.

[77] MOL. P 1313. Fasc.139. N^{O} 102–138. I. fejezet. Kanizsa: 380 217, Körmend: 285 073, Ludbreg: 35 137, Inta: 7167 forint.

földdarabokra semmi szükség nem volt, így célszerűnek tűnt eladni azokat. Ezek között voltak malmok a hozzá kapcsolódó telekkel, romos vágóhíd, egyszerű pusztatelek, temetőföldek, erdőszéli földek, berki rétdarabok, kis szőlőhegyi földek stb. Ezek értékesítése jelentős egyszeri bevételt hozhatott volna, így például a nagykanizsai uradalomban 64 173 forinttal számoltak.[78]

1883-ban meghalt Gusztáv herceg, így a hitbizomány fiára, Batthyány Ödönre (1827–1914) szállt. Ödön még apja itáliai időszakában született, ám 1840-ben hazaküldték Magyarországra, ahol nagybátyja, Kázmér gróf nevelte. A szabadságharcban nemzetőrként szolgált. Később visszakerült Angliába, ahol követségi titkárként működött. Ödön 56 éves korában örökölte a hitbizományt. Korábban hosszú pereskedést folytatott apja ellen, hiszen a Gusztáv által eladott hazai birtokokból neki is járt volna valamennyi. 1866-ban hazatért, s Rohoncon lakott. Itthon bekapcsolódott a politikai életbe, a Szabadelvű Párt, s egyben a főrendiház tagjaként politizált. Valóságos belső titkos tanácsos, császári és királyi kamarás volt. 1883 után váltakozva Bécsben, Budapesten vagy Körmenden élt. Ismert volt karitatív tevékenységéről, amely során az uradalmaiban lakó szegényeket gyámolította. Körmenden renováltatta a várkastélyt, de Kanizsával is jó viszonyt táplált, így például hozzájárult, hogy a város Fő terén lévő, a látványt elcsúfító ún. csoportházakat végre lebontsák, s egy egészségesebb városközpontot építsenek ki.[79] Amíg apja a lótenyésztést és a lóversenyeket, addig Ödön a vitorlásversenyeket kedvelte: a Balatonon meghonosította a vitorlásversenyzést, megalakította a Balatoni Yacht Egyletet (1867), s maga is több versenyt nyert itthon és külföldön.

Ödön hercegnek 1883 után apja angliai özvegyével is meg kellett küzdenie az ottani örökségért. Az özvegy, Annie Smith, egy angol lady volt, akinek apja az angol parlament képviselője volt, vagyis igen befolyásos családról van szó. Gusztáv herceg angliai magánvagyonát (londoni ház, mezei jószág, nagy értékű istállók, versenylovak stb.) 1880. augusztus 6-án kelt végrendeletében a hölgyre hagyta. Egyes források szerint még az is felmerült, hogy Annie Smith igényt formált volna Gusztáv herceg magyarországi hitbizományára is, mondván a herceg már régóta Angliában élt, s így nem vonatkoztak rá a hitbizományi kötöttségek.[80] Az angliai örökségért 1886. április 8-án pereskedés kezdődött. Ödön ügyvédei azt próbálták meg bizonyítani, hogy mivel Gusztáv herceg a hitbizományt elhanyagolta, s abban mintegy 1,5 millió forintos kár keletkezett (vagyis hűtlenül bánt a vagyonnal), a károkat a londoni hagyatékból kell megtéríteni (aminek összege nagyjából megegyezett a londoni hagyaték értékével). Ugyanakkor az alperes a védekezést arra építette, hogy a hitbizományi leltárak nem hitelesek, mivel azok összeállításánál a bírói szemle elmaradt.[81] Nem ismerjük

[78] MOL. P 1313. Fasc.139. No.102–138. II fejezet.

[79] Rikli, 1999. 55.

[80] Rákossy, 2006. 184.

[81] A per leírása: Pesti Hírlap, 1886. április 27.; illetve röviden Mikszáth, 1978. 277–279.

a végső ítéletet, de az biztos, hogy Ödöné maradt minden, ami a hitbizományhoz tartozott, s az is biztos, hogy Annie Smith a londoni hagyatékot a későbbiekben értékesítette.[82] A per befejeződése után Ödön hercegnek „csak" a magyarországi és az ausztriai hitbizományai maradtak: 1885-ben az addigra 28 337 holdra fogyott hazai uradalmakat több mint 1,5 millió forintra becsülték.

A földek becsértéke és a terület nagysága a hitbizomány uradalmaiban 1885-ben[83]

Az uradalom neve	Területe (kat. holdban)	A föld becsült értéke (forintban)
Kanizsa	9910	640 710
Körmend	9389	407 352
Ludbreg	6758	328 596
Inta	2280	147 840
Összesen	28 337	1 524 498

A szabad verseny körülményei között a hitbizományi uradalmaknak is szembesülnie kellett azzal, hogy jelentős bevételi többletre csakis a ráfordítások növelésével lehet számítani.[84] A fejlesztéseket a hitbizományi kötöttségek miatt nehézkesen lehetett csak végrehajtani, ráadásul az uradalmak bérlők kezén voltak. Az is probléma volt, hogy az uradalom mindenkori tulajdonosa az általa megszerzett bevételeket fejlesztésekre, beruházásokra csakis a hitbizományi bíróság engedélyével használhatta fel. A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy ha a herceg esetleg egy új istállót kívánt építtetni, akkor azt a bíróságnak engedélyezni kellett.[85] Nagy különbség volt ez a szabad használatú polgári tulajdonhoz képest, hiszen ott egy tulajdonos szabadon dönthetett bármilyen beruházásról, fejlesztésről; a hitbizományok esetében - a vagyon megőrzése miatt - be volt építve egy bírósági engedélyezési szint. A fejlesztések általában hitelekből valósultak meg. A hitbizomány uradalmai 1888–1914 között összesen 1 518 182 korona kölcsönt vettek fel, amit ugyanakkor szigorú ellenőrzés mellett folyamatosan törlesztettek; ugyanezen időszakban a másfél millióból 773 113 koronát vissza is fizettek. A kölcsönök között kiemelkedik az 1893-ban felvett 1 128 000 koronás ún. *„nagy beruházási kölcsön"* összege. Összesen 21 alkalommal vettek föl hitelt. Ezek több-

[82] Erre lásd: Rákossy, 2006. 184.; illetve a 186. oldalon az 55. sz. lábjegyzet magyarázata.

[83] MOL. P. 1313. Fasc. 139. N° 260–291. adatai alapján.

[84] Kaposi, 2002. 237.

[85] Ez igen bürokratikussá tette a fejlesztéseket. A hitbizományi gondnoknak kellett a tulajdonos jóváha-gyásával az ügyet görgetni, ő terjesztette a bíróság elé az igényeket.

sége 1000 koronánál kisebb összegű hitelfelvétel volt. A kisebb kölcsönök célja általában valamilyen rendkívüli kiadás finanszírozása, így például a viharkárok utáni javítás, ledőlt pajták újjáépítése, hidak renoválása, egy-két cselédlakás átalakítása stb. volt.[86]

A hitbizomány egyik legnagyobb beruházása 1897–1905 között valósult meg.[87] Helye a szepetneki gazdasági kerület volt, ahol a fejlesztés a kanizsai uradalomhoz tartozó ún. gyótai erdő kiirtása révén jöhetett létre. A cél egyértelmű: egy nem túl jó állapotú, s már korábban kiirtásra ítélt erdő helyén egy komplett új majort kívántak létrehozni. Igen sok épületről van szó: egy tiszti lakás, egy kovács és egy bognár lak, két cselédlakás istállókkal, két szarvasmarha istálló, egy ló és egy ökör istálló, egy magtár, egy kocsi szerszámszín, egy szénapajta, két kukoricás góré és két, cselédek számára rendelkezésre álló disznóólból állt a terv.[88] A beruházásra a megbízást a Zalában jól ismert Roman Morandini építész cég nyerte el. Érdekes a finanszírozás: úgy számolták, hogy a gyótai, mintegy 1187 hold terület kiirtásakor képződő famennyiség eladásából teljes egészében finanszírozható lesz a major kiépítése. A gyótai erdőirtással együtt a ludbregi uradalom területén is végeztek irtást, így Czelek, Rapnicok, Sigetec és Dolincsek nevű erdőket irtották ki és értékesítették a faanyagot.[89]

A nagybérleti rendszert az 1890-es évek közepétől némileg megváltoztatták. Láthattuk korábban: 1871–96 között a négy uradalmat együtt adták bérbe. A nagy kereslet miatt azonban előnyösebbnek tűnt, ha most a négy uradalmat különkülön adják bérbe, sőt még akár az egyes uradalmakat is szétbontják majorok szerint. Így 1896-ban a körmendi uradalmat öt részben, a kanizsai és a ludbregi uradalmat két-két részben, míg az intai birtokot egyben adták ki. A négy uradalomból 230 000 forint éves bevétellel számolt a hitbizományi gondnok, ami jócskán meghaladta az 1871. évi 125 000 forintot.[90] A legnagyobb bevételt egyértelműen a kanizsai uradalom szolgáltatta.

Az eddigiekből is kiderülhetett, hogy a bérbe adott hitbizományi gazdaság a 19–20. század fordulóján viszonylag jól működött. Mindegyik uradalomban szaporodtak a majorok, de leginkább a nagyobb határral rendelkező nagykanizsai és körmendi uradalmakban volt lehetőség fejlesztésre. Az 1914. évi leltár szerint a nagykanizsai uradalomban már tíz külön álló majort írtak össze. Átalakult a gazdálkodás szerkezete is. Szemben az 1870–80-as évek gabonakonjunktúrájával, a század vége felé a gabonatermékekre már nem volt akkora kereslet, s az ára is csökkent, így a háború előtti évtizedekben az állattartás felé fordult a figyelem.

[86] A kölcsönökhöz lásd a kimutatást: MOL. P 1320. Fasc. 8. N° 715–727.

[87] MOL. P 1313. Fasc. 148. N° 153–424.

[88] VML. BLHI. Fasc. 17. 1898. év.

[89] VML. BLHI. Fasc. 17. 1907. március 3.

[90] MOL. P 1313. Fasc. 139. N° 535–549.

Szöveges és statisztikai forrásaink is azt erősítik meg, hogy a szarvasmarha-állományban gyorsan terjedtek a modern szimentáli fajták. A körmendi uradalomban muraközi tájfajú és nehéz igáslovakat is tenyésztettek, mellette foglalkoztak kisjenői és yorkshire-i sertéstenyésztéssel.[91] A birkatartás viszont lassan befejeződött a nyugat-magyarországi területeken. Az állattartás erősödésével a legelők is fölértékelődtek: a gazdálkodóknak jó minőségű legelőkre volt szüksége. A takarmánytermelés ebben a korban elsődlegesen a kukorica és a pillangós növények termelését jelentette. A bérlők cukorrépa-termesztést a szántók 16%-án folytathattak csak.

A HERCEGI HITBIZOMÁNY A HÁBORÚ, A FORRADALMAK ÉS A STABILIZÁCIÓ KORSZAKÁBAN

Batthyány Ödön herceg 1914 végéig irányíthatta a hitbizományt. Halála után unokaöccse, Batthyány-Strattmann László vette át a majorátust, s viselte a hercegi címet. Batthyány László 1870-ben született a család grófi ágából. Örökölte az apja által az Esterházy-hitbizományból megvásárolt és kibővített, mintegy 6000 holdas köpcsényi uradalmat;[92] Heves megye Hort településén egy 2000 holdas birtokot, valamint a Bánátban lévő 8000 holdas Oroszlámost. Orvosi diplomát szerzett, s Köpcsényben berendezett egy kórházat. A háború után a Kommün elől Bécsbe, majd Svájcba menekült, ahol kezdetben filléres gondjai is voltak. 1920–21-ben építette át a körmendi kastélyt, s költözött oda családjával együtt. Ott rendezte be második kórházát.[93] A hercegi cím és a hitbizomány megszerzésével már jóval nagyobb anyagi források birtokában tevékenykedhetett. László herceg, amikor 1914-ben átvette a hitbizományt, végiglátogatta uradalmait, később azonban ezzel már nem fárasztotta magát; viszont az egyes uradalmak vezetői, illetve az igazgató rendszeresen utaztak Körmendre, ahol beszámoltak a gazdálkodásról. Körmendről irányították a herceg magánvagyonát képező köpcsényi és az oroszlámosi birtokot is. Főleg az utóbbi volt gazdaságilag jelentős, hiszen kiváló talajjal és adottságokkal rendelkezett, s jól jövedelmezett. Batthyány herceg a hitbizomány bevételeinek jókora részét a körmendi kórházának működtetésére fordította, ahol a szegényeket ingyen gyógyította.[95]

Az első világháború kitörésével több külső hatás alaposan kikezdte a hazai agrár-nagyüzemek működését. Az első a világháború alatti gazdasági nehézségek

[91] Borovszky, 1898. 423.

[92] Lásd: Bán, 2003. 437–444.

[93] Simon, 2006. 369.

[94] Zalai Közlöny, 1931. január 25.

[95] Ennek igen széles irodalma van. Lásd például: Kardos, 1987.

voltak. A hitbizomány problémái részben az infláció miatti reáljövedelem-csökkenésből fakadtak, hiszen az erdészeti bevételek és a házbérek is csak lassan csordogáltak, s jelentős kintlévőségek halmozódtak föl. Ráadásul az erdőgazdaságok munkaerejének egy részét behívták katonának, amit a hadifoglyok érkezése és munkaerőként való használata csak részben kompenzált. A 6–8 állandó dolgozóval működő körmendi és kanizsai erdőgazdaságokban pár ember kiesése is működési problémákat vetett fel. Így például egy 1917. évi jelentésből tudjuk, hogy Nagykanizsán az egyik körvadászt behívták katonának, a kocsis eltörte a lábát, s kiesett a munkából, s már csak egy orosz fogoly maradt arra, hogy kisöpörje az irodát és befűtsön, így aztán egy hivatalszolga után kellett nézni.[96] (Bármely uradalomban akár egyetlen új ember alkalmazása a főtitkár beleegyezését feltételezte.) A munkaerőhiány a mezőgazdasági munkákat is akadályozta, így például 1917-ben a szőlők alá nem tudtak trágyát hordani; a fuvarosok és az állathiány miatt a favágás és fahordás késett stb.[97]

Az is probléma volt, hogy a hitbizomány az emelkedő mezőgazdasági árakat alig tudta kihasználni, hiszen az uradalmak majorságai bérletbe voltak adva, így a bevételek növekedése nem a tulajdonost, hanem a bérlőket gazdagította. Az állami felvásárlások miatt az élelmiszertermelés felértékelődött, így a háború alatt, 1916-ban lejáró 10–20 éves bérletek esetében joggal reménykedhetett a tulajdonos a díjak emelhetőségében. Ebben nem is csalatkoztak: amikor például 1916-ban a ludbregi uradalmat Riedl Jenő vállalkozónak bérbe adták, akkor a korábbi 48 000 koronás bérleti díjat sikerült 80 000 koronára feltornázni.[98] Természetesen nem lehetett tudni, hogy az infláció növekedésével a többlet hamar el fog olvadni. A kötelező beszolgáltatás miatt is jelentős veszteség érte az uradalmat, mivel ha az alig működő szabad piacon értékesíthettek volna, sokkal jobban járt volna a tulajdonos.[99] Nagy reményeket tápláltak ebben az időben a hadikölcsönkötvények vásárlása iránt, ami a vagyonosabb rétegtől elvárt volt. Batthyány herceg 3 600 000 koronáért vásárolt állampapírt.[100] A kötvényeken később komoly vesztesége keletkezett. A herceg megpróbálta ugyan a magyar kötvényeket Ausztriában nosztrifikáltatni (mondván: a herceg osztrák birtokokkal rendelkezett), ám a bécsi törvényszék elutasította arra való hivatkozással, hogy a herceg magyar állampolgár, hiába van Ausztriában birtoka, Bécsben és Köpcsényben háza stb.[101]

[96] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23.

[97] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23.

[98] VML. BLHI. Fasc. 26. P1019/1916. 1916. május 15. A ludbregi uradalom bérleti szerződése.

[99] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. október 28.

[100] Mosonvármyegye, 1917. június 17.

[101] Az erről szóló híradás: Zalai Közlöny, 1922. január 11.

A háború persze nem akadályozhatta meg teljesen a normális működést, így a vezetésnek maradt energiája néhány fejlesztő lépésre, például kisebb szőlők felújítására.[102] Érdekes ugyanakkor, hogy a hitbizomány még a nehéz időkben is pontosan teljesítette vállalt kötelezettségeit, így például a szegényeknek a háború előtt és alatt is juttatott térítésmentesen tűzifát. A háború alatt nagyon megnehezült a forgalmazás, mivel jelentősebb tömegű mezőgazdasági cikket csak külön a minisztérium engedélyével lehetett elszállítani.[103] Jellemző eset erre, amikor 1918. elején a két déli uradalomból a köpcsényi kórház betegei táplálását szolgáló sertések hízlalásához szükséges 40 mázsa kukoricát akarták elszállítani, külön igazoló levelekre volt szükség arról, hogy a küldemény biztosan ezt a célt fogja szolgálni.[104]

A kiadásokat a háború alatt nagyon vissza kellett fogni, így például az is előfordult, hogy a megkezdett épületek tatarozásának felfüggesztését javasolta a gazdaság vezetője.[105] Természetesen a tulajdonos a gazdaság működése érdekében messzemenően kihasználta informális kapcsolatait a központi kormányszerveknél. Erre jó példa Pálffy főerdész levele, amelyben arra kéri a főtitkárt, hogy mivel Kaán Károly miniszteri tanácsos Kanizsára jön két napra, engedjék át neki az uraságí szobákat, *„Evvel némileg viszonozva lesz az a sok szívesség, melyet miniszteri tanácsos Úr a földművelésügyi minisztériumban hathatós befolyással az uradalom érdekeit sokszor támogatni szíveskedik”.*[106] Azzal is szembe kellett nézni, hogy a nagyobb bérletek mellett mindig maradnak olyan kisebb területek, amelyekkel nem tudnak mit kezdeni. Erre tekintettel Pálfy 1918 áprilisában összeírta azokat a ludbregi és kanizsai uradalmi falvakban lévő kisebb földeket, telkeket, amelyeket szerinte el kellene adni, hiszen bérbe való kiadásuk nem nagyon lehetséges. Úgy számolta, hogy ezzel mintegy 145 000 korona bevételre lehetne szert tenni.[107]

Legalább ekkora megpróbáltatásokat hozott a kommün gazdaságpolitikája. Az 1919. április 3-i rendelet értelmében a közép- és nagybirtokokat állami tulajdonba vették. Az uradalmak területén termelőszövetkezetek alakultak meg. Ezekben a szövetkezetekben a korábbi uradalmi bérlők maradhattak az intézők, az üzemvezetők. A bérlők állatállománya, eszközei a termelőszövetkezetek tulajdonát képezte. A szövetkezetek fölé szerveztek egy átfogó intézményt, így például Nagykanizsán a „volt” uradalomból alakult termelőszövetkezetek főintézőségét. Az új hatalom az erdőket és az erdőhivatalt megkímélte, sőt, még külön számlája is volt az uradalmi erdőhivatalnak, de azon 2000 koronánál többet nem volt

[102] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 20.
[103] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. október 2.
[104] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Gazdatiszti számadások, 1875–1918. 1918. január 31.
[105] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. május 1.
[106] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. március 26.
[107] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. április 17.

szabad tartani. A földesúri jövedelmek forrásai azonban bedugultak, így csakis a folyószámla terhére tudott fenn maradni az erdőgazdaság. A kommunista hatalom nem vette igénybe a herceg Fő úti házát sem, s megúszta a bajcsai malom, az uradalmi borkészlet is a rekvirálást.[108] Körmenden – mivel ott nem volt olyan munkásbázis, mint Nagykanizsán – nem alakult meg termelőszövetkezet, bár agitáció folyt ennek érdekében.[109]

A trianoni elcsatolások miatti bekövetkező birtokvesztések próbára tették a hazai nagybirtokosokat is. A herceg tulajdonában lévő köpcsényi uradalom nagy része Csehszlovákiához, míg a kastély és némi föld Ausztriához; a trautmannsdorfi uradalom pedig teljes egészében Ausztriához került. 1918 vége után a Dráván túli, horvát területeken fekvő ludbregi uradalom az újonnan megalakult délszláv királyság területén találta magát, s így nagyrészt kikerült a Batthyányak fennhatósága alól. Erre vonatkozóan a főtitkár 1919. július 8-i beszámolójában azt írta, hogy *„a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan”*. Az ottani körvadásznak magyar honossága miatt menekülnie kellett, az uraság szerencséjére az ott lévő készpénzt még ki tudták menekíteni.[110] Az 1920-as évek első felében a hitbizomány adminisztrációja komoly lépeseket próbált tenni a Dráván túli birtokok eladása érdekében, de ez nem ment könnyen. Végül is 1926 felé kezdett körvonalazódni Ludbreg eladása, amit aztán Amon Rukavina báró megvásárolt. A vételár a későbbi örökségi tárgyalások adataiból sejthetően 123 000 dollár lehetett. A világgazdasági válság alatt azonban rosszul működött a ludbregi gazdaság, így azt az új tulajdonos tovább adta a zágrábi Berger-cégnek, amely pedig a 2. világháború előtt parcelláztatta a volt Batthyány-birtokot.

Nagy érvágást jelentett a hitbizománynak az 1920. évi földreform végrehajtása, illetve a vele párhuzamosan futó vagyonváltságról szóló rendelkezés. Az 1920. 36. tc. a hitbizományokat úgy tekintette, mint amelyek természetes polgári tulajdont képeznek, vagyis az előírt földek leadása számukra is kötelező volt. A törvény pontosan előírta nagybirtokok után fizetendő adót, de lehetővé tette számukra, hogy tulajdonosaik természetben tudják le kötelezettségüket.[111] Az uradalmi vezetés megpróbálta minimális veszteséggel túlélni a vagyonváltságot, de így is földjeinek 19%-át fel kellett felajánlania. Jól mutatja ezt a nagykanizsai uradalom esete, ahol a földleadási terveket – Pálfy erdőmester betegeskedése miatt – már Barthos Gyula erdőmester készítette.[112] A vagyonváltság előtt az uradalom területe 9701

[108] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1919. július 8.

[109] STIPKOVITS, 1994. 261.

[110] BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1919. július 8.

[111] NAGY, é.n.

[112] Barthos Gyulát a herceg az 1919. február 12-i leiratával nevezte ki uradalmi erdőtisztté. Lásd: Erdészeti Lapok, 234. (1999) 12. sz. (1999. december), 376.

volt. Ebből 6396 hold állt mezőgazdasági művelés alatt, míg 3304 hold volt az erdők kiterjedése.[113]

A nagykanizsai uradalom mezőgazdasági ingatlanjainak területi változásai[114]

Település	Földreform céljára leadva	Eladásra vagy kisajátítva	Vitézi telkek számára	Végleges állapot (maradék uradalmi terület)
Nagykanizsa	684	55	-	1202
Bajcsa	64	-	-	163
Fityeháza	104	-	15	165
Szepetnek	663	6	15	1813
Eszteregnye	60	-	-	-
Homok-komárom	153	2	15	686
Sormás	148	-	-	529
Obornok	-	-	-	-
Hosszúvölgy	-	-	-	-
Összesen	**1875**	**63**	**45**	**4560**

Az uradalom a földreform miatt összesen 1875 holdat vesztett el, ami komoly érvágás volt a jövedelmek szempontjából. Megpróbálták megmenteni a legjobb földeket, így például a sánc-újmajori gazdaságot, amelynek területe 780 hold volt, s helyette a régi Kanizsa-majori gazdaságból javasoltak földet leadni. A homokkomáromi kerületben, ahol a hercegnek 2276 hold földje volt, az ottani földből kaptak a helyi lakosok mellett a fűzvölgyi, az obornaki, a magyarszerdahelyi és a langvízi szegények, földtelenek is. Mindennek eredményeképpen a nagykanizsai uradalom területe a korábbi 9701 holdról 7866 holdra csökkent. A herceg kezében 4560 hold mezőgazdasági termőterület és 3281 hold erdő maradt.[115] Az uradalomban három, de a másik két hitbizományi nagybirtokon még hét másik, vagyis összesen 10 vitézi telket a herceg – a kormányzó rendeletére – ajánlotta föl.

[113] MOL. P 1322. Fasc. 100. N° 678.

[114] VML. BLHI. Fasc. 68. N° 46. A táblázat adatai az uradalom erdőterületeit nem tartalmazzák.

[115] VML. BLHI. Fasc. 68. N° 46.

1921-ben nagy ünnepségekkel be is iktatták a telkekbe a vitézeket.[116] Még Nagykanizsa város is igényelt 500 holdat a hercegi földekből.[117] Tegyük hozzá, hogy a földreform során egyes falvakban igen nagy volt a földveszteség. Így például a körmendi uradalom horvátnádaljai birtokán a korábbi 916 holdból csak 572 holdnyi maradt.[118] Tegyük hozzá, hogy a kiosztott földekért a mind a parasztságnak, mind a városnak fizetni kellett a földesúrnak. A földválság megfizetése viszont egyre késett, a polgármester a hercegtől kért és kapott haladékot.[119]

Az 1920-as évek folyamatai mindegyik hitbizományi uradalmat érintették. Ennek következtében a hitbizomány területe alaposan lecsökkent: az 1870. évi 28 500 holdhoz képest 65 évvel később már csak 18 318 holdat tett ki a majorátus földállománya.[120] Ebből a területből 9437 holdat adtak bérbe. A bérbe adott földek 80%-a szántóterület, 15%-a rét volt. Az erdők mindenhol házi kezelésben maradtak, területük 8337 holdat tett ki. Statisztikai adataink szerint a két világháború közötti időben ez a modell egybe esett a hazai hitbizomány-kezelési gyakorlattal, amit jól mutat, hogy egy 1925. évi kimutatás szerint az akkor 58 darab 500 holdnál nagyobb hazai hitbizomány esetében a haszonbérbe adott területekből 254 970 hold volt szántó, s csak 27 098 hold az erdő. A változások ellenére Batthyány hercegnek maradt még némi földje: 1925-ben a Batthyány-majorátus a 14. legnagyobb hazai hitbizomány volt,[121] de ezen kívül övé volt még Hort faluban is 1900 holdnyi terület is.

A HITBIZOMÁNYI URADALMAK AZ 1930-AS ÉVEKBEN

Batthyány-Strattmann László 1931-ben meghalt, Németújváron temették el. A hercegi címet és a hitbizományt fia, ifjabb László örökölte (1904–1966). 1935-ben vette feleségül Antoinette Windischgrätz hercegnőt, a későbbiekben négy fia született. 1945-ben családjával együtt menekülni kényszerült.

Az örökséggel persze most is voltak bajok, s ezek a problémák főleg a trianoni béke miatt elvesztett ludbregi uradalomért kapott összeghez kapcsolódtak. A herceg értelmezése szerint az összeg a hitbizomány vagyonához tartozott. A hitbizomány oldalági várományosa, Batthyány Ludovika (Lujza) képviselője[122] szerint

[116] Lásd: Zalai Közlöny, január 20.; illetve 1921. november 8.

[117] Zalai Közlöny, 1921. november 16.

[118] MOL. P 1320. Fasc. 9. dd. Batthyány László. N° 96.

[119] MOL. P 1320. Fasc. 9. dd. Batthyány László. N° 75.

[120] Gazdacímtár, 1935.

[121] Gazdacímtár, 1925. 53.

[122] A hagyatéki tárgyaláson Batthyány Ludovika képviselője anyja, Batthyány Zsigmondné, egyházszecsődi birtokos és lakos volt.

viszont azzal, hogy Ludbreg Jugoszláviához került, egyben megszűnt a hitbizományi kötöttség, így az saját földdé vált, s ebből következően örökíthetővé, ezért abból nemcsak a herceg gyermekei, hanem más oldalági rokonok is részesülhettek. Mivel egyezség nem született, így a szombathelyi királyi törvényszék elé vitték az ügyet.[123] A másik vagyoni probléma a Heves megyében fekvő Hort falu volt, amelyből a földreform elvitt 162 holdat, s így alaposan lecsökkent a területe és az értéke: 1931-ben a maradék horti birtokot 673 424 pengőre becsülték.[124] Kiesett még a hitbizomány területéből a körmendi területen is némi föld és vagyontárgy.

Az 1916. évi végrendelet módosításaként készült 1927. évi testamentum szerint ifj. László kapta meg a köpcsényi kastélyt, s a vele együtt járó kevés földet (hiszen nagy részét a csehszlovák állam erőszakossága miatt a korábbi, helybeli bérlőnek el kellett adni). Ugyanakkor, amikor ifj. László átvette a hitbizományt, s Körmendre költözött, le kellett mondania az allodiális birtokokról és Kittsee-ről is, amely földeket a sorban következő fiú kapott meg.[125] A testamentum kitért az özvegy jogaira és tartásdíjára (évi 12 000 pengő). A többi vagyonelemet egyenlően kellett felosztani az örökösök között, de kikötötték, hogy amíg a gyerekek nagykorúak nem lesznek, addig az özvegy gondoskodik a vagyonról.[126] Az örökhagyó úgy vélte, hogy célszerű továbbra is bérbe adni a hitbizományi birtokot, gondnoknak nagybátyját, gróf Batthyány Iványt kérte föl a végrendeletben.[127]

A közeg, amelyben a hitbizományi uradalmak az 1930-as években működhettek, egyáltalán nem volt kedvező a tulajdonos számára. A problémák két tényező körül jelentkeztek. Az első a világgazdasági válságból következett. Mivel a társadalom jövedelmei gyorsan csökkentek, ezért a hitbizomány működésében igen fontos bérleti díjak (uradalmak, házbérek stb.) befizetésénél jelentős hátralékok halmozódtak föl. A földbérletek esetében a szerződésekben ugyan próbálták kivédeni a korábban, az első világháború alatt megtapasztalt inflációs hatásokat úgy, hogy a mindenkori budapesti tőzsdei áraknak megfelelően határozták meg a bérleti díjat, ám mivel a válság alatt a gabona ára majdnem egyharmadára zuhant, így a bevételek is gyorsan csökkentek.

A válság alatti másik gond a részvények árfolyamának zuhanásához kapcsolódott. A korábban megszerzett tőke nagyobb része feküdt részvényekben és egyéb

[123] MOL. P 1320. Fasc. 9. Batthyány László. N° 48–59.

[124] MOL. P 1320. Fasc. 9. Batthyány László. N° 48–59.

[125] MOL. P 1320. Fasc.9. gg. Batthyány László iratai. N° 129.

[126] Az 1927. évi végrendelet e téren eltér a herceg naplójában 1926. július 27-i bejegyzéstől. Ez utóbbiban még úgy vélekedett, hogy nincs értelme egyformán testálni, hiszen egy-két gyerek esetében (Laló, Ivi és Franci) oldalági örökítés révén már úgyis nagyobb juttatás áll fenn, valamint Lilike is gazdagabb lesz Zsigmond gróf révén. Ezzel szemben a végrendelet már egyenlő osztásról ír.

[127] MOL. P 1320. Fasc.9. gg. Batthyány László iratai. N°130.

értékpapírokban, így például a Ludbregért kapott pénzt is értékpapírokba fektették. Ez abban a korszakban megszokott volt, hiszen a vagyont jövedelmeztetni kellett, s az 1920-as évek emelkedő árfolyamai jelentős vagyonnövekedést eredményeztek. Egy kimutatás szerint 1931-ben összesen 130 000 dollár és emellett 100 000 frank értékű részvény volt a herceg tulajdonában. Az értékpapír-csomag 12 részvénytársaság összesen 341 darab részvényéből állt. A szelvények lejárati esedékessége évente egyszeri vagy kétszeri volt; kibocsátói német, amerikai, chilei stb. társaságok vagy pénzintézetek voltak. Őrzésük Bostonban és New Yorkban történt.[128] Erős a gyanúnk, hogy a részvények nagy részét a válság elértéktelenítette.

A másik nagy kérdés a politika által gerjesztett hitbizomány-ellenes hangulathoz kapcsolódik. A földkérdés megoldásáról szóló gazdasági és politikai viták az 1930-as években felerősödtek. Ne felejtsük el, hogy ebben az időben még mindig a mezőgazdaság volt a legjelentősebb hazai ágazat, amit mind a foglalkoztatási, mind a kibocsátási adatok alátámasztanak. Jelentős volt ugyanakkor a törpe- és kisbirtokosok aránya, nem is beszélve a földtulajdonnal nem rendelkező uradalmi cselédek és béresek tömegéről, ami együttesen igen komoly társadalmi feszültségeket gerjesztett.[129] Érzékelte ezt a hitbizomány vezetése is, nem véletlen, a válság évei alatt részben humanitárius, de valószínűleg anyagi okok miatt is földeket engedtek át kisgazdáknak parcellázásra.[130] A parcellázás eredményeképpen a hitbizomány területe 919 holddal csökkent.[131] A korabeli szaksajtó és birtokpolitikai szakirodalom is egyértelműen a korábbi hitbizományok piacosítását tartotta üdvözítőnek. S végül ne felejtsük el, hogy jelentős nyomást hozott a földesúri tulajdonra az 1930-as évekbeli szélsőjobboldal megjelenése, amely nem nagyon szimpatizált a latifundiumok tulajdonosaival, elsődlegesen persze főleg a zsidó bérlők és tulajdonosok zavarták ezen intoleráns csoportot.

Gömbös kormányzata idején újra elővették a hitbizományok kérdését, aminek megváltoztatását össze kívánták kapcsolni egy földosztó – telepítési akcióval. Az 1936. évi XI. tc. újraszabályozta a hitbizományi örökösödési rendszert. Meghatározták azt a limitet (30 000 aranykorona kataszteri tiszta jövedelemnek megfelelő terület), amelyre a kötöttségek továbbra is vonatkoztak, ugyanakkor a hitbizományi birtokos halála után a többi földet az örökösök között fel lehetett osztani.[132] Az erdő, a nádas, a földadó alá nem tartozó földek nem számítottak bele a 30 000 aranykoronás területbe. Magyarországon 1935-ben 823 324 holdnyi hitbizomány

[128] MOL. P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László iratai. Értékpapírállomány-kimutatási füzet.

[129] Utóbbi adathoz: VML. BLHI. Fasc. 79. 1938. évi összeírás.

[130] Így például a Szepetneki Takarékpénztár vásárolt birtokot a hercegtől, amit kisgazdák számára parcellázott.

[131] VML. BLHI. Fasc. 79. 1938. augusztus 10.

[132] 1000 év törvényei, 1938. XI. tc.

volt, amiből 463 636 hold volt a mezőgazdaságilag használt terület. Ebből mintegy 230 000 hold szabadult fel az addigi szigorú kötöttségek alól.[133] A felszabaduló földek 12 évig továbbra is kötöttség alatt maradtak: azokat addig sem eladni, sem terhelni nem lehetett. A felszabadított földek harmadát birtokpolitikai célokra igénybe lehetett venni.

A törvény végrehajtása előtt a Batthyány-Strattmann hitbizomány területe 18 249 hold volt. A három uradalom közül a nagykanizsai 7885, a körmendi 7265, míg az intai 3100 holdat tett ki.[134] A hitbizományi kötöttségek alól a törvény hatására – ami az erdőket nem érintette – 4311 holdat szabadítottak föl, aminek 80%-a szántó volt.[135] Ennek eredményeképpen a tradicionális jogi kötöttségek a továbbiakban már csak 13 937 holdra vonatkoztak, amelyen belül az erdők 8339 holdjával szemben már csak 3493 hold szántó volt. Mivel a legnagyobb egységnyi földre jutó jövedelem a szántóból származott, ez újabb érvágás volt a hitbizomány tulajdonosának. A törvény értelmében a felszabadított földek is Batthyány herceghez tartoztak, de a potenciális halála után azok a várományosokhoz kerültek volna.

A bérleti modell az 1930-as években sem változott. 1916 után, amikor az addigi 20 éves bérletek lejártak, már csak 10—12 éves bérleteket hirdettek meg, s általában majoronként adták ki az uradalmakat. Érdekes módon még a világgazdasági válság folyamatai sem roppantották meg a vállalkozói kedvet a hitbizomány uradalmai iránt. Változott ugyanakkor a bérlők összetétele: míg az első két bérleti időszak (1871—96; 1896—1916) esetében az uradalmak nagy tőkeerővel bíró külső vállalkozók kezébe kerültek, addig a két világháború között már inkább a helyi gazdák, iparosok, kereskedők váltak bérlővé. S az is tény, hogy a két világháború közötti időben a zsidó bérlők lassan elmaradtak a birtokokról. Volt a földbérlők között néhány ismert személyiség is, így például Novák János nagyfakosi földbirtokos (1896—1931) és korábban országgyűlési képviselő,[136] vagy Zala megye főispánja, Gyömörey György, aki feleségével, Károly Rózával bérelte ki az intai uradalom erdőkön kívüli 1675 holdját.[137] Az 1936 körül megkötött bérletek nyilvánvalóan a hosszú távú stabilitást sugallják, hiszen ekkor még egyáltalán nem látszódott a háború előszele.

Egy 1930. évi, a nagykanizsai uradalomra vonatkozó összeírás alapján képet kaphatunk arról, miből is álltak egy uradalom bevételei és kiadásai. Az uradalom bevételei három nagyobb tételből álltak. Egyrészt a saját kezelésben lévő erdőbirtokból, amelyből egy évre 45 712 pengő folyt be a pénztárba. Másrészt a bérbe

[133] Nagy, é.n.

[134] VML. BLHI. Fasc. 79. N° 167—168. alapján, egész holdra kerekített értékek.

[135] VML. BLHI. Fasc. 79. N° 168—169.

[136] VML. BLHI. Fasc. 30. P 2952/1925. Zalai Közlöny, 1931. szeptember 27. Lásd még: Országgyűlési Almanach, 1910.; VML. BLHI. Fasc. 30. P 2756/1936.

[137] VML. BLHI. Fasc. 33. N° 2005/1935.

adott földbirtokból, amiért összesen (beleértve vadászati, szőlők utáni és egyéb jogcímeket is) 76 049 pengőt szedtek be. Harmadrészt a városban lévő házak utáni bérleti díjakból, amelyeknek összege 97 694 pengő volt.[138] Az összegek arányaiból látható, hogy beérett a hajdani Fülöp hercegnek azon elképzelése, miszerint a földek úgyis fogynak, ezért inkább a bérleti bevételekre kell alapozni a kanizsai uradalom jövedelmeit. Az 1830–40-es években még csak 15–20%-ot tett ki a bérletekből származó bevétel, ezzel szemben száz évvel később az összes bevételnek (218 383 pengő) már 79%-a származott a különböző bérletekből.

Érdekes a kiadások szerkezete is, aminek három jelentős tétele volt. Egyrészt az uradalom működtetése 43 505 pengőbe került (ebbe beletarozott a személyzet fizetése, a budapesti jószágigazgató fizetése, az erdei magvak beszerezése, a facsemeték nevelésének költsége, erdősítések, árkolások, utak fenntartása, rönk- és tűzifatermelés, a Körmendre történő szállítások, a lótartás, irodafenntartás és a rendkívüli kiadások, nem is beszélve néhány ember nyugdíjáról). Látható, hogy az erdőhivatal, mint uradalmi irányító szervezet működése gyakorlatilag kijött az erdőgazdaság bevételéből. A másik nagyobb tétel az uradalom által fizetett adó volt. Ezek között az egyenes, a jövedelmi és a vagyonadó, az iskolaadó, a Zala-Somogy határcsatorna díja és egyebek szerepeltek. Az adók összege 1930-ban 48 327 pengő volt, de ebből a bérlőkre hárult mintegy 18 000 pengő, így az uradalmat 30 272 pengő terhelte. A harmadik nagyobb kiadás a kegyúri funkciók teljesítése, egyéb épületek fenntartása és a csatornázás költsége, ezek 18 607 pengőt tettek ki. Látható, hogy 218 383 pengős bevételt 95 109 pengő kiadás terhelte, vagyis a tiszta jövedelem 123 274 pengő volt.[139] Mivel a kanizsai uradalom a hitbizomány területének 42%-át adta, így talán nem járunk messze a valóságtól, ha azt feltételezzük, hogy a hitbizományi földek után járó tiszta jövedelem mintegy 250 000 pengő körül lehetett.

A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány uradalmai az 1930-as évek második felében viszonylag jól működtek. A javuló értékesítési lehetőségek, valamint a háborús készülődés biztos piacokat teremtett a mezőgazdasági nagyüzemek számára. A második világháború ebbe az organikus fejlődésébe szólt bele. 1945-ben a tulajdonos családjával elmenekült az országból. A körmendi kastélyba a szovjet hadsereg csapatai költöztek be, hatalmas rombolást végezve.[140] A megváltozott hatalmi viszonyok és társadalmi közhangulat miatt 1945 márciusában megindult a földreform, vagyis a magánkézben lévő nagybirtokok felosztása. Az uradalmi nagy-

[138] MOL. P. 1322. Fasc. 100. N° 675.

[139] A bevételek és kiadások kiszámolásánál eltértünk a korabeli számviteli gyakorlattól, ezért sem a bevételi, sem a kiadási adatok nem egyeznek a forrás adataival. Ennek legfontosabb oka, hogy abban a korban az ún. jövedelmek (valójában bevételek) között szerepeltették az átfolyó és az áthárított összegeket is.

[140] Lásd: Zimányi, 1994.

bérletek lényegében maguktól megszűntek. A földek nélküli hitbizományoknak valójában vége volt, de jogilag csak az 1949. VII. tc. alapján került sor a családi hitbizományok megszüntetésére is.[141] Mindenesetre a vizsgált eset azt bizonyítja, hogy a hitbizomány sokat változott a vizsgált 200 év alatt, s bár gazdaságilag általában jól működött, sorsa igazából a hazai politikai változások miatt pecsételődött meg.

IRODALOMJEGYZÉK

1000 év törvényei.
http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7315

Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században. KSH. Történeti Statisztikai Kötetek, Bp., 1965.

Baldauf Gusztáv: A Pécsi Ág. Hitv. Ev. Egyházközség története keletkezésétől 1917-ig. Pécs, 1926.

Barbarits Lajos: Nagykanizsa. In: Barbarits Lajos (szerk.): Magyar városok monográfiája. Bp., 1929.

Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.

Bán Péter: Esterházy hercegi központból Batthyány grófi központ. A köpcsényi uradalom 1867 előtt és után. In: Mayer László Tilcsik György (szerk.): Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szombathely, 2003. 437—444.

Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye. Bp., 1898.

Danyi Dezső—Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás. (1784—85) Bp., 1960.

Ember Győző: Magyarország lakossága a 18. században. II. rész. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából 20. Kaposvár, 1989. 33—68. SML.

[141] 1000 év törvényei, 1949. VII. tc.

Galgóczy Károly: Az erdőségek és a befásítás fontossága Magyarországon éghajlati és nemzetgazdasági tekintetben. Bp., 1877.

Galgóczy Károly: Magyarország, a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855.

Ihrig Dénes (szerk.): A magyarországi vízszabályozás története. Bp., 1973.

Kaposi Zoltán: Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743—1848. Czupi Kiadó, Nagykanizsa, 2009.

Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700—2000. Dialóg Campus Kiadó, Bp.—Pécs, 2002.

Kaposi Zoltán: Tájátalakítás és városfejlődés. A kanizsai berek lecsapolásának szerepe a mezőváros 18—19. századi fejlődésében. In: Kázmér Miklós (szerk.): Környezettörténet 2. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Bp., 2011. 119—130.

Kardos Klára (szerk.): A szegények orvosa: Batthyány-Strattmann László. Prugg Verlag, Eisenstadt, 1987.

Kállay István: A családi hitbizományok Magyarországon. In: Levéltári Közlemények, 1. (1979) 1. sz., 69—91.

Kunics, Michael: Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn und seiner einverleibten Provinzen. Pest, 1824.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Bp., 1925. KSH.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Bp., 1937. KSH.

Mikszáth Kálmán: Cikkek, karcolatok. XXII. kötet, 1886. január – június. Bp., 1978.

Mórocz Péter: Batthyány Lajos (1696—1765). Körmend, 2005.

Nagy József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. www.tortenelem.ektf.hu

Nagy Zoltán: A Batthyányak nemzetsége Vas vármegyében 1452—1966. Körmend, 2007.

Országgyűlési Almanach. Internetes változata: http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al910_15/374.htm

Rákossy Anna: Batthyány Gusztáv, a hitbizomány birtokosa 1870—1883 között. In: Nagy Zoltán (szerk.): A Batthyányak évszázadai. Körmend-Szombathely, 2006. 181—186.

Rikli Ferenc (szerk.): Kanizsai Enciklopédia, 1999. Nagykanizsa, 1999.

Romváry Ferenc (szerk.): Pécs Lexikon. Pécs, 2010. 1—2. kötet

Simon Anna: A körmendi Batthyány kastély utolsó fénykora. In: Nagy Zoltán (szerk.): A Batthyányak évszázadai. Körmend-Szombathely, 2006. 369—380.

Stipkovits Ferenc: Társadalmi és politikai viszonyok 1918—1948 között. In: Szabó László (szerk.): Körmend története. Körmend, 1994.

Topographiai öszveírása Körmendi Uradalomnak 1840-dik évben. In: Nyelvtörténeti ritkaságok a Batthyányak körmendi uradalmából. Körmend, 2003. 74—138.

Varga J. János: A körmendi uradalom és a 19. századi Rába-szabályozás. In: Vasi honismeretei és helytörténeti közlemények. Szombathely, 1992. 71—82.

Vas Gereben: Nagy idők, nagy emberek. Bp., 1929.

Vályi András: Magyar országnak leírása.... Buda, 1796—99. 1—3. kötet.

Zimányi Vera: A Batthyány család hercegi ágának levéltára. In: Szabó László (szerk.): Körmend története. Körmend, 1994. 415—433.

Zimányi Vera: A hg. Batthyány-család levéltára. Bp., 1962.

Zsámbéky Mónika: A Batthyány hercegek ősanyja, Strattmann Eleonóra. In: Vasi Szemle, 60. (2006) 6. sz. 713—722.

FELHASZNÁLT SAJTÓANYAGOK

Erdészeti Lapok
Magyarország és Külföld, 2. (1898) 9—10—11. sz., 18.
Mosonvármegye
Pesti Hírlap
Zalai Közlöny

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK

MOL = Magyar Országos Levéltár
ZML = Zala Megyei Levéltár
VML BLHI = Vas Megyei Levéltár. Gróf Batthyány Lajos hitbizományi iratai.
BML = Baranya Megyei Levéltár
BLA AB LFA HAK = Burgenlandisches Landesarchiv. Abteilung Batthyány: Landesforschungsarchiv. Herrscahftsarchiv Kittsee.

Problems of Fideicommissum in the Age of Growing Market System
by Zoltán Kaposi

In the present paper our aim is to introduce the areal and economic changes of the almost 200-year-old fideicommissum, one of the biggest fideicommissa in Hungary, belonging to the Count /later Duke/ Batthyány family. The underlying reason for this work is an interesting phenomenon. When the fideicommissum was founded in 1746, its area was 80 000 hold (arpent) but when it ceased to exist in 1945 the area involved in fideicommissum was only 14 000 hold (arpent). The study seeks answers to the questions how and why the area of a supposedly 'immovable' fideicommissum got reduced in the course of 200 years.

A FALUSI ELÖLJÁRÓK SZEREPE A FEUDÁLIS JOGSZOLGÁLTATÁSBAN

CZEGLÉDI NOÉMI

A feudális jogszolgáltatás meghatározó eleme a földesúr bírósága, az úriszék volt. Jelentőségét fennállásának utolsó pillanatáig megőrizte, majd szerepét 1848-ban átadta a szolgabíróknak és a vármegyei törvényszékeknek.

Az úriszékek alsó fokú bírói fórumaként működtek a falusi, mezővárosi, hegyközségi bírák. A *„falu füstjé”*-nek fogalmát Eckhardt Ferenc publikálta először.[1] A falusi önkormányzatok feladatainak, jogainak kialakulásával, azok változásával Eckhart mellett Imreh István, Szabó István, Sápi Vilmos, Wellmann Imre, Bolla Ilona és Horváth Pál, Kállay István, Nagy Janka Teodóra foglalkoztak.[2]

A falusi bíróságok története egyidős a falvakéval. A *„termelési és igazságszolgáltatási egységként”*[3] működő települések életében a bíró kezdettől fogva jelentős szerepet töltött be. A „falu füstinek” hatásköre az évszázadok során jelentős változásokon esett át, a földesurak által biztosított jogkör esetenként és korszakonként változott. A 19. század első felében – a gazdasági feladatokon túl – a falu belső erkölcsi, társadalmi normáinak őrzése mellett legfontosabb dolga, csekély bíráskodási jogokkal, a nemesi birtok hatékony működésének biztosítása volt.

Tanulmányunkban a gödöllői Grassalkovich uradalom bíráinak, esküdtjeinek és a falusi jegyzőknek jogszolgáltatási feladatait mutatjuk be az uradalom töredékesen fennmaradt, 1815–1848 közötti időszakra vonatkozó úriszéki iratai alapján. Az iratokat a Gödöllői Városi Múzeumban és a Pest Megyei Levéltárban őrzik.[4]

---

[1] Eckhart, 1952.

[2] Eckhart, 1954.; Imreh, 1947.; Imreh , 1973.; Imreh , 1983.; Szabó, 1948.; Sápi, 1966.; Bolla–Horváth, 1977.; Kállay, 1985.; Wellmann, 1999. És Nagy, 2002.

[3] Eckhart, 1952. 258.

[4] A Gödöllői Városi Múzeum Levéltára 3/f. A Grassalkovich uradalom (Gödöllő-Hatvan) úriszékének és szóbeli bíráskodásának iratai, Úriszéki és szóbíráskodási vegyes iratok 1795–1848 (továbbiakban GVM Levéltár 3/f.). PML IV. Megyei Törvényhatóságok K 87. b. Úriszéki iratok levéltári Gyűjteménye, Gödöllői Grassalkovich Uradalom (továbbiakban PML IV. K. 87. b.). A nagybirtok településeihez köthető irattárak nem maradtak fenn, ezért a falusi bírók működéséről az úriszéki peres eljárások során keletkezett dokumentumok szolgálnak adatokkal.

A bírót általában évenként választották a földesúr tisztjének jelenlétében.[5] A XVIII. századból ismerünk olyan példákat, ahol egy évnél rövidebb időszakra szólt a megbízatás. Gyakori volt az is, hogy a bíró újrajelöléssel néhány esztendeig viselte hivatalát.[6] A választás történhetett a közösség három jelöltje közül, kiket az uradalom is jóváhagyott, de a XIX. században a földesúr vagy képviselője kandidált, s a birtokos megbízott tisztjének jelenlétében zajlott a választás. A földesúri jelölés példája a ceglédi uradalomból is ismert, ahol a választásokon megjelenő földesúri tisztek választottak három személyt, a nép és a tanács közülük választhatta a főbírót.[7] A bíró (főbíró) helyettese a törvénybíró (másodbíró) volt.[8] A gödöllői uradalom községeiben bíróválasztáskor a kerületi kasznár volt jelen, az eseményről „tudósítást" készített. 1837-ben – rendkívüli, de nem egyedülálló módon[9] – Dányon a communitas hét hangadó paraszt vezetésével saját jelöltjeiket akarta bíróvá, törvénybíróvá és esküdtté választani. Itt a domínium három jelöltje ráadásul nem a bíróra, hanem a teljes községi elöljáróságra vonatkozott. Ily módon a szabad választás jelképesen sem élt a településen.[10]

---

[5] Az évenkénti választás az Árpád-kori királyi birtokokról terjedhetett el, ahol ezt megkövetelték. (Bolla–Horváth, 1977. 20.) A bíró, az esküdtek és a jegyző választásáról Mária Terézia (1769. évi rendelet 9. 1.§.) és az 1836. 9. tc. rendelkezik. A főbírót mindkettő értelmében a földesúr három jelöltje közül választja a település, esküdteket és jegyzőt pedig szabadon választhat.

[6] Például a Kelemen István által vizsgált Sopron vármegyei településeken a megválasztott bíró általában egy vagy két évig töltötte be tisztét, de a bírák későbbi újraválasztása is gyakori jelenség volt. (Kelemen, 2007. 177–194.; Horváth, 2007. 196–198.)

7 Szabó, 1985.

[8] Kovács Ágnes az alföldi Károlyi uradalomhoz tartozó mezővárosokban a törvénybíró személyében jelöli meg a birtokos emberét. (Kovács, 1977. 49.)

[9] A XVII. századból, a földesúri jogszolgáltatás fénykorából is van adat a birtokos által kinevezett bíró el nem fogadására. 1604-ben a petőházi (Sopron megye) birtok földesasszonya újra kinevezte a település bíráját, kit a közösség nem fogadott el. (Dominkovits, 1996. 222.)

[10] Az 1837. november 3-án történt községi bíróválasztás részletei az isaszegi kasznár jelentéséből derülnek ki. A lakosok a bíróságra kandidált három személyt „lázítás által el nem vállalták". Szabó Pállal – pedig a kasznár szerint jó bíró volt – *„már régi bíróval be elégedettek, hogy próbállya más is"*. Sós András többször volt bírát öregségéért, Molnár Mihály régi esküdtet *„magok sem tudják miért, hanem hogy ők választottak már maguknak"* indoklással utasították el. Azt kiabálták: *„Nem kell nekünk ebbül egy sem, van jussunk választunk magunknak, aki testszik." A kalodát elvitték az általuk választott* Baglyas István háza elé, majd kérték a kasznártól a bíró pálcát. Ő - mint írja - törvénytelenül választottnak nem adhatta át, hanem mivel misére harangoztak, odaküldte őket, hogy ott térjenek jobb belátásra. Ez nem történhetett meg, mert utasítást kér a törvényes választáshoz. A hangadókat már másnap a kormányszék elé idézték. Mind elmentek s vitték a helyi jobbágyok levelét a bíróválasztásról. A beidézetteket letartóztatták. A végeredmény: Molnár Mihály lett a bíró, tehát az uradalom a közösség által legkevésbé

A polgárokat – mezővárosokban tizenkettőt, posessiokban hármat vagy négyet – a közösség jelöltjei közül választották, de előfordult, hogy maga a bíró nevezte meg őket.[11] Az esküdt elnevezés gyakoribb, magukat is így nevezik, mivel a bíróval és a jegyzővel együtt eskütételi kötelezettségük volt. A gödöllői uradalom falvaiban a bíró és a törvénybíró mellett az 1830-as években három-négy, az 1840-es évtizedben egy, esetleg kettő esküdtet találunk.[12]

A jegyző volt az elöljáróság azon tagja, ki az írásbeliség és az alapszintű jogi ismeretek képviselője volt a faluban, kinevezéséhez a földesúr jóváhagyása kellett. A XIX. század elején a nagyobb falvak mind rendelkeztek jegyzővel. A vizsgált települések iratai is saját jegyző meglétéről tanúskodnak. Szüksége volt rájuk a településeknek az egymás közti és az uradalom felé történő ügyintézésben. Ők készítették el az adósleveleket, kezességvállalásokat, különféle kérelmeket, mivel az esküdtek és legtöbb esetben a bírók is írástudatlanok voltak.[13]

A bíró fokozatosan veszített a közösség védőszerepéből, helyette a földesúri érdekek kiszolgálója lett. Tisztét gyakran saját hasznára is fordította, hatalmánál fogva fizetsége mellett sokszor szerzett egyéb jövedelmet magának.[14] Ennek leggyakoribb módja a beszedett adók egy részének megtartása volt, már a XVII. században több helyen sanyargatta a rábízott falu lakóit.[15] A visszaélésre XIX. századi gödöllői példákat is találunk.

Az elöljáró hasznára törvénytelenül kiadott munkát a parasztok tiltakozásként nem megfelelően vagy egyáltalán nem végezték el. Így kerültek a felek a gödöllői

kifogásolt személyt jelölte. Az idős Sós András maradt a törvénybíró. Viszont három esküdtet választottak, az először bírónak kandidált Szabó Pál közöttük sincsen. Az uradalom tehát engedett egy keveset, hogy a falut lecsillapítsa. Az új elöljáróságával érdekei nem csorbultak. A hangadók ellen erélyesen fellépett. Az 1837. november 5-én kelt kezességvállalási kérelmet az új testület készítette a communitas nevében, ebben kérték a börtönben lévő személyek szabadon bocsátását. Az elöljáróság igyekszik a falu jóindulatát elnyerni. A *„bíró választókat”* az 1838. évi január 8-án tartott úriszékre küldte be Molnár Mihály. (ML IV. K. 87. b. 1. 1838. N° 34. (A fennmaradt jegyzőkönyvek nem tartalmazzák az esetet.)

[11] Sápi, 1966. 467.

[12] A gödöllői domínium településeinek elöljáróira vonatkozó részletes archontológiai kutatást nem végeztünk.

[13] Szalabéri Horváth Imre jegyző írt levelet az uradalmi ügyvédnek Kafka József és Márton örkényi pincérek nevében azok peres úton lévő adósságával kapcsolatban. GVM Levéltár 3/f. 1846. Apc mezővárosa kezességet vállalt az uradalom börtönében raboskodó lakosaiért. A kezeslevelet *„Feljegyzette Cselényi Mihály Helybéli Hites Jegyző”* GVM Levéltár 3/f. 1847. A saját jegyzővel rendelkező falvakat és mezővárosokat az 1871. évi községi törvény (1871. 18. tc.) nagyközségekké fogja minősíteni.

[14] A helyi elöljárók javadalmazására vonatkozóan más uradalomban lásd pl.: Varga, 2000. 287.

[15] Eckhart, 1954. 18.

úriszék elé. 1838-ban több dányi legény, kik *„rossz és esős”* időben szénát hordtak a bírónak, a bíró távollétében ez ellen tiltakozván betörtek a sashalmi kapun, lehányták a szénát és hazamentek. Fejenként 25 pálcára és az ázás miatt keletkezett kár (108 forint) megfizetésére kötelezték őket.[16]

A visszaélés súlyosabb esete a lopás volt, amikor más terményét magának vagy elöljáró társának hordatta be a bíró. Például 1847-ben a sződi bíró behordáskor a plébános szalmás gabonáját a jegyző szérűskertjébe vitette.[17] A főbíróvá végül meg nem választott dányi Szabó Pál ellen felhozott indokok is visszaélésről tanúskodnak.[18]

A communitas elöljárójával való elégedetlenséget legtöbbször a bíróval, mint hivatalos személlyel való szembeszegülés jelzi. A parasztok elégedetlensége leggyakrabban tettlegességben, káromkodásban, becsületsértésben nyilvánult meg. Dobronyovszky Mihály, a mácsai kasznár jelentése szerint a fent említett vétségek mindegyikét elkövette a hivatalosan intézkedő bíró ellen. Az elöljárók mégis kezességet vállaltak érte, a vádlottat a következő úriszékig ki is engedték.[19] Tóth Benke István dányi lakos kezet emelt bírójára, okát nem ismerjük.[20] A megbecstelenítés bőséges tárházában az új bíró választásával való fenyegetés is szerepel, ami választás idején bujtogatásnak minősült.[21]

Rendre felbukkan az engedetlenség ősi formája *„bírói pecsét vagy tekéntet megvetése”*. Ez hatástalan eszköze volt a jobbágynak, kára is származott belőle, mivel a községi bíró az idéző levélen írásban rögzítette, hogy az érintett személyt értesítette. Így őt számon kérni nem lehetett, a beidézett jobbágy távolmaradását viszont a büntetés kiszabásakor súlyosbító körülménynek tekintették.

---

[16] GVM Levéltár 3/f. 1838.

[17] GVM Levéltár 3/f. 1847.

[18] A helység rétjének kaszálásakor a jegyzővel és a törvénybíróval együtt maguknak foglalták le a jó füvet, az uradalomtól árendába vett kaszálóért 6 forint helyett 7 forintot szedtek. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. N° 34.)

[19] A fenyítő iratok közül fennmaradt a vádlott tanúvallomása, a kasznár jelentése és a kezeslevél. Öreg Dobronyovszky Mihály zsidói (Zsidó ma Vácegres) félhelyes gazda, kaszálásra fiát küldte maga helyett, míg ő a saját kaszálóján dolgozott. A bíró személyesen ment érte, mivel a munkában megzavarta kidobta a saját rétjéről. A kasznár jelentése szerint ellenállt, *„mamlasznak nevezte és mivelte Teremtését”*, a kaszát a bíróra fogta és megütötte. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. N° 40.) *„Öregsége tekéntetéből”* (51 éves) 1 heti fogságot kapott. (PML IV. K. IV. 87. b. 1. 1838. jkv.)

[20] A bíró elleni vétségért és két másik személy megveréséért 24 pálcát kapott. (PML IV. K. 87. b. 1. 1839. jkv.)

[21] Hlucska Pál hévizgyörki lakos *„kutyának parancsolsz, majd teszünk mi más bírót”* szavakkal illette a bírót. (PML IV. K. 87. b. 3. 1843. jkv.)

A falusi bírónak saját sérelmét, más jobbágyokhoz hasonló módon kellett bizonyítania, elégtelen próba (bizonyíték) esetén a vádlottakat felmentették.[22] A földesúr által a főbíróknak biztosított védelem ebben a korban már nem élt, az elöljárónak a communitas nevében vállalt anyagi, jogi felelőssége azonban megmaradt.

A falu nevében írt kezeslevelek, illetve a jelentéstételi kötelezettség az igazságszolgáltatás területén megmaradt kollektív felelősségről árulkodnak.[23]

A közös felelősség és a földesúr közti kapocs a bíró volt, aki önmagában is felelősséggel tartozott a község ügyeit illetően. A település lakóival szembeni eszköze a belső rend fenntartására az alsó fokú ítélkezés meghagyott része volt, amit gyakorolhatott.

A helyi bírák országosan általában 1 forintnyi bírságot róhattak ki, használták a testi fenyítést is. A bírságpénz felét, harmadát a bíró kapta meg. Az összeget 1789-ben 3 forintra, 1836-ban 12 forintra emelték. Mária Terézia úrbérrendezésében pénzbüntetés helyett munkát, szükség esetén botot javasolt. Fenyítőeszközként a kaloda és a bot állt rendelkezésére, 12 botütés lehetett a testi fenyítés felső határa. Horváth József verekedő, kihallgatási jegyzőkönyve szerint, korábban a kartali bírák által már 10 korbácsütéssel volt büntetve. Langó Csirke András egyszer verekedésért 12 botot kapott. Megesett, hogy a bíró a megengedettnél több botot mért a verekedőkre. Őt ezért nem büntették meg, a 18 ütést a vádlottaknak a jogtalan eljárás miatt azonban ítélethozatalkor az úriszék beszámította.[24] Kalodába zárás mellett találtunk olyan esetet is, mikor a bíró a mészárszékhez köttette a vele perlekedő asszonyt, vagy vasra verve állították ki a garázda jobbágyot.[25]

A kirótható büntetés nagyságán kívül összesíthetőek a falu bíróságán tárgyalt pertípusok. Főbenjáró ügyekben csak az úriszék ítélkezhetett. A forum dominale (úriszék) fénykorában kisebb lopások és testi sértések, becsületsértés, pénzkövetelés, öröklés tárgyában tartottak törvénynapokat. A helyzet, a biztosított jogkör-

[22] A bagi bíró megbecstelenítése és megpofozása miatt indított keresetét elegendő bizonyíték hiányában megszüntették. A bírót bővebb próbák megszerzésére utasították. (PML IV. K. 87. b. 3. 1843. jkv.)

[23] A sófuvarban az ökröket tilosban legeltető legényeket az uradalmi fogházból a falu kezességvállalása mellett engedték ki. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. N° 33.)

[24] Garai István, Imre és Janek István mácsai lakosokat Mahris Márton szolgalegény *„érzékenyebb megverése”* miatt fogták el. A mácsai ispán tudósítása és a rabok vallomása szerint rögtön kaptak 18 pálcát. A szék döntésének értelmében a bíró *„túlment a törvény tartásán”,* ezért a rabokat az elszenvedett bot, az elszenvedett 2 heti áristom mellett 55 forint megfizetésére kötelezték. Az összeg tartalmazott 30 forintot a fájdalomdíjra és a kiesett munkabérre, 25 forintot pedig orvosi költségekre. (PML IV. K. 87. b. 2. 1842. jkv.)

[25] Kukoricadézsma szedésekor ifjabb Aszódi János a bírót részegen káromolta, civakodott. Ezért a bírák őt vasra verték, de ő *„vassal együtt megszökni és hazamenni nem általván”.* Az elöljárókkal szembeni engedetlenség miatt a fenyítő szék 20 pálcára ítélte. (PML IV. K. 87. b. 3. 1845. jkv.)

höz hasonlóan, uradalmanként eltérő lehetett, ez a 19. században is megmaradt. A gödöllői uradalom szóbíróságának felállása után a pénzkövetelések és az osztályos ügyek valószínűsíthetően első fokon a szóbíró elé kerültek. Gödöllőn ugyanis feltűnik az úriszéken és a szóbíróságon tárgyalt problémamentes, egyszerűen lezárható (azaz nincs adósság, családi vita, árva) osztályos ügyek gyakorisága.

A másodfokon az úriszék elé került *„falu füstjén tárgyalt"* esetek bírói túlkapásokról és – az uradalom érdekei szerint – megfelelő mértékű alsó fokú ítéletekről egyaránt szólnak.[26] Czerok Józsefnek apja *„káromkodások között történt"* megbecstelenítése miatt 25 [!] pálcát javasolt a bíró. Ezt az úriszék jóváhagyta, s nem figyelmeztette hatásköre túllépése miatt.[27] Amikor egy kocsmai verekedés során az uraság hajdúját megverő kondásokat a bírák megfenyítették, és csak a visszaeső, *„vérengző"* Novák Györgyöt küldték a szék elé, a sedes dominalis a bírókat megdorgálta.[28]

Volt olyan eset, amikor a település saját kezébe kérte a bíráskodást. Pesti György és társai ügyében, kik kocsmai verekedés, káromkodás, istenkáromlás miatt ültek a börtönben, a falu azért kéri szabadon bocsátásukat, hogy maguk ítélkezhessenek a vádlottak felett. Kérésüket a falu színe előtti példamutatással indokolták. (A kezeslevél utal a falugyűlés meglévő szokására is.)[29] Máskor a communitas az egyik legsúlyosabb ítélet – a kitiltás – meghozatalát kérte az úriszéktől.[30] Összességében elmondható, hogy az uradalom minden esetben a konkrét ügy körülményeit figyelembe véve viszonyult a falusi elöljárókhoz jogkörük esetleges túllépésével kapcsolatban. A bíró szavának súlya volt, a szükséges bizonyítékok híján (tanúvallomások, orvosi látlelet, tiszti jelentés) önmagában is hatást gyakorolt a földesúri ítélkezésre. A vádlott jelleméről, magaviseletéről gyakran kértek, kaptak hivatalos véleményt. Az elöljáróság tekintélyére a Grassalkovich birtokon

[26] A bírói túlkapás gyakoriságáról más domíniumokban lásd Vajda, 2006. 318.

[27] PML IV. K. 87. b. 1. 1838. jkv.

[28] PML IV. K. 87. b. 1. 1839. jkv

[29] PML IV. K. 87. b. 1. 1839. N° 19.

[30] Sümegi Mihály tatárszentgyörgyi házas zsellér, takácslegény mindig rossz magaviseletű volt - írja a falu elöljárósága. Anyósát késsel meg akarta ölni, feleségét *„meg puskázni"* és késsel megölni; füleit és orrát levágni. Számos garázdálkodást követett el, minden nap Istent káromolja. Mráz János tiszttartó jelentése kiegészíti azzal, hogy gyakran ittas, feleségét állandóan kínozza, vagyonát – ami főleg felesége hozományából áll – elherdálja, ráadásul gyújtogatással is fenyegetőzött. A helyi tiszt és a szolgabíró is megintette, a fogházban is ült már, de minden eset után egyre vadabb lett. Ezért kérik a kormányszéktől a kitiltását: *„... rossz sem Istent, sem embert esmérő Embertűl bennünket kegyessen méltóztatva megszabadítani és ollyan helyre által [...] a honnét soha többé semmi Hírt, az Eő viselettyérűl sem a Tiszti Chara, sem pedig a Helység nem hallana."* Kezelhetetlenségére utal, hogy „vasban" küldik Gödöllőre. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. N° 111.)

is vigyáztak, de amikor az uradalomnak szándékosan okoztak kárt, a többi jobbágyhoz hasonlóan megbüntették tagjait. A bíró jóváhagyást és feddést egyaránt kaphatott illetékességén túlmutató ítélethozatal esetén. Ezt viszont az úriszék tekintélye határozta meg.

Az elöljárók az alsó fokú bíráskodásnál jóval nagyobb szerepet kaptak az úriszéki peres eljárás lebonyolítása során. A bírák kötelessége volt a tudomásukra jutott büntetendő cselekményt a kerületi kasznárnak, ispánnak vagy közvetlenül a központi kormányszéknek továbbítani. Amennyiben a vádlottat a településen elfogták, őt a legrövidebb időn belül Gödöllőre kellett küldeni, beküldésig gondoskodni biztonságos őrzéséről, nehogy megszökjön. Ez nehéz feladat volt, mert a jobbágyfalvak közül egyedül Mácsán (Galgamácsa) épült szállás a hajdúk számára, ahol felügyelhették a fogva tartottat.[31] Máshol a rabot a bíró házának gazdasági épületébe, zárható kamrába vagy használaton kívüli jobbágyházba zárták.

Az uradalmi tömlöcben ülő rabokért gyakran vállaltak kezességet a falu egésze vagy a maguk nevében. Ha a vádlott családja kezeskedett hozzátartozójáért, a jegyző és az esküdtek hitelesítették az iratot. A kezességvállalás intézménye az igazságszolgáltatás menetének lassúsága, a földesúr és a jobbágy anyagi érdekei miatt válhatott általános gyakorlattá. Célja, hogy a vádlott a tárgyalásig is aktív munkaerő maradjon.

Az ügyészi hivatal idézését a bíró kapta meg, neki – vagy akadályoztatása esetén elöljáró társának – kellett az alperest szóban beidézni, és gondoskodni a széken, szóbíróságon való megjelenéséről.[32] A visszaküldött idézésre a falusi bíró a szóbeli kihirdetés megtörténtét feljegyezte. Ha az alperes keresetlevelet is kapott, azt az idézéskor részletes magyarázat mellett át kellett neki adni.[33] A tárgyaláshoz és az ítélet végrehajtásához szükséges iratok egy részét az elöljáróság készítette el. Ez lehetett a hozományról írt bizonyítvány, személyleírás, a peres felek megegyezését vagy a felperes kielégítését igazoló irat, árverés kihirdetésének igazolása.[34] Esetleírásokat is küldtek a központi székhez, amelyek a vádlott (vádlottak)

---

[31] Delienationes Aedificiorum Dominii Gedellő Anno 1813. Assumptae T. I. KÖH Tervtár F. 134.

[32] *„... panaszlottakat folyó év hó Április 27-én reggel 8 órára gedellői tiszti lakásomhoz tartozásainak szóbéli per utján leendő tárgyalása végett bírói személyem elejbe személyesen idézze meg kegyelmed."* A szóbíró az idézést visszakérte, két napon belül megkapta a kihirdetés igazolásával. (GVM Levéltár 3/f. 1846.)

A bíró távolléte miatt a törvénybíró és a hites jegyző idézték meg Kerek Örzsébet lőrinci lakost 1847. július 30. Az idézés aznap délutánra szólt. (GVM Levéltár 3/f. 1847.)

[33] A kézbesítést szintén igazolták. *„Hogy ezen kereset levél mását a fentért Rédl Józsefnek mai napon személyesen kézbesítettem ezennel bizonyítom. Gedellőn, nov. 3-n. 1847. Fődi István Bíró.* (GVM Levéltár 3/f. 1847.)

[34] GVM Levéltár 3/f. 1846. A személyleírásra, mint személyazonosságot igazoló bizonyítványra azért volt szükség, mert a településen többen éltek ugyanazzal a névvel. (GVM Levéltár 3/f. 1847.)

jellemzése mellett a falu szemszögéből mesélik el a történteket. Szerencsés esetben a falu véleménye összevethető a tiszttartó hivatalos tudósításával.[35] Ezeket általában polgári és kisebb büntetőperekhez csatolták.

Nagyobb bűneseteknél, az orvosi látlelet mellett, írásban tanúsították felperes sérüléseinek súlyosságát és munkaképtelenségének időtartamát. Beidézés esetén ezt az úriszéken is megerősítették. A büntetés kiszabásakor az iratokat bizonyítékként figyelembe vették. Főbenjáró esetekben, mint például a gyilkosság, az elöljárók részt vettek a helyszíni szemlén.[36] De az egyház illetékességébe tartozó gödöllői temetőben történt sírrablás helyszínére is a városi bíró, a kántor és a tanító ment ki a helyi segédlelkésszel.[37]

Bizonyíték volt a becslevél is, amit uradalmi tisztek mellett, utasításra a helyi bírák állítottak ki.[38] A becslevél kiállítója anyagi felelősséggel tartozott az iratban foglalt értékekért.

A bírók és az esküdtek, mint törvényes bizonyságok szerepeltek az uradalmi tisztek által helyben lefolytatott kihallgatásokon, valamint a szóbíróságokon.[39] Bonyolultabb, nehezebben kideríthető ügyekben az úriszék tanúként idézte meg a falusi bírókat. Az ügyész berendelhette őket akkor is, amikor a tanúk és a vádlottak kihallgatása csak a szék előtt történt meg, korábban nem. Ilyenkor részt vettek a kihallgatáson.[40]

---

[35] Egy szövevényes kocsmai verekedés során az isaszegi jáger Lemmera János súlyosan megsérült, ezért fordult az úriszékhez. A tanúvallomások alapján – igaz, csak egyetlen józan tanú van – a verekedés kezdeményezője nem ismert, mert Lemmerát lerészegedni ugyan látták, mást azonban nem tudtak róla. Vizér János bíró leveléből viszont kiderül, hogy a jáger gyakran részegeskedik, mindig bajt okoz. (Valóban többször állt az úriszék előtt vádlottként adóssági és más ügyekben, mégsem bocsátották el.) (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 25.)

[36] Lásd még Vajda, 2006. 294–297.

[37] 1846- ban a 3 évvel korábban eltemetett néhai Ádám Károly, volt pesti kereskedő sírját dúlták fel. A sírkövet a sírhely mellé döntötték, a holttestet a koporsóval együtt elvitték. (Váci Püspöki és Káptalani Levéltár A. Váci Püspöki Levéltár I. Püspöki Levéltár 1. A Püspöki Hivatal Iratai d, Acta Parochiarum Gödöllő, I. 1755–1940.)

[38] A cseresznyefalopással vádolt hévizgyörki Harányi Mihály és a gödöllői Maródy Lukács lopáshoz használt szekereinek értékbecslését a györki, illetve a gödöllői bírákkal végeztette el az uradalom. Mindkét irat kiemeli, hogy a becslést lelkiismeretesen végezték el. (PML IV. K. 87. b. 1. 1839. N° 41.)

[39] Lipták Katalin vallomását Kuliffay János mácsai kasznár vette fel a zsidói bírák jelenlétében. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 38.)

[40] „Megvéreztetéssel" járó kocsmai verekedés tanúkihallgatásán a kartali bíráknak személyesen jelen kell lenniük. (GVM Levéltár 3/f. 1846.)

A felsorolt példák azt mutatják, hogy a községi elöljárók a Grassalkovich uradalom vérhatalmú úriszékének működését elvégző tisztikar kisegítőivé váltak. Jogaik szűkülésével párhuzamosan feladatuk nem csökkent, hanem megváltozott. A birtokigazgatási rendszer – a XIX. században is növekvő – írásbeliséget megkövetelte az uradalom valamennyi tisztjétől. A jegyző az írásbeliség általánossá válása és jogi ismeretei miatt lett nélkülözhetetlen a település számára. Nem állunk messze az igazságtól, ha feladataikat tekintve a választott bírákat is a nagybirtokot működtető tisztek közé soroljuk. Társadalmi tagozódás alapján ez természetesen nem igaz, a községi bíró és esküdt elöljáróként is a földesúr úrbéres jobbágya maradt.

IRODALOMJEGYZÉK

Bolla Ilona—Horváth Pál:
A középkori faluközösség, mint a feudális bíráskodás és adóztatás eszköze. In: Bolla Ilona (szerk.): Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs, 1977. 5—33.

Dominkovits Péter: Források a Sopron megyei birtokos nemesség XVII. századi úriszéki bíráskodásához. A Zeke család petőházi birtokán lefolytatott úriszéki perek és vizsgálatok iratai (1604—1630). In: Arrabona, 35. (1996) 1—2. sz. 219—248.

Eckhart Ferenc: A falu füstje (jogtörténeti adalékok a büntetőeljáráshoz). In: Jogtudományi Közlöny, 7. (1952) 6. sz., 258—264.

Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp., 1954.

Horváth László: Kísérlet egy kisebb település tisztségviselői archontológiájának összeállítására. In: Arrabona, 45. (2007) 2. sz. 195—204.

Imreh István: A rendtartó székely falu. Bukarest, 1973.

Imreh István: A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983.

Imreh István: Székely falutörvények. Kolozsvár, 1947.

Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII—XIX. században. Bp., 1985.

Kelemen István: Bíró-archontológia a Széchenyiek Sopron vármegyei falvaiból és mezővárosaiból (A XVII. század elejétől 1848-ig). In: Arrabona, 45. (2007) 2. sz. 175—194.

Kovács Ágnes: A mezővárosi önkormányzat és a földesúri joghatóság a dél-alföldi Károlyi-uradalmakban (1722—1848). In: Szendrei István (szerk.): Magyar Történeti Tanulmányok X. Debrecen, 1977. 47—91.

Nagy Janka Teodóra: A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon. Szekszárd, 2002.

Sápi Vilmos: Községi bíráskodásunk a feudalizmus utolsó évszázadában. In: Jogtudományi Közlöny, 21. (1966) 8—9. sz., 466—472.

Szabó Attila: A ceglédi alapítványi uradalom gazdálkodása 1782—1867. Bp., 1985.

Szabó István: A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. In: Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948. 265—310.

Vajda Mária: Bűnök, bűnösök, büntetések a székelyhídi uradalom úriszékének irataiban. In: Magyari Márta (szerk.): A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 2005. Debrecen, 2006. 285—321.

Varga Gyula: Gróf Csáky Albert siteri uradalma 1836-ban. In: Sz. Máthé Márta-Selmeczi László (szerk.): A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1999. Debrecen, 2000. 273—292.

Wellmann Imre: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. In: 18. századi agrártörténet. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Miskolc, 1999.

The Role of Village Stewards in Feudal Jurisdiction
by Noémi Czeglédi

A significant component of feudal jurisdiction was the landowner's court (sedes dominalis). Village courts served as courts of first instance. The steward (villicus) played an important role from the beginning in the life of villages being units of production and jurisdiction. In the first half of the 19th century besides protecting order in villages his main task was the efficient management of the landlord's estate. We analysed the judiciary tasks of the stewards, jurati assessores, and notaries of the Grassalkovich Estate in Gödöllő for the period between 1815 and 1848 based on the records of sedes dominalis. The stewards of settlements performed their roles in accordance with the requirements together with supervising estate administration.

A FEUDÁLIS SZÉKELY TÁRSADALOM VÁLTOZÁSAI A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORÁBAN

BALATON PETRA

A hagyományos székely társadalom, valamint az ahhoz kapcsolódó ún. „megtartó" életmód[1] és székely intézményrendszer – amelynek alapja az örökös katonai szolgálat és a családi önellátó földművelő gazdálkodás volt – a XIX. század közepén nagy átalakuláson ment keresztül a modernizáció és polgári átalakulás hatására. A sajátos feudális társadalomban egységesülési és újfajta megosztódási folyamatok történtek párhuzamosan, miközben elevenen élt még a társadalmi egyenlőség és a régi szabadságjogok emléke. A változás társadalmi feszültséggel és az agrárszegénység felduzzadásával járt, a nagyarányú Romániába irányuló kivándorlás és munkavállalás pedig a térség gazdasági, társadalmi és erkölcsi válságát tükrözte. A sokrétű problémák a XIX. század végén–XX. század elején csúcsosodtak ki, mert az 1848. évi polgári forradalom, – a jobbágyfelszabadítás, a rendi kiváltságok eltörlése – utat nyitott ugyan a polgári fejlődésnek, de nem váltott ki olyan nagymértékű gazdasági és társadalmi változást, mint az erdélyi megyékben. A megyei területeken ugyanis a kapitalizálódó nagybirtok siettette a birtokrendezést (tagosítás, arányosítás), amely a tulajdonviszonyokhoz alkalmazkodó szabad gazdálkodás, az ún. változó rendszer és a vele járó modernizáció gyorsuló ütemű terjedését eredményezte. Székelyföld helyzetét hátrányosan érintette, hogy nagyobb városok hiányában nem rendelkezett tőkeerős polgársággal, és sajátos történelmi fejlődésének következtében nagybirtokos réteg sem alakult ki. Így nem volt Székelyföldön olyan társadalmi réteg, amely a gazdasági fejlődést finanszírozni vagy érdemben előmozdítani tudta volna.

Így míg az 1867. évi kiegyezést követően a polgárosuló Magyarország addig soha nem látott gazdasági és társadalmi fejlődésen ment keresztül, addig – különösen a mostoha termé-szeti és archaikusabb társadalmi viszonyokkal jellemezhető – Székelyföld fokozatos lemaradása tapasztalható, amely pár évtized alatt olyan mértékűvé vált, hogy a problémák kezelése az állam elkerülhetetlen beavatkozását, az ún. székely segélyakció elindítását igényelte.[2]

[1] A XIX–XX. század fordulóján a tartalmas és megtartó székely életmód jelentőségét Tamási Áron ismerte fel Farkaslaka modellje alapján. (Tamási, 1976. 159.)

[2] A leszakadó régiók állami fejlesztési programját részletesebben ld.: Balaton, 2004.

A SZÉKELY TÁRSADALOM AZ 1848-AS FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

Imreh István falutörvény kutatásai[3] és Egyed Ákos agrártörténeti kutatásai[4] alapján a székely társadalom a XIX. század közepén kétfajta társadalmi formáció, a feudális és a szabad katona társadalom egybeolvadását tükrözte. A sajátos és későbbi feudális fejlődéssel magyarázható, hogy a lakosság több mint felét a szabad székely, illetőleg a határőr katonai családok tették ki: 1844-ben 25 757 családot (köztük számos nagycsaládot), amely 205 000 főt jelentett, szemben a jobbágy és zsellér kategóriák 38–39%-os arányával. A társadalmi struktúra a késő feudalizmuskori állapothoz képest alig változott, amelyet a Bethlen Gábor-féle 1614-es forrás is bizonyít.

Év	főember	egytelkes	szabad	jobbágy	zsellér	egyéb
1614[5]	1,94	-	53,41	25,10	14,85	4,70
1844/47[6]	-	6,30	52,18	22,37	15,92	3,23

(Forrás: Imreh, 1999. 196.)

A szabad rétegek nagy számából adódóan erős és tevékeny faluközösségi rendszer (communitas) volt jellemző még 1848 előtt is, bár annak funkcióvesztése a növekvő állami beavatkozás és homogenizáló tendencia következtében 1750 után felerősödött. A communitas az életnek keretet nyújtott, a gazdálkodásnak

[3] Imreh, 1983.; Imreh, 1987;, Imreh, 1979.

[4] A székelyföldi társadalmi viszonyokat e tanulmányok alapján foglalom össze: Egyed, 1975.; Egyed, 1986.; Egyed, 2004.

[5] A fejedelemségkori összeírások között a Bethlen Gábor-féle 1614. évi összeírás a legteljesebb. A hadi szemlék (mustra) alkalmával időszakonként összeírt családfők számát az ún. lustrák tartalmazzák. 1614-ben a fejedelem elrendelte a székelyföldi családfők első általános összeírását, amely 380 településen (Aranyosszék, Marosvásárhely és Csíkszereda hiányoznak) 20 196 családfőt talált. Egyed Ákos falvanként közölt adatsorai Imreh István adatainál (38,51%) kisebb arányban (37,8%) állapította meg a jobbágy- és zsellércsaládok számát: 5287 jobbágycsaládot (24,10%) és 3000 zsellércsaládot (13,7) összeszámolva. (Vö. Pál, 2003. 126–127.; Egyed, 1986. 105–116.)

[6] Jelen dolgozat kereteit túlfeszíti a számítások közötti különbségek kifejtése, de a kutatók között számottevő eltérések vannak az 1848 előtti székely társadalom jobbágy- és zsellérrétegek arányát tekintve is. Míg Imreh István számításai alapján az 1844/1847. évi adóösszeírás szerint a 311 000 fős társadalomban a jobbágyok és zsellérek aránya 38% volt. Egyed Ákos az 1848 eleji adótabellák alapján a zsellérek és jobbágyok arányát 36,83%-ban állapította meg: 14 200 jobbágy- (25,97%) és 5899 zsellércsaládot (10,86%). (Vö.: Egyed, 1986. 102–147.)

és az igazgatásnak szervezett formákat biztosított, a falu lakóit egybefogta, tehát településforma, életkeret, vagyonközösség, normaalkotó, törvénykezési fórum és a gazdálkodás szervezője volt.[7] 1848 után a faluközösségek örökségén osztozó alakulatok közül a közbirtokosságok váltak a legjelentősebbekké.

Az erős faluközösségi rendszer hozzájárult a székely örökség (siculica haereditas) és örökösödési rendszer megőrzéséhez, amely azonban a különböző rétegek birtokában már más-más jogi státuszt kapott 1848-ra. A székely szabadság önigazgatási rendszerében oly fontos szereppel bíró székely örökség olyan sajátos birtoktulajdon volt, amelyet a család a közföldekből foglalt el a faluközösség és a hadszervezet beleegyezésével általában erdőirtással és a hadi szolgálat alapját képezte.[8] Az öröklés által magántulajdonná vált családi birtok örökösödési módját a szokásjog, 1451-től már törvény szabályozta: a marosvásárhelyi nemzetgyűlés a 32 éve háborítatlan bírt területet a család fiúágon örökíthető magántulajdonának ismerte el (a lánytestvérek kiházasításának kötelezettségével); fiú utód hiányában az örökös a leánygyermek volt (fiú-leány intézmény), annak hiányában pedig a vérrokonság. A székely örökség sajátosságához tartozott a vétel és az eladás joga a vérrokonok elsőbbségi jogával.[9] Az 1555. évi udvarhelyi nemzetgyűlés értelmében még hűtlenség és a család kihalása esetén sem szállt a föld a királyra, hanem a vérségi rokonságra. A székely örökség jogállása következtében a király birtokadományozási joga Székelyföldre nem terjedt ki. Így Székelyföld autonómiájának alapvető joga volt a földbirtoklás szabályozása, amely akadályt jelentett a feudalizmus behatolásának. A székely örökség tulajdonformának velejárója volt az adómentesség: az ököradón („ökörsütés") kívül más adó nem terhelhette.

A székely örökség harmonikus egységet alkotott a faluközösségi újraosztásos és a közösen használt birtoktulajdonokkal. A belső telekből, valamint az annak arányában (1848 előtt már végnapjait élő nyilas osztással) nagyságra kimért, a helyi (2, illetve 3 nyomásos) határhasználati szokásoknak alárendelt szántóból és az igás állatok téli takarmányozását lehetővé tevő kaszálóból (rétből) álló székely

[7] Imreh István a falutörvények és rendtartások kiváló ismerője a feudalizmuskori rendtartó székely falu életét műveiben már alaposan bemutatta. A legtöbb írásos szokásjogi falutörvény a székely székek területén maradt fenn, a legkorábbi a zaláni és gyergyóalfalusi falutörvények (1581). A szokásjogi szabályok és törvények a paraszti önrendelkezés alapján születtek a teljes falu jelenlétében, bár a communitasnak a birtokosok (posessorok) nem voltak a tagjai, de a törvények betartása rájuk is vonatkozott, amit erősített a hegyvidéi lakók egymásrautaltsága, a szolidaritás, a kalákaszellem, a veszélyek elleni közös fellépés. A faluközösségen belül a különálló egységek (jobbágy, zsellér, szabad székely, armalista, katona rétegek (gyalog, huszár) érdekközösségeket is jelentettek. (Imreh, 1983.)

[8] Egyed, 2007.; Takács, 2009.

[9] A hagyományos székely örökösödési rend szerint az örökség, a vagyon a legidősebb fiút illette, míg az apai telket – a szülőkkel legtovább együtt élő és gondjukat viselő – legkisebb fiú kapta.

örökséghez[10] elválaszthatatlanul hozzá tartozott a községi vagy széki közföldek (ilyenek voltak az ugaron kívüli legelők, erdők, vizek, gyakran több település által közösen birtokolt magasabb fekvésű, zord éghajlatú közös kaszálónak használt havasok) haszonvételei, amellyel minden lakos szabadon vagy státusza arányában élhetett. Így a megélhetés és az élethez szükséges javak előteremtésében–kezdve a szénanyeréstől a háztartási energia biztosításáig – fontos szerepe volt a faizásnak, a szabad halászatnak és vadászatnak, az erdőélés archaikus szokásainak, valamint a földesúri haszonvételek, a regálék szabadságának és a székelyek sójárandóságának. A szabad legeltetés joga a székely örökségtől független volt és minden székelyföldi lakos szabadalma volt, ami az állattartás 1850-es évekig jellemző dominanciája mellett igen fontos tényező volt. A székely ősi birtokviszonyok így lehetővé tették a 3–4 holdas magánbirtokkal rendelkezők megélhetését is.

A székely társadalom és egyéni sors, vagyoni helyzet 1848-ig elválaszthatatlan volt a katonavolttól.[11] A nemzetségi-vérségi alapon szervezett, szokásjogi egyenlőséget bíró, katonai alapon szervezett társadalom vagyoni differenciálódása a zsákmányszerzéssel és a társadalom öntörvényű mozgásának eredményeképpen a 15. századtól felgyorsult, de már a 14. század első felében kialakult a három székely rend. Először Mátyás király foglalta írásba a székely kiváltságokat 1473-ban a gyalogok és lófők (primipili/lovon harcoló székely) regisztrálása mellett, de a lófők közül kiemelkedő előkelők (primorok/seniores, akik legalább harmadmagukkal szálltak hadba és felszerelésükről és ellátásukról maguknak kellett gondoskodni) ellen már sok volt a panasz. A szabad székelyek száma a jobbágyosodás és a nemesítés következtében csökkent. A 1562. évi székely felkelés leverése után, – amelynek oka a közszékelyek adóztatásának bevezetése volt, – a segesvári országgyűlés bevezette a ius regiumot: hűtlenség esetében a fej- és jószágvesztés büntetését, valamint az uralkodó birtokadományozási jogát. A társadalom legalább kétharmadát kitevő közszékelyek többségét fejedelmi függőségbe vetették, majd a fejedelem 1566-tól nagyobb részüket földesúri jobbágynak eladományozta. A primori rend nemesi osztállyá vált a lófők kisszámú módos rétegével, akik fejedelmi megerősítést kértek örökölt földjeikre is, de csak a királyi adománybirtok vált automatikusan úrbéri földdé. Ugyancsak kikerültek a székely jog hatálya alól Marosvásáhely királyi város mellett a taxás városok és a címeresleveles nemesek.

[10] A történetkutatás már megállapította, hogy a nyílföldet csak használatra kapták a családok: a lovas katonai szolgálatot teljesítő lófőnek kétszer több föld jutott, mint a gyalog katonának, a primor pedig, akinek nagyobb készlettel kellett hadba szállnia, a lófőnél is nagyobb földet kapott. A nemzetségi közös határhasználattal szemben a XV. századra meghonosodott az ingatlanok családi birtoklása, amely feltételezte a letelepedést és a szántóvető gazdálkodás fontosságát.

[11] A székely társadalom differenciálódásának folyamatára ld. Takács, 2009. 266–276.

A székely társadalmat megtelepedése óta ekkor érte a legnagyobb strukturális változás és a feudalizálódás vármegyei mintára elkezdődött. Az erdélyi fejedelmi hatalomnak azonban szüksége volt az ingyen katonáskodó székelységre, ezért a közszékelyekből és a régi gyalogrend jobbágysorba vetetett rétegéből megszervezték a darabont, vagy puskás gyalog (pixidarius) katonai rendet. Az *„új székely szabadság”* értelmében a székely örökség csak a hűség és a katonai szolgálat teljesítése fejében jelentett adó- és szolgálatmentességet. A közszékelyek társadalmi csoportja tehát részben darabont vagy libertinusi (szabad székely) renddé, illetve jobbágyi renddé esett szét. A tiszta székely örökség általában a szabad katonák és földművelők kezén volt, közülük csak egy vékony réteg vált jobbágy-, és zsellértartóvá. A jobbágyok és zsellérek aránya – az adóösszeírások összehasonlító vizsgálata alapján – a 16–19. század folyamán sohasem haladta meg a 40%-ot, mert a fejedelmek a katonai szükséglet miatt igyekeztek meggátolni a székelység eljobbágyosodását. A szűk (2–3% körül mozgó) nemesi réteget a székely primor és lófő családok mellett a királyi adományozás következtében megjelent vármegyei nemesség jelentette, a néhány száz holdas középbirtokos család mellett a többséget a 2–3 jobbágyot tartó kisnemesi réteg, valamint a 6–7%-ot is kitevő egyházas nemesség jelentette. A társadalom 1%-át sem kitevő városi polgárság alapvetően Marosvásárhelyen és a taksás városokban tömörült.

Bár a székelység általános hadkötelezettsége 1711-ben megszűnt, a székely örökség és örökösödési rendszer – az oly sokat átkozott – székely határőrség felállításával (1762–1764) megőrződött. A szabad társadalmi rétegekből verbuvált két gyalog- és egy lovas (huszár) határőrezredet Székelyföld 164 településén (Csík-Gyergyó-Kászonszékek és Háromszék területén, Udvarhely, Bardóc fiúszéknek 9 és Aranyosszék 6 településén) szervezték meg; Marosszéket teljesen, Udvarhely és Aranyos székek nagy részét kihagyták a szervezésből. A 8 tisztán határőrök által lakott települést leszámítva a határőrkatonák 156 társadalmilag vegyes településen éltek kettős (széki és határőr) igazgatás alatt;[12] a mindennapokban a határőr adminisztráció bizonyult erősebbnek. A határőr katonacsaládok alapvetően földművelő közösségek voltak, gazdálkodásukat továbbra is a faluközösség határozta meg, de a hadi regula alapján a földet csak a tiszt engedélyével lehetett elidegeníteni. A Nagyszebenben székelő General Commando törvényei a családok apáról fiúra öröklődő helyzetét nagymértékben – a szolgálatot, a házasodást, az öltözetet, a szórakozást is – meghatározták, éppen ezért a határőrök egyéni sérelmei is hozzájárulhattak, hogy 1848-ban a nemzeti mozgalomhoz csatlakoztak.

A határőrszolgálattól mentes területeken a katonailag szervezett társadalom tudati maradványa fennmaradt ugyan, de kialakult a közös rendi csoportöntudattal

[12] Egyed Ákos falutípus kutatásaira ld: Egyed, 2002. 16–48. A 156 határőrszervezetbe bevont település regionális megoszlása a következő volt: Csíkszéken 49, Háromszéken 90, Udvarhely széken 9 és Aranyosszéken 8 település.

rendelkező szabad székelység társadalmi rétege az egykori lófő- és gyalogrétegek összeolvadásából, amit elősegített mindkét réteg adókötelezettsége (1703). Maros, Udvarhely és Aranyosszékek településein a családi háztartás szükségleteire termelő, állattenyésztésen alapuló gazdaságok rendszere lett a meghatározó; a szabad, de önmagába forduló falvak világát a kapitalizmus alig érintette. A teljes önellátó életmód (lakás, öltözködés, táplálkozás, szórakozás terén) fenntartása tette csak lehetővé a sokgyermekes székely családok megélhetését.

A székelység katonai funkciójának elvesztése után a feudális függőségben élő zsellér- és jobbágykategóriák aránya – a regionális különbségek ellenére – a társadalmon belül alig változott,[13] de a vagyoni differenciálódás mértékét, valamint a különböző társadalmi csoportok (házas, házatlan, majorsági zsellérek) arányainak pontos meghatározását az összeírások nem teszik lehetővé. A társadalmi és gazdasági sokszínűség az úrbérrendezés hiányából adódott, bár kialakultak székelyföldi adózási sajátosságok (általában 2 nap robot, kilenced hiánya, földesúri haszonvételek közössége). Az úrbéres (adományozott) földön és a székely örökségen ülő jobbágyok és zsellérek megállapításához az ún. Cziráky-féle összeírás ad távpontot, amely 1820–21-ben a szabad királyi és taksás városok kivételével minden településen számba vette a szolgálónéppel bíró földesurakat, azok szolgálónépeit és az általuk használt külső és belső telkeket. Az öt székely szék területéről 438 település számsorait és parasztvallomásait ismerjük.[14]

A „SZÉKELYKÉRDÉS" A SZÁZADFORDULÓN, A GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK OKAI

A polgári forradalom után jelentős gazdasági és társadalmi átalakulás indult el Székelyföldön is. Az 1848-as törvények nyomán kibontakozó intézkedések, valamint az ipari forradalom társadalmi és jogi változásai kikezdték a székely ősi jogok és intézmények, kiváltságok rendszerét. A problémákat összefoglalóan megragadó „székelykérdés" a századforduló publicisztikájának visszatérő témája lett.[15] A régió gazdasági, társadalmi és erkölcsi jellegű válságát, különösen a termelési-értékesítési stagnálást és a hagyományos életmód beszűkülését, nagy hangsúllyal a liberális gazdaságpolitika intézkedéseinek (a székely-földi viszonyokra nehezen alkalmazható birtokrendezési törvények, különösen az erdőtörvény, tagosítás és arányosítás) hatásai alapozták meg. A közvélemény a Romániába, majd a XX. szá-

[13] Vö. Egyed, 1986. 104–116.

[14] A Cziráky-féle úrbérrendezési kísérlet forrásanyagát sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Takács, 2001.; Takács, 2002.; Takács, 2003.

[16] A székelykérdés irodalmát részletesebben ld.: Balaton, 2010.

zad elejétől Észak-Amerikába irányuló nagyarányú székely kivándorlás és munkavállalás kapcsán figyelt fel a térség megoldatlan problémáira.

A gazdasági és társadalmi változások ellenére a katonai szolgálattal összekapcsolódó társadalmi egyenlőség emlékét őrző régi szabadságjogok majdnem érintetlenül maradtak. Bartalis Ágost csíki szolgabíró Csíkménaság helyzete kapcsán a következőket írta 1901-ben: az 1848-ban bekövetkezett *„nagy közgazdasági átalakulás a népet teljesen készületlenül és fegyvertelenül találta. A büszke, szabad, nemes katonanemzet nem tudott a változott új viszonyokhoz alkalmazkodni, sőt azokkal nem is törődött. Élt úgy, mint azelőtt századokon át ősapái. Lehetett tőle akármiféle változás a világban, ő azokkal nem törődött, megmaradt a maga mozdulatlan konzervativizmusában … Megmaradt a földművelés és állattenyésztés mellett … A föld nem nőtt, a gazdálkodás jövedelmezőbbé nem lett, a lakosság szaporodott, kenyér több kell és a kiadások ijesztő mérvben felszaporodtak a nélkül, hogy a jövedelmek szaporodtak volna. Mi lett ennek a következménye?: »Az eladósodás.«”*[16]

AZ ÁLLAM GAZDASÁGPOLITIKAI INTÉZKEDÉSEINEK HATÁSA

Székelyföld szociális válságához nagymértékben hozzájárult a jobbágyfelszabadítás elhúzódó törvényi szabályozása, amely elszegényedést, az agrárszegénység felduzzadását, és a térség több évtizedes lemaradását eredményezte. A törvények ugyanis csak az úrbéri kategóriákra írták elő a társadalmi felszabadítást állami kárpótlás mellett, és az úrbériségnek elismert telket és földet tekintették paraszti tulajdonnak. Az úrbérrendezés hiányából adódóan a rendkívül kusza és bizonytalan földesúr-jobbágy viszonyt Székelyföldön fokozta a székely örökség tisztázatlan fogalma. Erre mutat, hogy a törvényhozás hol tágabb, hol szűkebb fogalomkört használt: az 1846–47-es diéta (III. törvénycikk 4. paragrafusa) általában beszélt a székely örökségről (leszögezte, hogy *„a majorságföldek és a székely örökségek… úrbéri szabályozása tárgyai nem lehetnek”*.), míg az 1848-as jobbágyfelszabadító törvény (1848: IV. törvénycikk 6. paragrafusa) csak a tiszta székely örökséget említette majorsági természetűnek, megkülönböztetve kétféle szabad paraszti helyzetű jobbágytartót (Maros, Udvarhely és Aranyos székek adózó jobbágytartóit a Csík, Háromszék és Bardóc katonáskodó jobágytartóitól (*„az adófizető és fegyvert viselő.. többnyire tiszta székely örökségek”*.) A jobbágytartó nemesi rétegek törekvése mindenesetre 1847-től az lett, hogy minden jobbágykézen található földet székely örökségnek nyilvánítsanak, a tendencia különösen Háromszék területén volt nagymértékű. Az 1854-es úrbéri rendelet véglegesen két kategóriát különböztetett meg: az úrbéresek számára az állam biztosította a

[16] Bartalis, 1901. 7. és újabb kiadása: Bartalis, 2001. 128–129.

megváltási összeget, a nem majorsági és székely örökséges jellegű parasztokat viszont az önerőből való megváltásra ítélte. A székely örökség sajátos értelmezésének köszönhetően a vármegyei jobbágyokkal egyenlő feltételek mellett, állami kárpótlással felszabadult jobbágyok és zsellérek száma igen csekély lett. Egyed Ákos kutatásai alapján a függőségben élő családoknak csak 12,85%-a (2584 család) szabadult fel 1863-ig, a maradék 88% (14 000 család) pedig az önmegváltásra kényszerült.[17] Az elhúzódó és költséges jobbágyfelszabadítás Székelyföldön nem volt konfliktusmentes, amit a kérvények tömege, valamint a közel 4000 bírói eljárás is bizonyít. A váltságdíj előteremtése nehéz feladat elé állította a jobbágyokat, ezért – a háromszéki adatok alapján általánosnak tekinthető tendencia lehetett, – nem az egész földet váltották meg, hanem „visszahagytak" földet, illetve sokan az állatállományukat voltak kénytelenek eladni. Ennek következtében a székely örökséges jobbágyi réteg proletarizációja következett be, illetve 1848 után már kevesebb földterületet vettek birtokba, mint amennyit azelőtt használtak. Az országos kérdéssé kinövő székely jobbágyfelszabadítás ügye 1867 után került újra napirendre, és az 1871: LIII. törvénycikk az 1848-as törvényhez visszatérve csak *„a tiszta majorság természetével bíró székely örökségeket"* nem tekintette úrbéresnek, vagyis a volt közszékelyek birtokait. A volt jobbágytartó földesurak ennek köszönhetően jelentős – meg nem határozható nagyságú – összeget tudtak felvenni kártalanítási összeg címén. A székely örökségen lakó zsellérek is önmegváltásra kényszerültek (1868, 1873: XXII., 1896:XXV. törvénycikkek), és már felszabadulásuk pillanatában agrárproletárok (napszámosok, cselédek) lettek.

Az őstermelésből élők arányát tovább növelte, hogy 1851-ben feloszlatták a székely határőrséget, és a határőr-huszárok törzsménesét is áruba bocsátották. A földművelő katonacsaládok mindenféle kárpótlás nélkül az agrárszférában maradtak. Az elszegényedést és birtokaprózódást fokozta, hogy 1854-ben eltörölték a székely örökösödési jogot, ettől kezdve a birtokokat annyi részre osztották, ahány fiú- és leánygyermeke volt a családnak, az adásvétel korlátai pedig megszűntek.

A kortársak is felismerték, hogy az árutermelő parasztgazdaságok, valamint a versenyképesség biztosítása érdekében a modernizáció és a belterjes váltógazdálkodás Székelyföldön is megköveteli a birokrendezést. Az egész országra kiterjedő birtokrendezési[18] törvények azonban nem vették figyelembe a regionális különbségeket, így a székely közbirtokosság tulajdonjogi jelentőségét, és megszüntették az addig közösen és osztatlanul használt külsőségek, azaz erdős és legelős közhatárok hagyományos rendszerét.[19]

---

[17] A jobbágy- és zsellérfelszabadítás története: Egyed, 1986. 128–147.

[18] Kozma, 1879. 154.; Vitos, 1894–1901. 310.

[19] Az arányosítás, vagyis a közföldek (erdők és legelők) jogi elkülönítését a szűk értelemben vett Magyarországra kiterjedő területi hatállyal az 1836. évi VI. tc. lehetővé tette a földesurak és a jobbágyok között. Az 1848: IX. tc. pedig úgy rendelkezett, hogy ahol az elkülönítést nem

Az arányosítás, vagyis a közföldek (erdők és legelők) jogi elkülönítését lehetővé tevő törvény (1871:LV. tc.) a közös birtokból a még el nem birtokolt (32 évnél nem régebben használt) területek felosztását, egyéni tulajdonba adását rendelte el. Az arányosítás „kulcsát" (módját és mértékét) községen belül, közmegegyezéssel kellett megállapítani, ellenkező esetben bírósági ítélet döntött. A felosztás egyes helyeken a korábbi gyakorlatnak megfelelő használati rendet jelentette, máshol a teherviselés arányában, de a legtöbb helyen a magántulajdonban lévő külső és a háromszorosan számított belső birtokok arányában. A törvény értelmében a szántóföldek, rétek, kaszálók és legelők esetében nem volt feltétel a birtokrészek természetben való kiadására, erdők esetében a 100 katasztrális holdat (57,55 ha) el kellett érni, vagyis a 100 hold alatti birtokosok állandó közösségben maradhattak. A több község által közösen bírt erdőségek felosztását községenként kellett elvégezni, még akkor is, ha a községre jutó erdőterület nagysága nem érte el a 100 kat. holdat. Az így felosztott területek összes haszonvételei már csak a tulajdonost illették. A havasok és nádasok felosztásának megindításához elegendő volt az arányrész-tulajdonosok többségének kérelme. A havas a székely nyelvhasználatban azonban nemcsak a felső erdőhatár feletti füves, majd köves-sziklás területet jelentette, hanem az erdőt is. Így a törvény erdőkre vonatkozó területi korlátozását meg lehetett kerülni, ez vezetett a hírhedt (erdő)arányosításokhoz.

Az arányosítást és/vagy a természetben való elkülönítést bármely közbirtokos kérelmére végre kellett hajtani, vagy azt a törvény hatálybalépését követő 3 év után a bíróság hivatalból végrehajtotta. A csak községi célokra használt községi vagyont az arányosítás alól a törvény kivonta. Külön rendelkezett a lelkészeket és tanítókat megillető erdő- és legelőjárandóságról.[20] Az arányosítást és a közbirtok esetleges felosztását a tagosítással egyidejűleg is végre lehetett hajtani. A tagosítás közigazgatási és bírói részből álló eljárás volt, amelynek eredményeként a szétaprózott birtoktestek helyett az azokkal azonos vagyoni értékű egy (vagy minél kevesebb) tagból álló birtokok jöttek létre.[21] Székelyföldön az első tagosítások az 1860-as években kezdődtek el, de 1879-ig alig néhány község kapcsolódott be a munkálatokba.[22] A tagosítás elrendelése holdarány szerint történt, így a föld elhelyezkedésének megválasztási joga a vagyonosabb birtokosokat illette meg. *„A*

lehetett végrehajtani, ott a régi gyakorlatot kell folytatni; az 1854. évi úrbéri pátens – bár a földesurak kártalanítását célozták – szintén lehetőséget biztosított az elkülönítések folytatásához. Az úrbéreseknek tulajdonba helyezésével azonban nem változott meg a nyomásos gazdálkodás, az erdők és legelők közössége a továbbiakban is fennmaradt.

[20] Az egész közös birtokból kellett kiadni a lelkészek számára az egy birtokosra eső átlagrészt, tanítóknak ennek fele járt, kivéve, ha ettől eltérő tartalmú szerződés más járandóságot állapított meg számukra.

[21] Fazekas, 1941. 19–20.

[22] Kozma, 1879. 157–158.

Székelyföldön ugyanis egyesek érdekeinek megsértése nélkül, csak a legnagyobb lelkiismeretességgel és odaadással lehet tagosítást végezni, mert a hegyes vidéken a szántók és a rétek kis határokon belül is egymástól lényegesen elütöttek, az itteni tagosítási munkálatokat a mérnökök nem maguk végezték, hanem segédeiknek alvállalatba adták ki. A felelőtlen és megbízhatatlan munka végül is anyagi leromláshoz és a telekkönyvi adatok kuszáltságához vezetett."[23] A tagosító mérnököket megvesztegethetőségük miatt „négyszemközti uraknak" hívták.[24] A birtokviszonyok rendezését nehezítette, hogy a kincstár az összes költségek alig 10%-át fedezte. Tagosításra akkor került sor, ha a birtokosok birtokarányos 1/3 része ezt kívánta,[25] majd az 1880. évi XLV. törvény értelmében a tagosítást az kérhette, akinek birtoka a tagosítandó község – adókataszteren alapuló – területének 1/4-ét elérte. A tagosítást községenként kellett végrehajtani, és senki sem volt kötelezhető, hogy birtokáért más község határán kapjon új területet.[26] A munkálatokban csak a minősített mérnökök vehettek részt, és a hitelesítést más mérnököknek kellett végezniük, az osztályozást és becslést pedig egy szakértői bizottság folytatta le. Az arányosítást bármely birtokos feltétel nélkül kérhette szántóföldek, rétek, kaszálók, nádasok és olyan legelők esetében, amelyek legalább felerészben szántásra alkalmasak; az erdőkből és havasokból a volt földesurak saját egyéni és volt úrbéreseik összilletményére nézve minden további feltétel nélkül, más részes pedig csak akkor, ha saját illetménye a 100 kat. holdat meghaladta.

Az arányosítás folyamata Székelyföldön az 1880-as években felgyorsult, közben a törvények hiányosságai miatt a visszaélések, túlkapások elszaporodtak.[27] Például gyakori volt, hogy egyes birtokosok olyan birtokok (főleg a nagy kiterjedésű erdőségek) után is részesedtek a közföldek használatából a kisbirtokosság kárára, amelyek után nem járt volna. Előfordult, hogy egy-egy nagyobb birtokos a közhelyben való részét a törvényszerű arányosítás előtt kiszakította, vagy a később foganatosított arányosítás alkalmával újból megszerezte belbirtokának a közhelyben való részesedését, és így másodszor vagy többszörösen is részesedett a köz-

[23] Beier, 1943. 13.

[24] Incze, 1901.; Bartalis, 1901. 18–19.; Bözödi, 1988. 137.

[25] Nem estek a tagosítás hatálya alá az erdők, a szőlők, a gyümölcsös- és komlókertek, a tanyás puszták, a belső telkek és az azzal összefüggő külsőségek, illetve egyes bányák, bányatelepek és ásványvízforrások.

[26] Nem lehetett a tagosítás tárgya a belső telek és az azzal egybefüggő külbirtok, a tanyás puszták, a szőlők, a faültetvények, a gyümölcsös- és komlókertek, egyes bányák, a bányatelepek, az ásványvízforrások, a gyártelepek, a malmok, a rév- és vámhelyek. Általában az erdők sem lehettek a kicserélés tárgyai, és csak akkor lehetett az erdőbirtokos hozzájárulása nélkül mégis kicserélni, ha a csekély értékű erdők érintetlenül hagyása a célszerű tagosítást megakadályozta volna (csak hasonló minőségű erdőtalajjal cserélhetők fel).

[27] Vö. Koós Mihály összefoglalóját az arányosításról: Balaton, 2004. 257–259.

ből. Gyakoriak voltak a tömeges arányrész-átruházások és színleges adásvételek, különösen, amikor már a részesedés arányát megállapították és az élelmes vevő a tanulatlan székellyel szemben tudatában volt a közhelyben őt illető arányrész terjedelmének. Sok eladósodott gazda úgy próbált gyorsan pénzhez jutni, hogy olcsón eladta arányrészeit, így viszont a korábbi szabad legeltetéstől és erdőhasználattól – mint a megélhetés fontos és természetes jövedelem-kiegészítőitől – esett el. A potom áron összevásárolt erdőarányrészeket magasabb áron adták tovább; az üzérkedők felettes hatóságokat vesztegettek meg, hogy minél hamarabb birtokba vehessék a nagy erdőségeket. A gyakori kihasítások természetesen a község és a köznép rohamos elszegényedését eredményezték. Bár a felosztás a legtöbb esetben csak használati jogot jelentett, a fakitermeléshez az is elegendő volt, így az erdőfelújítással és a letarolt terület hasznosításával nem törődött senki. Problémát jelentett, hogy az arányosításokat az adókataszter adatai alapján készítették, és nem vették figyelembe a telekkönyveket, a területfelmérés helyett inkább becslés alapján állapították meg a területek nagyságát.

Az 1890-es években gyakoribbá váltak az újraarányosítások és újratagosítások, amelyekről a korabeli törvények nem rendelkeztek. A tagosítási munkálatok lelassulása az 1893. évi 356. számú rendelethez kötődött, amelyben az igazságügyi miniszter a munkálatok műszaki részét összhangba hozta a kataszterrel, hogy ezzel a tagosítás pontosságát biztosítsa. A birtokrendezést a telekkönyvezéssel együtt végezték, viszont a telekkönyvi állapotok rendezetlensége tovább nehezítette a folyamatot és egyben a jelzáloghitel felvételének nagy akadályát is jelentette. Így volt ez különösen Csík megyében, ahol a tényleges és a telekkönyvi birtokosok sok esetben mások voltak, és ez a színleges adásvételek és megterhelések sorozatát indította el. Gyergyóremetének például 4000 telekkönyve közül nem volt 50, amely a tényleges birtoklásnak megfelelt volna, Gyergyószentmiklóson pedig a telekkönyvi és kataszteri adatok 6000 hold közhellyel kevesebbet tüntettek fel.[28]

Az erdőjogokkal való üzérkedés nyomán gomba módra elszaporodtak a fakereskedő cégek, fűrészüzemek és pillanatok alatt erdőterületek tűntek el, tarvágások jelentek meg Székelyföldön.[29] A székelyföldi arányosítások kapcsán elkövetett visszaélések és azok gazdasági, szociális hatása előbb-utóbb feltűnt a megyei, majd az országos hatóságoknak.[30] Néhány példaértékű kúriai döntés próbált a helyzeten segíteni,[31] de 1902 végére az arányosítás Székelyföld 229 községében

[28] Sebess, 1903. 28–30.

[29] Sebess, 1902. 30–31.

[30] Az újraarányosítások azonnali beszüntetését elsők között Udvarhely megye nyugalmazott főispánja, Török Albert sürgette 1900-ban, aki több példán keresztül bemutatta, hogyan kerültek erdőspekulánsok kezére a székely erdők. (Török, 1903.)

[31] Például a marosvásárhelyi királyi tábla egyik 1901. évi határozata kimondta, hogy a közbirtokokból a magánosok részére eszközlendő kihasítások költségeit a kérvényező fizeti; 1903-ban

203 293 kat. holdon már befejeződött.[32] Több esetben a kisbirtokosok ellenállása miatt a katonaságot és a csendőrséget is bevetették az ingatlanok birtokbaadásánál.[33]

A székelyföldi újraarányosítások, valamint a tagosítás egységes szabályozását az 1908. évi VII. és XXXIX. törvénycikkek rendezték: ha a gyakorlat vagy a teherviselés alapján az arányosítás nem volt megállapítható, akkor csak a belsőséggel rendelkezők részesülhettek illetményben, a telepítvényesek nem. Az erdőket, a havasokat és a művelés alatt álló kaszálókat és legelőket szintén kihagyták a számításból. A törvény a tagosítást akkor is megengedte, ha a földművelésügyi miniszter egy e célra felállított bizottság véleménye alapján a tagosítást a községre nézve hasznosnak és megvalósíthatónak mondta ki, és a tagosítást kívánók a község területének legalább ¼-ét bírták.[34] A törvény finomította a részleges tagosítás eljárását is: ebben az esetben csak a tagosítandó terület ¼-ét vagy ½-ét kell bírnia a tagosítást kérőknek. Az osztatlan közös tulajdont képező közlegelők csak a földművelésügyi miniszter engedélyével voltak feloszthatók vagy más alkalmas és megfelelő értékű területtel kicserélhetők, a felmerülő költségek a tagosítót terhelték. Azon községekben, ahol nincs vagy nem elegendő a közlegelő, azt a tagosítandó területekből ki kellett hasítani vagy egészíteni a tagosítandó terület 5%-áig.[35] A tagosítást csak minősített mérnökök, 1908-tól csak az eljárásra jogosított földmérő végezhette. T. Nagy Imre, mint a tagosítás híve, kénytelen volt bevallani,

azt, hogy a különálló vagy külső birtokok tulajdonjoga nem jogosít a közösben való részesedésre; egy másik ítélet pedig megtiltotta az újraarányosítást, valamint kimondták, hogy a befejezett arányosítás után a természetbeni elkülönítést az érdekelt költségére végzik el. (Molnár, 1902.; Barabás, 1904. 47.)

[32] Munkaterv: SZA (2004). 260.

[33] 1902 januárjában Alsóidecs (Maros-Torda megye) községben történt lázadás, a határtagosítás alkalmával az amúgy békés szász birtokosság megtámadta a hivatalos küldötteket és a tagosító bírót, kiűzték őket a községházából; ellenük a csendőrséget vetették be. A zendülés eredménye egy halott és 13 sebesült. MT, 3. (1902) 4:5. (jan. 22.); MT, 3. (1902) 6:4. (febr. 5.); 1904 őszén a mezőpaniti tagosítás alkalmával is forrongott a helyi lakosság. MT, 5. (1904) 42:2. (okt. 13.)

[34] Ha ezt nem mondta ki, akkor a tagosítást kívánók legalább ½-ét bírják a község területének, ilyen esetben viszont a tagosítást nem kívánók birtokához számítandó *„az állami, törvényhatósági és községi vagyon, a közalapítványi javak, a közintézetek, az árvák és gondokság alatt levők birtoka, úrbéri haszonvételekkel terhelt oly erdők, legelők és nádasok, valamint arányosítás alá tartozó oly közös használatú területek, amelyeknek rendezése még befejezve nincs”*.

[35] A közlegelő szükségességéről, nagyságáról és helyéről szakbizottsági javaslatra a miniszter döntött. A kihasított vagy kiegészített közlegelőnek a tagosított birtokok területének arányában lettek osztatlan közös tulajdonosai a birtokosok, használatát legelő-szabályrendelettel kellett megállapítani, lehetőleg a kisbirtokosok igényeinek figyelembevételével.

hogy *„Csíkban ez idő szerint folyamatban és bevégzés stádiumában lévő néhány tagosítás befejezésével még csak példát sem lehet statuálni, mert azokat már mind megtámadta a rendszeresen ellenálló tömeg, a bevégzett egy-két tagosítás pedig a bíráláton aluli eredmények miatt csak elrettentő példákat mutat."*[36]

Székelyföld területének csaknem fele erdő (46%) volt, amelynek 55–60%-át a székely közösségek (közbirtokosságok és községek) birtokolták. Az erdős területek jövedelme a faizáson kívül elsősorban a legeltetésben érvényesült. Az erdőtörvények (1879:XXXI. tc., 1898:XIX. tc.) az erdők állami ellenőrzését és kezelését írták elő, kitiltva az állatokat a korábban legeltetésre használt területekből. A székely megyei hatóságok az 1880-as évek második felétől állami kezelésbe adták közösségi tulajdonban levő erdőiket, de az okszerű gazdálkodás magvalósítását akadályozták a folyamatban levő birtokrendezési eljárások. Az erdőkezelési költségjárulékok (9,1–14,8 f/hold) az ország más vidékeihez képest olcsók voltak (egyharmadát sem tették ki), az erdők jövedelméhez viszonyítva drágának számítottak.

Az erdőtörvények a korábban kiterjedt erdei legeltetést szűk korlátok közé szorították: nemcsak a véderdőkben volt tilos a legeltetés, hanem a kitermelésre kerülő erdőkben 30 évig; az egyéb, leromlott talajú és faállományú erdőkben pedig az üzemtervi előírások tiltották azt. Az első kataszteri felvételek idején, az 1850-es években felületesen mérték fel az erdő- és legelőterületeket, és a kisebb adózás érdekében – tekintet nélkül a terep- és talajviszonyokra – erdőterületeknek mondták a legelőket, viszont legelőnek minősítették a leégett vagy fel nem újult erdőket, amelyek legeltetésre nem is voltak alkalmasak.

A legelőterületek beszűkülése óriási gátja lett az állattenyésztés fejlődésének, ezért a Földmívelésügyi Minisztérium elsősorban az erdős területek felszabadításával és az ún. legelőerdők[37] kijelölésével próbált nagyobb területet biztosítani a legeltetésnek.[38] A kedvező éghajlati és természeti adottságokkal rendelkező állattenyésztés 1848 után visszafejlődött a külterjes állattartás miatt, az istállózás és a trágyázás hiányában, valamint az állatfajták és az eljárások rossz megválasztása és az elhanyagolt legelőgazdálkodás következtében.[39]

---

[36] Nagy, 1911. 80–81.

[37] A legelőerdő eszméjét először Bedő Albert országos főerdőmester vetette fel az 1885. évi akadémiai székfoglalójában. A legelőerdő értelmezése sokszor felvetődött, ideális állapot szerint a 0,2–0,6 zárlatú, fával egyenletesen borított területet jelentette.

[38] Alispáni jelentés (U), 1904. 62.; UH, 6. (1903) 17:4. (ápr. 26.) Az 1901–1902-ben megejtett erdészeti-gazdasági bizottsági bejárás során 147 erdőbirtokosság erdejében 34 572 k. hold legelőerdőt engedélyeztek. Maros-Torda megyében 33 erdőbirtokosság erdejében 2977 k. holdat, Csík megyében 20 erdőbirtokosság erdejében 7055 k. holdat, Udvarhely megyében 36 erdőbirtokosság erdejében 7035 k. holdat, Háromszék megyében 58 erdőbirtokosság erdejében 17 505 k. holdat.

[39] Pálffy, 1902.

A birtokrendezési- és az erdőtörvények következtében az eladósodás, a vagyoni süllyedés, az agrárproletár rétegek felduzzadása, valamint az állattenyésztés válsága a dualizmus korának állandósult gazdasági és szociális problémáivá váltak. Sok község a teljes eladósodás sorsára jutott, különösen a 5 hold alatti, arányrészeiket elkótyavetyélő székelyek megélhetése került veszélybe. A közlegelők és közerdők aránya lecsökkent, a visszaélések és spekulációk következtében a kisbirtokosok kevesebb közföldet kaptak. Az összes gazdaság mintegy fele kiszorult a közbirtok használatából, és ezzel a családi kisgazdaság fő támasza, az állattenyésztés került mély válságba. Különösen a havasalji községek helyzete vált súlyossá, ahol a szántó és a kaszáló jövedelméből marhalegeltetés nélkül nem lehetett megélni, az erdőterület bősége miatt a fa piaci értéke pedig csekély volt. A székelykérdés voltaképpen ennek a szegényrendű székelységnek a válságosra fordult helyzetéből adódott. Erről tanúskodik a háromszéki Papolc község beadványa az 1902. évi tusnádi székely kongresszushoz: *„a folyamatban lévő arányosítás és tagosítás folytán Papolc községe közbirtokossága a pusztulás szélén áll, és ha a Kongresszus az elébe tűzött tárgysorozatában a mi sérelmes ügyünket tárgyalni és azt jegyzőkönyvbe venni nem kegyeskedik, szeretett hazánkra nézve mint adózó polgárok megszűnünk számot tenni s minden habozás nélkül kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy ezután meg nem élhetés miatt ki kell vándorolnunk."*[40]

Molnár Józsiás ellenzéki országgyűlési képviselő 1901 szeptemberében elsőként tárta fel a birtokrendezés kapcsán a székelykérdés lényegét, és az arányosítási- és az erdőtörvények végrehajtásainak következményeire, az elszegényedésre és az elvándorlásra figyelmeztetett. 1902 júniusában már a birtokrendezés leállítását, sőt az ősi jogok visszaállítását sürgette. A függetlenségi sajtó a század elejétől az ő érvelését vette át.[41]

A XX. század elejére nyilvánvaló lett, hogy a földnélküli és 1–2 holdas törpebirtokos réteg anyagi süllyedése megállíthatatlanná vált, helyzetük reménytelenségét a hatóságok is felismerték. Ugyanakkor a birtokrendezések következtében az egy tagban kiszakított nagy kiterjedésű modern erdő- és legelő közbirtokosságok lehetővé tették az árutermelést folytató gazdáknak a váltógazdaság és a belterjes gazdálkodás bevezetését.

[40] Székely Kongresszus, 224–225.

[41] KN 1896–1901, XXXVII. 727. országos ülés, 8–16. Molnár interpellációja: az 1871. évi arányosítási törvénynek a székely érdekeket sértő intézkedései tárgyában, az igazságügyi miniszterhez; az 1879:XXXI. tc. végrehajtásából a székelyekre háruló károsodás tárgyában, a földmívelésügyi, kereskedelemügyi és belügyminiszterhez. Az interpelláció megismétlése: KN 1901–1906. VII. 126. országos ülés, 333–337.

A korabeli közgazdasági irodalom általában lesújtó képet festett Székelyföld mezőgazdasági rendszeréről: egyoldalú és önellátó földművelési rendszer,[42] két- és háromnyomásos gazdálkodás következtében kiterjedt ugarolási rendszer (különösen az állattartást folytató területeken, például Csík megyében 43,5% volt). A belvizek állandósága, a folyók és a patakok szabályozatlansága miatt a mezőgazdasági területek 1/5-e csaknem használhatatlan volt. Az elavult földművelési technika következtében hiányoztak vagy csak kevéssé használatosak voltak a talajműveléshez, a vetéshez, a terménytisztításhoz szükséges gazdasági eszközök. A székely gazdák hagyományosan szinte mindent fából, házimunkával állítottak elő.[43]

terület	szántó	kert	rét	legelő	erdő
Csík megye	14,5	1	22,4	21	39
Háromszék megye	22,7	1,5	9,6	4,3	59
Maros-Torda megye	27,7	2,2	11	9,3	46,5
Udvarhely megye	25	1,6	18,2	14,38,5	38,5
Székelyföld	*22*	*1,5*	*15,5*	*12,4*	*46*
Magyarország	42,8	1,3	10,2	13	26,6

(Forrás: 1895. évi mezőgazdasági statisztika)

A naturális gazdálkodási mód, az extenzív állattenyésztés válsága mellett tőkeszegénység, gazdasági érzéketlenség és az újítások iránti bizalmatlanság volt jellemző.[44] Az archaikus gazdálkodás klasszikus területének Csík megye számított, ahol a különböző háziiparok elevenen éltek, akár az erdőhöz és a havasi területekhez kötődő archaikus mesterségek, gyűjtögetés, orvvadászat, famunka, pásztorkodás. Udvarhely megyében a Hargita völgyeiben épült havasalji közsé-

[42] A kizárólagos mezőgazdasági foglalkoztatottság (1900-ban 76,5%) volt a jellemző, miközben a földművelésre használható földterület, a szántó aránya jóval alatta maradt (22%, de Csík megyében csak 14,55% volt) az országos átlagnak (43%). A termelési ágak helytelen megválasztása (a gabonaneműek (59,55%) és a kapásnövények (37,02%) dominanciája a kedvezőbb terméseredményt produkáló ipari növények helyett. A kereskedelmi növények termelése a cukorrépára és a lenre szorítkozott, kendert pedig csak házi szükségletre termesztettek.

[43] Kozma, 1879. 134–211.; Barabás, 1907. 50.; Egyed, 1975. 61–131. Például 1907-ben Maros-Torda megyében a szekereknek 96,3%-a fatengelyes volt

[44] A mezőgazdasági adatok forrása: Mezőgazdasági statisztika, Ipari akció, 7–54. Az alábbiakban külön nem hivatkozom ezekre a művekre.

gek – földrajzi elzártságuk okán – a Csíki-medencéhez hasonlóan archaikusabb gazdálkodást űztek, mint a középhegységgé vagy dombokká szelídült, jóval nyitottabb helyzetű települések (keresztúri és oklándi járásban). Háromszék megye – különösen a terület déli fele, amely természeti adottságánál és jobb piaci viszonyainál fogva gazdagabb volt – Székelyföld legpolgárosultabb vidéke volt, a legnagyobb területű kapitalista magánbirtokokat is itt találjuk. Maros-Torda megyében a modern gazdálkodásra való áttérés már a XIX. század végére megtörtént. Az alföldi viszonyokhoz hasonló mezőségi részeken a szemtermelés volt jövedelmező, az állattenyésztés csak nagyobb befektetés árán, mesterséges takarmánytermeléssel és istállózással volt fokozható.

Bár a kisipar, háziipar és kiskereskedelem fejlett volt, az nem volt elegendő a nagyipar, a nagyobb volumenű kereskedelem és vállalkozás meghonosításához. Az iparosodás kibontakozását Székelyföld földrajzi elszigeteltsége, a modern közlekedés hiánya, a tőke- és szakemberhiány, a fogyasztópiac szűkössége és a külföldi, valamint a gyáripari termékek versenye akadályozta. Legnagyobb probléma a közlekedési viszonyok kezdetlegességéből (a közvetlen vasúti összeköttetés és a kedvező vasúti szállítási tarifák hiányából)[45], valamint a Romániával fennálló vámviszony rendezetlenségéből adódott.[46] A korabeli székely értelmiségiek és hatóságok Székelyföld gazdasági helyzetének javítását az önálló magyar vámterület felállításában látták.[47]

[45] A XX vasúthálózat későn, csak az 1880-as évek végén hálózta be a térséget, de a század elején a székelyföldi vasúthálózat csupán 1,98%-át jelentette az országos hálózatnak.

[46] A román vámháború összefoglalását ld. Szász, 1986. A román fejedelemségek az erdélyi ipar kedvező értékesítési területei voltak, a modern román állam kiépülésével azonban a beviteli vámok folyamatosan növekedtek, emellett az 1870-es évektől a hagyományos székely kézműiparnak szembe kellett néznie az osztrák–cseh ipar termékeivel és a Kárpátokon túl a vízi szállítás révén megjelenő angol és francia áruk konkurenciájával. A román piac az erdélyi iparosok számára jelentősen beszűkült. A kisipar krízisét enyhítette az erdélyi iparos és kereskedő körök nyomására 1875-ben 10 évre kötött szabadkereskedelmi egyezmény Romániával. A „brassói" néven emlegetett székelyföldi áruk között elsősorban a ruházati és háztartási cikkeknek, a szíjgyártó és faipari készítményeknek volt nagy keletje, Romániából pedig főként élőállatok érkeztek Erdélybe. 1885-ben Németország a keleti marhavész behurcolása elől elzárta határait a magyar marha előtt, amire Magyarország a román határ lezárásával reagált. Románia retorzióval élve nem hosszabbította meg a kereskedelmi szerződést, és a vámszerződés megkötése iránti tárgyalások is meghiúsultak, így 1886. június 1-jével szerződés nélküli állapot lépett életbe. A vámháború felgyorsította egyes régi iparágak pusztulását, a kisiparosok nagy része tönkrement vagy kivándorolt, sokan eladósodtak. Az 1893-ban létrejött új kereskedelmi szerződés rendezte ugyan a kereskedelmi kapcsolatokat, de csak az osztrák gyáriparnak és néhány minőségi terméket előállító délerdélyi szász textilipari középüzemnek sikerült visszanyernie korábbi romániai pozícióit.

[47] A székelyföldi ipar helyzetére és az iparosításra részletesebben: Balaton–Reisz, 2006.

A növekvő köztartozások, nevezetesen az önmegváltás, az arányosítás és tagosítás költségei a lakosság eladósodásához vezetett. A székelység még a századfordulón is fizette a dézsmaszolgáltatással, a papi tizeddel egyforma természetű szolgáltatást vallásfelekezettől függetlenül a papnak, kántornak és kántortanítónak. Az *„epének nevezett kepét”* az 1848:XIII. törvény (erdélyi 1848:V., XX. tc.) már mindenhol eltörölte, csak Székelyföldön ragaszkodott még a klérus ehhez a megélhetési alapforrásához.[48]

Bár a térségben 137 pénzintézet működött, mégis megoldatlan volt a hitelkérdés, amely tovább nehezítette a gazdasági struktúra átalakításához szükséges beruházásokat. A kisbirtokosság a jelzáloghitelt nélkülözte leginkább, mert a helyi takarékpénztárak – kevés kivétellel – nem foglalkoztak jelzálogüzletekkel, nagyobb pénzintézetek pedig messze voltak Székelyföldtől. A telekkönyvezési munkálatok 1916-ig történő rendezéséig az állapotok bizonytalansága akadályozta a jelzáloghitel felvételét. Emiatt a kisbirtokosok a takarékpénztárak váltókölcsöneire, kötvény- és magánkölcsönökre, valamint a drága (az egyéb költségekkel együtt 15–20% kamatot is elérő) személyi kölcsönökre voltak utalva. A térségben jellemző volt a kezességi uzsora is, amikor a jótálló kezes megfizettette neve aláírását a kölcsön felvételekor és a váltó minden megújításakor. A hitelszervezet problémáit kihasználva, román és szász nemzetiségi pénzintézetek jelentek meg, amelyek rugalmas, gyors és kedvező törlesztéses jelzáloghitel nyújtásával hozzájárultak a magyar földbirtok fokozatos apadásához.[49] A hitelviszonyok rendezése, különösen a székely birtokosok magas kamatú és a legnagyobb részben idegen pénzintézeteknél levő adósságainak a konvertálása az egyik legsürgősebb feladat volt.

A székely agrártársadalom válsága nem hagyta érintetlenül a hagyományos életmódot, köz- és valláserkölcsöt. Az 1890-es évektől a polgári kultúra térhódításával, a műveltség terjedésével az igények nőttek (kávé- és teafogyasztás, „úrizálás” az öltözködésben) és a paraszti életmód hagyomány eszköztára kezdett kicserélődni. A századfordulót már a népi és polgári kultúra együttélése jellemezte; a néprajzkutatók észrevételei szerint a kapitalista világ termékei egyre inkább kiszorították a hagyományos tárgyi világot. Erre utal T. Nagy Imre Csík megye alispánjának és közgazdászának kimutatása, amely szerint egy 10 holdas gazda éves kiadásai 1860 és 1900 között megnégyszereződött (115,50 koronáról 513,30

[48] A kepét utoljára az 1804. évi Mitrowsky-féle szabályrendelet határozta meg: évente az a székely családfő, akinek 12 kalongya (1 kalongya = 26 kéve) őszi gabonája termett, 3–3 kalongya őszi és tavaszi búzát fizetett. Akinek 6–12 kalongyája termett, annak ½–½ kalongya őszi és tavaszi búzával kellett hozzájárulnia az egyházi személyzet ellátásához. (Simón, 1903. 78–79.)

[49] Sebess, 1902. 40–44.; A román földvásárlásra ld.: Tokaji, 1913.; Bethlen, 1912.; Rácz, 1906.; Szf, 23. (1904) 88:2. (nov. 3.)

koronára), miközben bevétele (503 korona) nem változott.[50] Véleménye szerint a régi olcsó, önellátó életmód egyensúlyának felbomlása nagyban hozzájárult a székelység elvándorlásához. A kivándorlás fő okát azonban a családok viszonylagos túlnépesedése (1880–1900 között 22,1%) és az urbanizációs szint megrekedése okozta. A hagyományos székely gazdálkodási rendszer nem volt képes elegendő élelmet előállítani a megnövekedett népességnek, pontosabban a mezőgazdasági termékek nagy részét el kellett adni a felduzzadt pénzbeli kiadások fedezése miatt. A nagyon takarékos, hagyományőrző elégtelen néptáplálkozás[51] mellett a kortársak a férfiak életmódjának elengedhetetlen részének tekintették a kocsmajárást, amit a regálémegváltás (1888:XXXVI. tc.), a házi szabad szeszfőzés eltiltása tovább növelt. *„Korcsmák népesedése versenyre kelt a szentegyháziakéval… S mindezekből a hitéleti, családi, társadalmi és hazafiúi erények olyan hanyatlása észlelhető, aminek feltartóztatására és orvoslására minden hivatott tényezőnek összetett erővel kell hozzálátni."*[52] A régi szokásrendszer eltűnése azonban hosszabb időt vett igénybe, és a kölcsönös segélyezés különböző formáinak (kalákarendszer) fennmaradása nemcsak gazdasági jelentőséggel bírt, hanem a közösségek fenntartásához is hozzájárult.

A SZÉKELY AGRÁRTÁRSADALOM AZ 1895. ÉVI MEZŐGAZDASÁGI STATISZTIKA TÜKRÉBEN

Székelyföld agrártársadalma nagy változásokon ment keresztül a neoabszolutizmus, majd a dualizmus liberális törvényeinek hatására, amit a modernizáció, az iparosodás tovább fokozott. A székelyföldi társadalom egyik súlyos problémája maradt a földkérdés, amit az 1895. évi mezőgazdasági statisztika tükröz.[53]

A parasztság alatt a volt jobbágyok és zsellérek mellett a régi szabad parasztok, határőrkatonák, kisnemesek; a parasztföld fogalma alatt a 100 kat. hold alattiak értendőek. Minőségi változást eredményezett, hogy a székely örökség négyszögölre kimért, telekkönyvezett, szabad rendelkezésű individuális tulajdonná vált. Az összes gazdaságnak csupán 0,88%-át jelentő 100 holdon felüli gazdaságok

[50] Nagy: A székely kisgazda. M, 3. (1902) 17:10. (jan. 19.) Az alispán a megnövekedett kiadások miatt különösen a nőket okolta, akik a divat és az "úrhatnámság" miatt sokat költöttek ruházkodásukra.

[51] Keményfi, 1900.

[52] Idézi: Egyed, 2004. 201.

[53] A mezőgazdasági statisztika a magántulajdonban levő gazdaságok számát, nagyságkategóriáit, földbirtokviszonyait, az állatállomány és a felszerelés megoszlását tartalmazza megyei szinten, de a legelő- és erdőgazdaságok, valamint a testületek, községek és közbirtokosságok erdő- és legelőbirtokait nem.

a művelés alatt álló magántulajdonú földnek 33,21%-át alkották. A birtokstruktúrát tehát a paraszti kisbirtok dominanciája határozta meg, kivételt csak Háromszék nagy földesúri erdőbirtokai, valamint Maros-Torda megye mezőségi területeinek gabonatermelő kapitalista nagygazdaságai jelentették. A közföldek legnagyobb mértékben – a hajdani katonai határőr intézménnyel összefüggésben – a hegyvidéki területeken maradtak fenn, ahol szűkösen állt rendelkezésre szántóbirtok, és a lakosság egyik legfontosabb létfeltételét képezte a közös erdő- és legelőbirtok.

terület	**A gazdaságok összes számából 100 holdon felüli gazdaság aránya**	**magántulajdonú földbirtok területéből 100 holdon felüli gazdaság aránya**	**összes földterületből községi, közbirtokossági föld aránya**
Csík megye	0,73	23,93	44,26
Háromszék megye	1,00	42,48	45,76
Maros-Torda megye	1,09	48,96	19,27
Udvarhely megye	0,73	17,48	14,57
Székelyföld	0,88	33,21	30,96

A hagyományos földbirtoklási, örökösödési rendszer, valamint a népszaporulat az amúgy is kis terjedelmű parasztbirtokok további szétforgácsolódásához vezetett: a birtokosok 99%-a 20 holdnál kevesebb földdel rendelkezett. Nem volt kivételes eset, hogy egy 3—4 holdas gazda 10—20 földarabot művelt meg. A szétforgácsolódott birtoktesteknek sok esetben más volt a tényleges, mint a telekkönyvi tulajdonosa.[54]

Az agrárnépesség megoszlása társadalmi kategóriák szerint 1895-ben:

Birtokkategóriák	**Székelyföld gazdaságok aránya**	**Székelyföld területének aránya**
törpebirtokos (5 hold alatti)	49,2	6,24
kisparaszt (5—20 hold)	37,5	27,9
középparaszt (20—50 hold)	10,6	22,04

[54] UH, 5. (1902) 31:1. (aug. 3.); Simón, 1903. 65.

Birtokkategóriák	Székelyföld gazdaságok aránya	Székelyföld területének aránya
gazdagparaszt (50—100 hold)	1,76	8,3
100 holdon felüli „úri" birtokos	0,82	14,2
1000 holdon felüli „úri" birtokos	0,082	21,7

Az agrárszegénységet a jobbágyfelszabadítás, valamint az erdő- és legelőarányosításkor véghezvitt spekuláció duzzasztotta fel: a birtoktalanok (33%-os aránya 1900-ban) mellett a székelyföldi gazdaságok több mint fele olyan minimális magántulajdonú birtokkal rendelkezett, amely a család megélhetését nem biztosította.[55] Székelyföldön 1895-ben 112 246 gazdaság közül 10 389 (9,25%) egy holdon aluli, szántófölddel egyáltalán nem rendelkező és 11 380 (10,14%) egy holdon aluli, szántófölddel is rendelkező gazdaságot írtak össze. Az 5 hold alatti törpebirtokos réteg (49,2%) olyan kétlaki népesség volt, amelynek a naturális gazdálkodás mellett kiegészítő foglalkozást, elsősorban napszámos- és cselédmunkát kellett vállalnia a megélhetés előteremtéséhez. A birtoktalan és az agrárproletár rétegeknek a hagyomány, a megszokás, valamint a földrajzi közelség miatt a romániai munkavállalás és kivándorlás[56] jelentett lehetőséget.

Az agrártársadalom másik végletét a 100 hold feletti úri birtokosok 1% alatti aránya jelentette: Maros-Torda megyében volt a legkedvezőbb a helyzet (0,89%, többségük az egykori Marosszék területén élt); azután Háromszékben (0,71%, a többség Kézdivásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön élt, a legrosszabb helyzet az egykori Kézdiszéken volt). Udvarhely megyében valamivel több mint 0,5% volt a 100 holdasok aránya (0,59%, legtöbbjük az egykori Keresztúrszék területén élt), Csíkban még ezt sem érte el (0,44%, különösen Kászon vidékén volt a kisbirtokosok aránya magas).[57] Maros-Torda megye Maros menti és mezőségi részein, valamint Háromszék megye területén, ahol jóformán minden községben volt birtokos, a földműves nép is jobban gazdálkodott. A 100 és 1000 hold feletti birtokok kiterjedt erdő- és legelőbirtokok voltak, ugyanakkor a földterület jelentős részét (36%) birtokolták.

[55] Egyed, 2004. 196—197.

[56] A székely kivándorlás bőséges szakirodalma, a kora¬beli publicisztika és a statisztikai adatok alapján 1880—1913 között mintegy 60 000 kivándorló hagyta el legálisan Székelyföldet, a csúcséveket az 1904—1907 és az 1912—1913 közötti évek jelen¬tették. Az illegálisan távozók száma ennél is nagyobb lehetett.

[57] Gazdacímtár, 1897.

A korabeli közgazdászok szerint egy öttagú család létfenntartását egy 7—10 holdas közepes minőségű föld biztosította. Így az 5—20 holdas kisbirtokosság (37,9%) alsó (6—10 holdas) vagyoni helyzetű csoportja önellátó gazdálkodást folytatott, de anyagi helyzetük labilis volt, bevételeik még a kiadásokat sem fedezték, így az eladósodás veszélye állandóan fennállt. A 10—20 holdas réteg (17,8%) megélhetése biztosabb alapokon nyugodott: a család munkaereje tartotta fenn a gazdaságot, a kiadásokat fedezni tudták, de rendkívüli esemény esetén befektetésre már nem futotta. Az árutermelésbe bekapcsolódó, bérmunkásokat is alkalmazó, befektetéseket eszközlő, életerős réteget a 20—50 holdas középparasztság (10,6%) és az 50—100 holdas gazdagparasztság vékony rétege (1,76%) jelentette.

A parasztságnak mintegy 30%-át kitevő családi gazdálkodást folytató, árutermelésbe bekapcsolódó, korszerűsítéseket is eszközlő réteg a régi szegény nemesi rend, a szabad földművelő, lófő, gyalogos és vagyonosabb jobbágy rétegekből alakult ki a XIX. század második felében. Életerejükhöz kétségkívül hozzájárult a székely örökség jellegű magántulajdonra épülő, de a közbirtokra is támaszkodó családi gazdálkodási mód és az ahhoz kapcsolódó ún. megtartó életforma egészen az 1960-as évekig. Ennek a rétegnek a többsége a 20. század elejére felismerte a gazdasági korszerűsítés szükségességét a hagyományos gazdálkodást fenntartó romantikus szemlélet helyett. A kor közgazdászai és politikusai is elsősorban ennek a kis- és középparaszti rétegnek a megmentését és megszilárdítását tartották fontosnak. Székelyföld állami gazdaságfejlesztő programja, az ún. székely akció főképpen ezt a társadalmi réteget célozta meg. A jobb módú és értelmesebb gazdák, falvanként 40–50 fő alkotta a gazdakörök, szövetkezetek magját, akik vállalkozási kedv és tőke birtokában mertek újítani, tenyészállatokat vásárolni, gazdasági gépekbe finanszírozni.

Az átfogó és egységes segélyakciót – a liberális gazdaságpolitika értékeit figyelembe véve – Darányi Ignác (1895—1903 és 1906—1910 közötti) földművelésügyi miniszter indította a leszakadó, gazdaságilag elmaradott térségek központi erőforrásból, állami támogatással, de az önsegélyezésen, a belső kezdeményező- és vállalkozó kedven, valamint a saját munkán alapuló fejlesztésére. A Földmívelésügyi Minisztérium ezen egységes felfogásának és koncepciójának jegyében előbb 1897-től Kárpátalján, 1902-ben Székelyföldön, majd – a két működő kirendeltség sikerei által is ösztönözve – 1908-tól Felvidéken és Erdélyben, 1913-tól Bánátban is megszervezték a miniszteri kirendeltségeket. A mezőgazdaság fejlesztését célzó székely akció hosszú távon hozzájárult a fejlettebb gazdasági kultúra elterjedéséhez, a székelyföldi közöny és idegenkedés leküzdéséhez, valamint a helyi lakosság szemléletváltozásához.

IRODALOMJEGYZÉK

Alispáni jelentés Udvarhely vármegye közigazgatási állapotáról az 1904. évben. Székelyudvarhely, 1905.

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. In: Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, 15. Bp., 1897.

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet: Gazdaczimtár. (szerk.: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal). Bp., 1897.

A székely kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai. Csíkszereda, 2001.

Balaton Petra: A székely akció története. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések. Bp., 2004.

Balaton Petra—Reisz T. Csaba: A székelyföldi ipari akció. In: Levéltári Közlemények, 77. (2006) 2. sz., 55—122.

Balaton Petra: A székely társadalom önszerveződése: a székely társaságok (Törekvések Székelyföld a XX. század elején). I. rész. In: Korunk, 3. (2010) 1. sz., 78—85.; II. rész. In: Korunk, 3. (2010) 2 sz., 71—78.

Barabás Endre: Maros-Torda megye és Marosvásárhely város közgazdasági leírása. Bp., 1907.

Barabás Endre: Udvarhely megye közgazdasági leírása. Bp., 1904.

Bartalis Ágost: Segítsünk a székelyeken. Csík-Ménaság székelyei. Bp., 1901.

Beier Sándor: A gyergyói medence gazdasági fejlesztésének kérdései. Kolozsvár, 1943.

Bethlen István: Az oláhok földvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben. Bp., 1912.

Bözödi György: Székely bánja. Bp., 1988.

Egyed Ákos: A parasztság Erdélyben a századfordulón. Bukarest, 1975.

Egyed Ákos: A Székelyföld közgazdasági és társadalmi helyzete az 1902-es Székely Kongresszus tükrében. In: Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából. II. köt. Kolozsvár, 2004. 187—209.

Egyed Ákos: Az 1902-es Székely kongresszus száz év távlatából. In: Valóság, 46. (2003) 3. sz., 86—97.

Egyed Ákos: Egy sajátos földtulajdon: a székely örökség. In: Korunk, 7. (2007) 3. sz., 48—54.

Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1986.

Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Fejezetek Erdély gazdasági és társadalmi történetéből, 1848—1914. Második javított kiadás. Kolozsvár, 2002.

Fazekas Endre: Tagosítás és egyéb birtokrendezési ismeretek kézikönyve. Bp., 1941.

Imreh István: A törvényhozó székely falu. I. A székely falutörvények világa. II. Székely falutörvények, rendtartások 1581—1847. Bukarest, 1983.

Imreh István: Erdélyi eleink emlékezete. Kolozsvár, 1999.

Imreh István: Erdélyi hétköznapok 1750—1850. Bukarest, 1979.

Imreh István: Székelyek múló időben. Bp., 1987.

Incze István: A székely kivándorlás. Emlékirat. Ajánlva az igazságügyi s az összkormány figyelmébe. Sepsiszentgyörgy, 1901.

Ipari akció a Székelyföldön. Javaslatok az iparnak a Székelyföldön való fejlesztéséhez. Bp., 1905.

Jelentés vizeki Tallián Béla v. b. t. t. m. kir. földmívelési miniszter ő méltóságához a tusnádi székely kongresszusnak a

földművelésügyi minisztérium ügykörét érintő határozatairól és a székelyföldi földművelő nép gazdasági felsegítésére irányuló javaslatok. In: Balaton Petra: A székely akció története. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések. Bp., 2004.

Keményfi Katinka, E.:
A Kibéd vidéki székely köznép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségügyre. Megindult falu. 1900. 81—110.

Képviselőházi Nap ló Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. I—XVIII. köt., Bp., 1896—1901.

Képviselőházi Napló Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. I—XXXI. köt. Bp., 1901—1906.

Kozma Ferenc: A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota. Bp., 1879.

Molnár Józsiás: A székelyföldi arányosítás. Bp., 1902. 91—307.

Molnár Józsiás: Interpellatio a székelység ügyében. Bp., 1901.

Nagy Imre, T.: Csík vármegye közgazdasági állapotáról. Csíkszereda, 1911.

Pál Judit: Városfejlődés a Székelyföldön 1750—1914. Csíkszereda, 2003.

Pálffy Gyula: A székelység állattenyésztése. Marosvásárhely, 1902.

Rácz György: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Bp., 1906.

Sebess Dénes: A székelyföldi tagosítás és arányosítás. Marosvásárhely, 1903.

Sebess Dénes: A székelység pusztulása. Marosvásárhely, 1902.

Sebess Dénes: A telekkönyvi jogrendszer és reformja. Bp., 1911. (Klny. a Jogállamból)

Simón Péter: A székely kivándorlás, kivált vallási és közgazdasági szempontból. Bp., 1903.

Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In: Szász Zoltán (szerk.): Erdély története I—III. Bp., 1986. III. kötet.

Takács Péter: Gondolatok a „székely örökségről". In: Takács Péter (szerk.): Csaba királyfi elárvult népe. Székely Konferencia. Debrecen, 2009. 10. 02—03. A konferenciát rendezte: Az Erdély-történeti Alapítvány. Debrecen, 2009. 263—266.

Takács Péter (szerk.): Udvarhelyszék parasztvallomásai 1820-ból. In: Források Erdély Történetéhez sorozat, 1. Debrecen, 2001.

Takács Péter (szerk.): Marosszék parasztvallomásai 1820-ból. A-B. In: Források Erdély Történetéhez sorozat, 2. Debrecen, 2001.

Takács Péter (szerk.): Háromszék parasztvallomásai 1820-ból. In: Források Erdély Történetéhez sorozat, 3. Debrecen, 2002.

Takács Péter (szerk.): Csík-, Gyergyó-, Kászonszék és Aranyosszék parasztvallomásai 1820-ból. In: Források Erdély Történetéhez sorozat, 4. Debrecen, 2002.

Takács Péter (szerk.): Földesurak és szolgálónépei Székelyföldön 1920-ban. In: Források Erdély Történetéhez sorozat, 5. Debrecen, 2003.

Tamási Áron: Bölcső és környéke. Bukarest, 1976.

Tokaji László: Eladó ország. Kolozsvár, 1913.

Török Albert: A székelyföldi arányosításokról. Székelyudvarhely, 1903.

Vitos Mózes: Csíkmegyei füzetek. Csíkszereda, 1894—1901.

FOLYÓIRATOK

MT Maros-Torda
M Magyarság
Szf Székelyföld
UH Udvarhelyi Híradó

Changes of the Feudal Székely Society in the Period of Bourgeois Transition by Petra Balaton

The feudal Szekely society and system of institutions went through considerable changes due to the influence of modernization and bourgeois transition. As a result of the stagnation of manifacturing and sales in the region and the decay of conventional lifestyle, the financial decline of the landless and smallholding groups was unstoppable. The economists and politicians of the age considered important the strengthening of the roughly 30% of peasantry, which dealt with family farming, joined goods production and carried out modernization. It was formed from old poor nobility, free farmers, primipili, pedites and propertied serfs in the second half of the 19th century.